

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

1995, 1

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Per Ingesman under medvirken af Knud J.V. Jespersen og Henning Poulsen

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 300 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C., tlf. 8619 7033.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Billedet på forsiden viser udenrigsminister Gustav Rasmussen (1895-1953) og statsminister Hans Hedtoft (1903-55), de to hovedpersoner i Aage Hoffmanns artikel om Hedtoftregeringen og Danmarks tilslutning til Atlantpagten 1949.

Atlantpagten eller skandinavisk forsvarsforbund?

Hedtoftregeringen og Danmarks tilslutning til Atlantpagten

Af Aage Hoffmann

Årsagerne til sammenbruddet i forhandlingerne i begyndelsen af 1949 om et skandinavisk forsvarsforbund og Danmarks og Norges påfølgende tilslutning til Atlantpagten har været livligt diskuteret i nordisk forskning. Med inddragelse af et ikke tidligere benyttet materiale fra statsminister Hans Hedtofts arkiv undersøger cand.pæd. Aage Hoffmann den socialdemokratiske regerings holdning til de to forskellige alliancemuligheder i tiden efter Den anden Verdenskrig. I sin vurdering af årsagerne til den danske tilslutning til Atlantpagten fremhæver han, at USA's militære interesser i Grønland må tillægges større betydning, end det hidtil er sket i forskningen.

Indledning

Da den socialdemokratiske regering i foråret 1949 besluttede sig for en tilslutning til Atlantpagten, var det afslutningen på en beslutningsproces, der startede med dansk opgivelse af den isolerede sikkerhedspolitik i foråret 1948. Da blev der truffet den afgørende beslutning om, at dansk sikkerhed for fremtiden skulle løses i et samarbejde med andre nationer. Ud over Atlantpagten blev der i beslutningsprocessen diskuteret andre sikkerhedspolitiske valgmuligheder, der gik fra en fortsat dansk »isoleret« neutralitet over forskellige former for skandinaviske løsninger til diverse tilknytninger til Atlantpagten. Nærværende undersøgelse sigter imod at belyse den socialdemokratiske regerings holdning til disse forskellige sikkerhedspolitiske valgmuligheder fortrinsvis i begyndelsen af 1949. Det skal dels forsøges at finde frem til, hvorfor den socialdemokratiske regering i sidste ende valgte Atlantpagten. Dels om den danske politik i virkeligheden i hele perioden havde været rettet imod den atlantiske alliance, hvorfor den skandinaviske mulighed nærmest måtte afprøves af indenrigspolitiske hensyn. Eller om regeringen, især statsminister Hans Hedtoft og udenrigsminister Gustav Rasmussen, oprigtigt ønskede at satse på den skandinaviske løsning som den bedste mulighed.

I analysen inddrages et ikke tidligere offentlig tilgængeligt materiale fra Hedtofts arkiv.¹ Materialet gør det muligt at rokke ved Hedtoftregeringens ofte beskrevne entydige nordiske engagement. Konklusionerne vil bygge på en analyse af dette materiale sammenlignet med resultaterne fra den hidtidige forskning inden for området. Hovedvægten vil blive lagt på møderne i Karlstad 5.- 6. januar, København 22.-24. januar og Oslo 29.-30. januar 1949 med udgangspunkt i de udførlige referater af møderne, der findes i Hedtofts arkiv. Tillige vil referater fra det udenrigspolitiske nævns møder samt referater og informationer fra den diplomatiske virksomhed hovedsagelig i forholdet til USA og Storbritannien indgå i diskussionen. Først skal der foretages en beskrivelse af den hidtidige forskning i de tre skandinaviske lande. Derefter følger et hovedafsnit om Danmark og alliancespørgsmålet indtil 1949, hvorunder Grønlandsspørgsmålet, »Påskekrisen« i marts 1948 og i tilknytning hertil situationen i Norge samt vestmagternes interesse i det skandinaviske område vil blive taget op som et væsentligt grundlag for en forståelse af situationen omkring årsskiftet 1948-49.

Forskningen og kildematerialet

I den første tid efter krigen var forskningen i Skandinavien koncentreret omkring de skandinaviske forsvarsforhandlinger i 1948-49 og om uenigheden i de enkelte lande. Kildematerialet var spinkelt på grund af 30- eller 50-års klausuler. Allerede i marts 1948 forsøgte svenske forskere at få frigivet oplysninger om de skandinaviske forsvarsforhandlinger. Men initiativet blev skrinlagt på grund af modstand især fra dansk side. Først i april 1966 besluttede den norske regering efter lang tids pres fra den offentlige debat, at der skulle udarbejdes en dokumenteret historisk fremstilling på grundlag af materiale i det norske udenrigsministeriums arkiv. Men det blev det danske udenrigsministerium, der i 1968 kom først med udgivelsen af den såkaldte gråbog om dansk sikkerhedspolitik (1948-1966).² I 1971 blev det norske udenrigsministeriums bestillingsarbejde³ udgivet, idet forfatteren Magne Skodvin havde fået ubegrænset

1. Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42 og 43. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, København.

2. *Dansk Sikkerhedspolitik 1948-1966*, bd. 1-2, København 1968.

3. Magne Skodvin: *Norden eller NATO? Utenriksdepartementet og alliancespørgsmålet 1947-1949*, Oslo 1971.

tilladelse til at anvende alt materiale i ministeriet dog med godkendelse fra bl.a. Sverige, Danmark og USA, når det drejede sig om primærkilder i disse lande. I modsætning til i Danmark og Norge er det svenske kilde materiale stadig magert, hvilket sikkert skyldes en hurtig almen accept af neutralitetslinien, da den skandinaviske mulighed bortfaldt i 1949.

Fra midten af 1970'erne har forskerne i stigende grad vist interesse for vestmagternes politik over for de skandinaviske lande. Et vigtigt grundlag for denne forskning er den løbende offentliggørelse af amerikansk kilde materiale⁴ samt en liberal holdning i USA over for arkivindsigt. I Norge gav frigivelsen af de amerikanske kilder næring til en omfattende forskerdebat, som i høj grad kom til at handle om den norske udenrigsminister Halvard Langes virksomhed i alliancespørgsmålet. Der var uenighed mellem historikerne Magne Skodvin og Knut E. Eriksen på den ene side og Geir Lundestad på den anden side. Skodvin mener, at Lange var optaget af at fremskaffe så megen information som muligt om såvel en nordatlantisk pagt som et skandinavisk forsvarsforbund, så den norske regering kunne få det nødvendige grundlag for sit alliancevalg.⁵ Heroverfor står Lundestads hovedsynspunkt, at Lange allerede fra foråret 1948 forsøgte at påvirke amerikansk politik til at virke for norsk tilknytning til Atlantpagten.⁶ Eriksen mener, at Lange i hvert fald frem til årsskiftet foretrak en skandinavisk løsning.⁷

Det var den svenske historiker Krister Wahlbäck, der først skabte opmærksomhed omkring USA's rolle i de skandinaviske forsvarsforhandlinger. Han antyder, at den norske politik var mere betydningsfuld for dannelsen af vestalliancen, end man tidligere har troet.⁸ Mens Skodvin og Eriksen nærmest repræsenterer den norske regerings synspunkter i alliancespørgsmålet, støtter Wahlbäck den svenske regering. Det gælder bl.a. hans (og Lundestads) opfattelse af, at USA sandsynligvis havde været villig til at yde våben til et skandinavisk forsvarsforbund. Senest har Wahlbäck i 1991 bidraget til den påfaldende magre svenske forskning ved at

4. *Foreign Relations of the United States* (herefter FRUS) 1947:III (1972), 1948:III (1974) og 1949:IV (1975), Washington 1972-75.

5. Skodvin: *Norden eller NATO?* (se note 3).

6. Geir Lundestad: »USA, skandinavisk forsvarsforbund og Halvard Lange: En revurdering«, *Internasjonal Politikk*, nr. 1, 1977.

7. Knut E. Eriksen: »NATO, Norden og 'den utro tjener' Halvard Lange«, *Internasjonal Politikk*, nr. 2, 1977.

8. Krister Wahlbäck: »USA i Skandinavien 1948-1949«, *Internationella studier*, 5, 1976.

fremlægge nogle mulige motiver omkring den svenske regerings overvejelser om at gå ind i et skandinavisk forsvarsforbund. Han nævner bl.a. svensk frygt for norsk medlemskab af Atlantpagten, der kunne føre til amerikanske baser i Norge, spænding i det nordiske område og en vanskeliggørelse af Finlands stilling over for Sovjet.⁹

Fra slutningen af 1970'erne er danske forskere gået ind i undersøgelsen af det amerikanske materiale. Niels Amstrup har således kortlagt den betydning, som Grønland havde for forholdet mellem USA og Danmark.¹⁰ Han har tillige i en vis udstrækning kunnet anvende det danske udenrigsministeriums akter om Grønlandsspørgsmålet og har derved været i stand til at belyse de danske overvejelser detaljeret. De amerikanske interesser i Grønland er i januar 1983 blevet belyst af Paul Claesson på baggrund af nye dokumenter fra USA.¹¹ Nikolaj Petersen har i 1987 belyst Grønlands betydning i dansk sikkerhedspolitik især fra 1960'erne frem til i dag. Han gør her opmærksom på, at litteraturen om Grønlands strategiske forhold og Grønlands rolle i dansk sikkerhedspolitik er begrænset.¹² Senest er Grønlandsspørgsmålet i maj 1990 blevet taget op i et seminar afholdt af Dansk Udenrigspolitisk Institut og Forskningsinitiativet Dansk Politik under Forandring 1945-1985. Nikolaj Petersens analysebidrag på konferencen efterlader stadig nogle ubesvarede spørgsmål med hensyn til den danske politiske udnyttelse af amerikansk interesse i Grønland. I diskussionen efter hans indlæg kom det ikke til nogen afklaring af, hvilken betydning Grønland fik for Danmarks tilslutning til Atlantpagten.¹³

Den såkaldte Påskekrise i marts 1948 er blevet sat i forbindelse med den danske regerings ændrede Grønlandspolitik i foråret 1948.¹⁴ Nikolaj Petersen har på baggrund af amerikansk materiale i en kronik (1978) be-

-
9. Krister Wahlbäck: »Sverige och skandinaviska försvarsförbundet: Sju förklaringsfaktorer« (med efterfølgende diskussion), *Danmark, Norden og NATO 1948-1962*, København 1991.
 10. Niels Amstrup: »Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-1948. Studier i dansk udenrigspolitik«, *Politica*, 1978.
 11. Paul Claesson: »Ouverture til den Kolde Krig: 1941-1951«, *Grønland Middelhavets Perle*, 1983.
 12. Nikolaj Petersen: »Grønland i dansk sikkerhedspolitik«, *Dansk udenrigspolitisk årbog*, 1987, s. 30-51.
 13. Nikolaj Petersen: »Atlantpagten eller Norden? Den danske alliancebeslutning 1949« (med efterfølgende diskussion), *Danmark, Norden og NATO 1948-1962*, København 1991.
 14. Aage Hoffmann: *NATO eller Norden? Emnehæfte samt NATO eller Norden? Lærerens bog*, begge København 1984; Aage Hoffmann: »Baserne i Grønland vigtige for valget«, *Politiken*, 29.5.1988.

skrevet myterne omkring denne krise.¹⁵ Og han har i en gennemgribende analyse (1989) med en tilføjelse af dansk kildemateriale sat krisen ind i billedet omkring nyorienteringen i dansk sikkerhedspolitik.¹⁶

På baggrund af dansk, norsk og amerikansk udenrigsministerielt kilde-materiale har Nikolaj Petersen i 1978 også kunnet redegøre for den danske regerings dilemma i alliancespørgsmålet.¹⁷ I et andet arbejde har han trukket Norges indflydelse på den danske regerings alliancevalg tydeligere frem.¹⁸

I nogle år var forskningen koncentreret omkring amerikansk politik set i forhold til den skandinaviske position i den internationale udvikling lige efter Anden Verdenskrig. På baggrund af aktstykker fra det britiske udenrigsministerium har Nikolaj Petersen gennem to analyser (1980 og 1981) givet et detaljeret billede af, hvorledes den britiske sikkerhedspolitik udviklede sig over for Skandinavien i perioden 1945-49 med dens vekselvirkning og voksende integration med amerikansk politik.¹⁹ Siden har Eriksen og Skodvin (1981) foretaget en mere indgående analyse af den britiske politik.²⁰ Undertegnede har anvendt en del af ovenstående kilde-materiale til fremstillinger og analyser af de mange problemfelter.²¹ Robert Pedersens fremstilling (1982) bygger på et stort kildemateriale, men det kan undre, at han i så ringe grad har inddraget dansk forskning.²²

Nikolaj Petersen har samlet og ajourført sine tidligere studier i forbindelse med ovennævnte seminar i 1991. Det er hans opfattelse, at en skandinavisk løsning klart blev prioriteret højere end den atlantiske mulighed.²³ Men det må medtages, at kilderne består af mange modstridende

15. Nikolaj Petersen: »Påskekrisen, CIA og DKP«, *Politiken*, 11.1.1978.

16. Nikolaj Petersen: »Påskekrisen 1948«, Danmark og det internationale system (Festskrift til Ole Karup Pedersen), *Politiske Studier*, 1989.

17. Nikolaj Petersen: »Optionsproblematikken i Dansk Sikkerhedspolitik 1948-49. Studier i Dansk Udenrigspolitik«, *Politica*, 1978.

18. Nikolaj Petersen: »Danish and Norwegian Alliance Policies 1948-49: A Comparative Analysis«, *Cooperation and Conflict*, nr. 4, 1979.

19. Nikolaj Petersen: *Britain, The United States and Scandinavian Defence 1945-1949*, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, November 1980; Nikolaj Petersen: »Storbritannien, USA og skandinavisk forsvar 1945-49«, *Historie*, ny række XIV.1, 1981, s. 37-77.

20. Knut E. Eriksen og Magne Skodvin: »Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund«, *Internasjonal Politikk*, nr. 3, juli/september 1981.

21. Hoffmann: *NATO eller Norden? Ennehæfte* (se note 14). Tillige følgende avis-debatindlæg: »Hvad var det dog der skete«, *Politiken*, 3.4.1988, »Hedtoft misbrugt i valgkampen«, *Politiken*, 29.5.1988 samt »Norge skubbede os ind i NATO«, *Politiken*, 4.4.1989.

22. Robert Pedersen: *Fra neutralitet til engagement. Socialdemokratiet og forsvaret gennem 110 år*, 1982.

23. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13)

udtalelser, der sætter spørgsmål ved, om Hedtoft entydigt kunne siges at have foretrukket et skandinavisk forsvarsforbund fremfor Atlantpagten. Nikolaj Petersens stærke position i den danske forskning efterlader en »risiko« for, at hans påstande kommer til at stå uimodsagt. Han forekommer »loyal« over for den danske politik i alliancespørgsmålet. Senest har Thorsten Borring Olesen i et temanummer af tidsskriftet *Vandkunsten* (1994) fastslået, at hovedansvaret for udenrigspolitikken må tillægges Hedtoft, mens Gustav Rasmussen ofte var efterladt på sidelinien uden nogen indflydelse.²⁴ Og i samme temanummer slår Poul Villaume til lyd for, at Hedtoft efter alt at dømme ikke var nogen upartisk mægler i de skandinaviske forsvarsforhandlinger 1948-49, men at han under disse forhandlinger stod det svenske standpunkt klart nærmere end det norske.²⁵ Når man påtænker Hedtoft-regeringens umiddelbart »svage« håndtering af Grønlandsproblemet og utilstrækkelige vurdering af de informationer og rygter, der førte til »Påsekrisen«, understøtter det rimeligheden af at sætte spørgsmål ved påstanden om Hedtofts og den danske regerings entydige nordiske engagement. Dele af det omfattende materiale, der findes i Hedtofts arkiv, vil indgå i undersøgelsen heraf.

Danmark og Den kolde Krig

Udviklingen i dansk udenrigspolitik efter Anden Verdenskrig må ses i en sammenhæng med det voksende modsætningsforhold mellem de to nye stormagter USA og Sovjetunionen. Den danske regerings stillingtagen til denne konflikt blev for alvor aktualiseret, da en kommunistisk domineret regering i februar 1948 kom til magten i Tjekkoslovakiet. Nogle dage senere foreslog Sovjetunionen den finske regering, at de to lande skulle indgå i en gensidig venskabs- og bistandspagt, hvilket i de andre nordiske lande skabte frygt for Finlands fortsatte neutralitet. Danmarks placering i den kolde krig havde yderligere det perspektiv, at landet i sommeren 1948 sammen med Norge og Sverige havde tilsluttet sig den amerikanske Mar-

24. Thorsten Borring Olesen: »Udenrigsminister i indenrigspolitisk klemme. Gustav Rasmussen som udenrigsminister 1946-1950«, »Hvor fører du mig hen? – Jeg går ej længere«. *Vandkunsten*, 9/10, juni 1994.

25. Poul Villaume: »I kan frelse verden og styrte den i ulykke... Hans Hedtoft og den nordatlantiske nødvendighed«, »Hvor fører du mig hen? – Jeg går ej længere«. *Vandkunsten*, 9/10, juni 1994. Se også Thorsten Borring Olesen: »Jagten på et sikkerhedspolitisk ståsted. Socialdemokratiets holdninger til sikkerhedspolitikken 1945-1948«, *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, red. Birgit Nüchel Thomsen, Odense 1994.

shall-plan, der var et økonomisk tilbud om hjælp givet til alle europæiske lande. Sovjetunionen afviste planen og pressede Tjekkoslaviet og Polen til at gøre det samme. Hertil kom, at Danmarks stilling til Sovjetunionen kunne kompliceres af, at USA lagde større og større vægt på Grønland i sine forsvarsplaner og således her ønskede at bevare sine rettigheder til baser på dansk territorium. Disse omstændigheder var medvirkende til, at den danske socialdemokratiske regering i Folketinget den 10. marts 1948 kunne fastslå:

- at Sovjetunionen udgjorde en voksende trussel imod Danmark,
- at FN ikke kunne garantere Danmark den nødvendige sikkerhed, og
- at det danske forsvar heller ikke kunne sikre Danmark.

Situationen indebar, at Danmark måtte overveje sin hidtidige neutralitetspolitik og søge sin sikkerhedspolitiske stilling styrket i et samarbejde enten med de to andre skandinaviske lande Norge og Sverige eller med vestmagterne.

Det er Nikolaj Petersens hovedopfattelse, »at Danmark kun havde meget begrænset kontrol over sin egen valgsituation; det var andre aktører, som stort set afgjorde, hvad der kunne lade sig gøre, og danske præferencer havde derfor ikke større indvirkning på det endelige udfald«. ²⁶ Det rejser spørgsmålet, om regeringen handlede ud fra den opfattelse, at den kun havde få muligheder for at få ført sin politik igennem? Var dens forhåbninger om at få gennemført en skandinavisk løsning et udtryk for naivitet? Eller fik den ikke det optimale ud af sine bestræbelser, fordi den spillede sig selv nogle gode kort af hænde? Var det sådan, som Nikolaj Petersen påstår, at en nordisk løsning klart blev prioriteret højere end en atlantisk option, der udelukkede et fællesnordisk samarbejde? Og var det tillige nødvendigt for regeringen, at et skandinavisk forsvarssamarbejde blev gjort acceptabelt for vestmagterne?²⁷

Frem til slutningen af februar 1949 koncentrerede den danske regering sig (ifølge Nikolaj Petersen) om at undersøge og fremme de skandinaviske alliancemuligheder, men uden på noget tidspunkt at udelukke eller forkaste en militær tilknytning til vestmagterne.²⁸ På den anden side søgte regeringen at frigøre Danmark for en alt for tydelig udenrigspolitisk iden-

26. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13), s. 17.

27. Smst., s. 41.

28. Smst., s. 18 og 26.

tifikation med vestmagterne på grund af den officielle brobygningspolitik mellem øst og vest.²⁹ Men Nikolaj Petersen overvejer ikke, om den danske regering stillede sig selv i en ringere forhandlingsposition, end de faktiske forhold rent faktisk gjorde det nødvendigt. Det drejer sig bl.a. i spørgsmålet om de amerikanske baser på Grønland.

Grønlandsspørgsmålet

I den første tid efter Anden Verdenskrig søgte Danmark at føre en såkaldt »aktiv udenrigspolitik«, der skulle medvirke til at forbedre forholdet mellem de to stormagtsblokke. Men det blev et større og større problem – først for Venstre-regeringen under Knud Kristensen og fra november 1947 for den socialdemokratiske regering under Hans Hedtoft – at USA i april 1941 havde fået ret til at oprette militære baser i Grønland. Det var sket ved en aftale mellem den danske gesandt i Washington, Henrik Kauffmann, og den amerikanske regering.

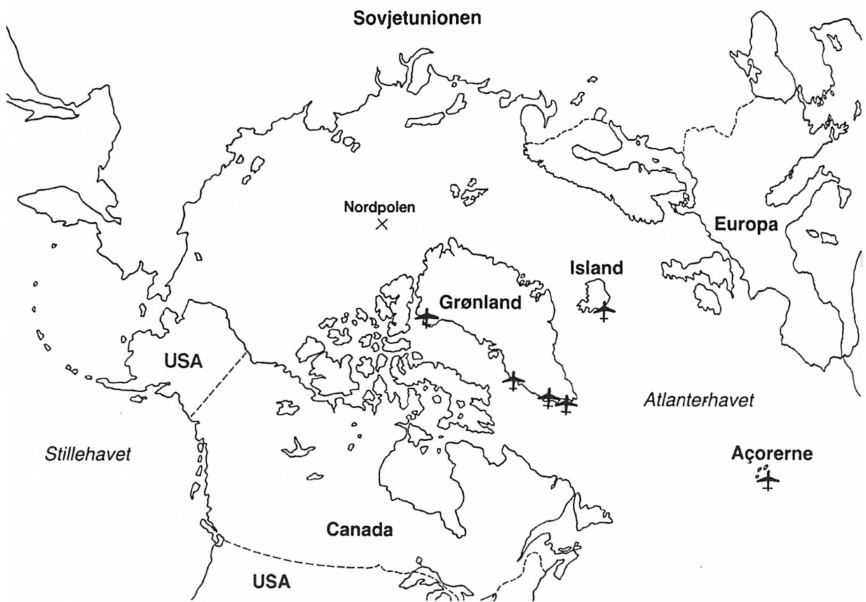
I overensstemmelse med den »aktive udenrigspolitik«, måtte den danske regering forsøge at få amerikanerne til at forlade Grønland. På den anden side kunne aftalen kun opsiges, hvis der mellem Danmark og USA var enighed om, at der ikke længere var fare for et angreb på USA. Dokumenter fra det amerikanske udenrigsministerium viser, at det amerikanske militær ikke prioriterede denne risiko særlig højt. Derimod blev baserne betragtet som vigtige, fordi de ligesom Keflavikbasen på Island og basen på Açorerne skulle sikre flyforbindelsen mellem USA og Vesteuropa. Til lige hedder det i en tophemmelig rapport fra »Joint War Plans Committee« i september 1947, »at Grønland kan blive et primært baseområde for igangsættelsen af en vedholdende offensiv mod Sovjets industrielle centre«. I tilfælde af væbnet konflikt måtte Grønland okkuperes »uanset vore politiske relationer med Danmark«.³⁰

Allerede i 1946 havde den amerikanske regering fremlagt tre mulige løsninger over for den danske regering: 1. Danmark gav USA ret til at opretholde baser i f.eks. 99 år eller for evigt. 2. USA ville påtage sig at forsvare Grønland mod et angreb, hvis det til gengæld måtte beholde baserne. 3. USA købte Grønland.

Fra dansk side blev der udtrykt store betænkeligheder ved forslage-

29. Smst., s. 19.

30. Claesson: »Ouverture til den Kolde Krig« (se note 11), s. 27.

USA betragtede militærbaseerne på Grønland, Island og Açorerne som meget vigtige, fordi de skulle sikre flyforbindelsen mellem USA og Vesteuropa. (Korttegning: Charlotte Clante. Her efter Aage Hoffmann: NATO eller Norden? Emnehæfte, København 1984, s. 16).

ne. Og sagen nåede sit højdepunkt, da statsminister Knud Kristensen efter et kommunistisk forslag i Folketinget i maj 1947 kunne meddele, at regeringen havde anmodet USA om snarlige forhandlinger om aftalens ophør. Kommunisterne trak herefter deres forslag tilbage. Det forblev dog ukendt for den danske offentlighed, at den danske anmodning var blevet udarbejdet på et møde mellem den danske ambassadør Kauffmann og de amerikanske myndigheder i State Department. USA var således med til at udforme den danske politik og ville på ingen måde opgive baseerne.³¹

Ved regeringsskiftet i november 1947 blev Hans Hedtoft den centrale person i Grønlandssagen. Kauffmann derimod havde mistet den nye socialdemokratiske regerings tillid, og forsøget på at finde nye udveje omkring baseproblemet førte først til et resultat, da regeringen i foråret 1948

31. Amstrup: »Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-1948« (se note 10), s. 183.

fuldstændig ændrede sin Grønlandspolitik. 8. april meddelte regeringen nemlig USA, stadig uden at offentligheden blev informeret, at den ikke ville kræve baseaftalen ændret, så længe den internationale situation var så spændt. Den nye danske Grønlandspolitik var blevet godkendt på et ministermøde aftenen i forvejen og af de politiske partier bortset fra Kommunisterne, der ikke var blevet spurgt. Samme dag havde en følelsesladet debat om Påskekrisen, der var kulmineret omkring 14 dage tidligere, fundet sted i Folketinget. Og det skal ikke udelukkes, at der er en sammenhæng mellem Påskekrisen og den nye Grønlandspolitik.

Men hvad var den egentlige grund til, at den danske regering lagde Grønlandsspørgsmålet på is i marts 1948? I en depeche af 14. februar 1949 til Gustav Rasmussen skriver Kauffmann, at der var tale om et amerikansk ønske, som Danmark havde vist stor forståelse for, »således som forholdene nu engang var i verden«. ³² Amstrup mener, at Danmark øjensynlig følte sin egen sikkerhed virkelig truet. ³³ Nikolaj Petersen har den opfattelse, at regeringen gennem denne politik kunne opnå vestlig velvilje, som »var en væsentlig forudsætning for enhver sikkerhedspolitisk løsning ikke blot for Danmark selv, men også for Norden som helhed«. ³⁴ Men som jeg senere skal belyse på baggrund af kildemateriale fra Hedtofts arkiv (1949), er spørgsmålet snarere, om regeringen ikke gennem denne politik stillede sig selv svagere over for de amerikanske forhandlere, så den ikke fik det optimale ud af sine ønsker omkring en skandinavisk løsning. Under alle omstændigheder måtte Grønlandsproblemet fra marts 1948 ses i en sammenhæng med de skandinaviske og de atlantiske forsvarsforhandlinger.

Påskekrisen 1948

Påskekrisen blev udløst, da ambassadør Kauffmann besluttede at sende ambassaderåd Poul Bang-Jensen til København 15. marts 1948 for at informere regeringen om muligheden for en sovjetisk aktion imod Danmark. Han ønskede ikke selv at rejse, da han ville »undgå ubehagelig opmærksomhed, bl.a. i forbindelse med Grønlandsforhandlingerne«. ³⁵ Krisen kulminerede kort tid før påske 21.-22. marts, da regeringen indførte en række

32. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 79.

33. Amstrup: »Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-1948« (se note 10), s. 198.

34. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13), s. 21.

35. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 35.

omfattende beredskabsforanstaltninger inden for militær og politi, mens justitsministeren i radioen 24. marts opfordrede alle landets borgere til at indberette begivenheder, der kunne tyde på handlinger rettet mod den danske stat eller det danske folks sikkerhed. Intet tyder på, at beredskabet sigtede imod at afværge et forestående kommunistisk kup. Derimod tegnede Bang-Jensen et meget dystert billede af den sikkerhedspolitiske situation og omtalte bl.a. muligheden af en sovjetisk aktion imod Danmark i påskeferien. En forbindelse mellem CIA og Bang-Jensens virke i København kan ikke dokumenteres. Det amerikanske udenrigsministerium fralagde sig 19. marts ethvert ansvar for Bang-Jensens udtalelser, men så med velvilje på danske forsøg på at udtænke egne planer om at modstå aggression.

Ud over Bang-Jensens udtalelser, som formentlig i store træk blev til i den danske Washington-ambassade, var Hans Hedtofts og regeringens beslutninger påvirket af den sikkerhedspolitiske situationen i Norge. Hedtofts referat af et nordisk statsministermøde i Stockholm 18. marts blev refereret i Det udenrigspolitiske Nævn 24. marts under pålæggelse af den strengeste tavshedspligt. Et brud på denne »betød livsfare for et andet nordisk land og for hele Norden«. ³⁶ Ifølge Magne Skodvin (1971) skyldtes uroen meldinger, som det norske udenrigsministerium havde fået fra ambassaderne i Helsingfors, Warszawa og Moskva i tiden 5.-8. marts. Meddelelsen fra Moskva 5. marts blev tolket som et vink fra ambassaden om, at traktatdrøftelser på sovjetisk initiativ var i vente. ³⁷ Den norske forfatter Kari Enholm (1979) mener, at der var tale om »plantede« meddelelser, hvis hensigt var norsk tilslutning til en vestblok. ³⁸ Erling Bjøl (1981) sætter spørgsmålstegn ved, om der var tale om en »prøveballon« fra den tidligere sovjetiske ambassadør i Oslo og Stockholm Alexandra Kollontai efter aftale med Stalin eller tværtimod en dristig hævn mod denne. ³⁹

Under alle omstændigheder havde den norske regering 8. marts anmodet USA og Storbritannien om en sikkerhedsgaranti med henvisning til et forestående sovjetisk pres. Og Gustav Rasmussen havde 11. marts bedt den amerikanske ambassadør om hurtigst muligt at få amerikanske våben til Danmark. Samtidig sagde han, at Danmark kunne blive tvunget til at søge et militært forbund med USA. Disse reaktioner må ses i lyset af vestmagternes bestræbelser på at danne en vestlig forsvarsalliance, og heri var

36. Petersen: »Påskekrisen 1948« (se note 16), s. 230.

37. Skodvin: *Norden eller NATO?* (se note 3).

38. Kari Enholm: *Ført bak lyset – 30 år med NATO*, Oslo 1979.

39. Erling Bjøl: »Nyt lys over Norges og Danmarks vej til NATO«, *Politiken*, 10.1.1981.

Storbritannien fra slutningen af 1947 det ledende land. Men den amerikanske regering var ikke på dette tidspunkt villig til at tage del i dette arbejde. Det skete først, da den britiske udenrigsminister Bevin 11. marts slog »alarm« til USA's regering om Norges »udsatte« stilling. Herefter meddelte den amerikanske udenrigsminister 12. marts, at USA var »forberedt på straks at deltage i de fælles diskussioner om oprettelsen af et atlantisk sikkerhedssystem«. ⁴⁰

Man må konkludere, at den norske regering ikke foretog en grundig vurdering af »advarslerne« fra sine ambassader og således var medvirkende til at fremskynde forhandlingerne om en Atlantpagt. Heller ikke den danske regering, der lod de norske opfattelser indgå i sit beslutningsgrundlag for påskeberedskabet, foretog en tilstrækkelig vurdering af de mange informationer. Tilbage stod dog det vigtige danske budskab til USA, at Danmark havde vilje til selv at gøre en indsats for at forsvare sig, hvilket var en forudsætning for amerikanske garantier og våbenhjælp. Tillige udgjorde det danske beredskab et signal til Norge og Sverige om, at Danmark ville være en troværdig partner i et eventuelt skandinavisk forsvarsforbund. På det psykologiske plan betød Påskekrisen et endeligt farvel til neutralitetspolitikken og samtidig markerede den, at en skandinavisk løsning ikke udelukkede muligheden af en tilknytning til vestmagterne under en eller anden form.

Vestmagternes politik over for Skandinavien

Storbritannien var det land, der i perioden 1945-49 havde størst politisk og økonomisk indflydelse i forholdet til Skandinavien. Fra sidste del af krigen lå tre principper fast i britisk sikkerhedspolitik: Det britisk-amerikanske samarbejde skulle styrkes, de vesteuropæiske lande måtte knyttes militært og udenrigspolitisk nærmere til Storbritannien, og Sovjets indflydelse i det vesteuropæiske område måtte begrænses mest muligt. Det første skridt i den britiske politik var dannelsen af en vesteuropæisk forsvarspagt – Vestunionen – 17. marts 1948. Men den britiske regering ville dog ikke binde sig til nogen bestemt løsning for det skandinaviske område, så længe USA's rolle og målsætning ikke var afklaret. I første omgang forestillede den britiske regering sig et skandinavisk forsvarsforbund nært knyttet til en vestlig alliance for til sidst at nå frem til, at den bedste løsning ville være norsk og dansk medlemskab.

40. FRUS 1948 III (se note 4), s. 48.

Allerede fra begyndelsen af 1947 under Venstre-regeringen påbegyndtes på dansk initiativ – støttet af briterne – indgående skandinaviske drøftelser på militært plan om at danne et skandinavisk forsvarsforbund. Men den britiske regering stillede som en betingelse, at der blev tale om et vestorienteret forbund, og havde derfor stærke indvindinger imod et svensk forslag fra foråret 1948 om et neutralt forbund. Omtrent den samme opfattelse havde den norske regering. Af militær-strategiske grunde var briterne mere optaget end USA af at få Sverige tilknyttet en vestalliance under en eller anden form. Derfor fremsatte chefen for den nordiske afdeling i det britiske udenrigsministerium R.M.A. Hankey en plan (Hankey-planen), som sigtede imod at få Norge og Danmark med i Atlantpagten, mens Sverige skulle indgå i et skandinavisk forsvarsforbund med de to lande. Planen blev afvist af Norge i oktober 1948 og mødte også modstand i det amerikanske udenrigsministerium. Først under Karlstadmødet 5.-6. januar 1949 fik den svenske og den danske regering kendskab til planen, men svenskerne viste ingen interesse for den.

Mens briterne længe holdt fast ved et vestorienteret skandinavisk forsvarsforbund, foretrak amerikanerne på et tidligt tidspunkt norsk og dansk medlemskab i en atlantisk alliance. Men det skal tilføjes, at der var en uenighed i den amerikanske regering, som viste en ikke ubetydelig fleksibilitet over for Skandinavien. Så sent som i begyndelsen af februar 1949 så den amerikanske regering fordele ved en skandinavisk ordning frem for dansk og norsk medlemskab af Atlantpagten. Også i den britiske regering var der kommet en bevægelighed til syne, idet man bl.a. tog Hankey-planen frem igen.

Hovedtendensen i perioden 1948-49 var, at USA fik øget indflydelse i det skandinaviske område, mens Storbritannien lagde større og større vægt på at tilpasse og koordinere sin politik med den amerikanske. Det primære britiske standpunkt blev derfor at trække Danmark og Norge med i Atlantpagten og så håbe, at Sverige engang i fremtiden ville følge efter. I den henseende fik det betydning, at ledende norske ministre (især udenrigsminister Halvard Lange) ikke ønskede at komme i konflikt med grundlæggende britiske og amerikanske interesser. I den norske forskning er det således blevet sandsynliggjort, at USA og Storbritannien på denne måde fik betydelig indflydelse på den norske politik under de skandinaviske forsvarsforhandlinger.⁴¹

41. Knut E. Eriksen: *DNA og NATO. Striden om norsk NATO-medlemskab innen regjeringspartiet 1948-49*, Oslo 1972.

I de fleste videnskabelige arbejder er uenigheden mellem de tre skandinaviske lande blevet betragtet som en væsentlig årsag til det skandinaviske forsvarsforbunds forlis. Derimod er der forskellige vurderinger af vestmagternes betydning. Lundestad (1980) mener nærmest, at Norge og Danmark havde hovedansvaret, fordi de ikke fulgte et svensk forslag om at stille vestmagterne over for en fuldbyrdet kendsgerning i form af en skandinavisk løsning.⁴² Nikolaj Petersen konkluderer i sin artikel fra 1981 bl.a., at »en delvis positiv holdning (fra britisk og amerikansk politik) til et skandinavisk forsvarsforbund uden formel eller reel tilknytning vestpå absolut lå inden for mulighedernes ramme«.⁴³ Derimod når han frem til en anden konklusion i sin artikel fra 1991, idet han her mener, at vestmagterne »ikke ville give et fritstående nordisk forsvarssamarbejde den nødvendige velsignelse«.⁴⁴ Under alle omstændigheder er det et spørgsmål, om den danske regering i den afgørende forhandlingsfase i januar og februar 1949 ydede det optimale i forsøget på at forlige Norge og Sverige. Og set i en sammenhæng hermed, om den udnyttede fleksibiliteten i den amerikanske og britiske politik over for en skandinavisk løsning.

Karlstadmødet 5.-6. januar 1949

I løbet af efteråret 1948 søgte den danske socialdemokratiske regering at få Norge til at opgive sit krav om tilknytning til en kommende Atlantpagt og Sverige til at opgive sit krav om ubetinget neutralitet. Derimod ønskede regeringen endnu ikke at tage stilling til dansk medlemskab af en Atlantpagt. Efter at de tre skandinaviske statsministre 18. december 1948 på et møde i Uddevalla var blevet enige om at forsøge at danne et skandinavisk forsvarsforbund, blev den danske regering allerede 3. januar 1949 stillet over for Atlantpagten som den anden hovedmulighed.⁴⁵ Et norsk initiativ 29. december 1948 var medvirkende til, at den danske regering fik at vide, at vestmagterne var blevet enige om at undersøge, om Danmark sammen med andre lande var villig til at overveje underskrivelse af en Atlantpagt. Da Norge samtidig tog initiativ til et møde i Karlstad 5.-6. januar 1949 mellem de skandinaviske landes stats-, udenrigs- og forsvars-

42. Geir Lundestad: *America, Scandinavia, and the Cold War 1945-1949*, Oslo 1980.

43. Petersen: »Storbritannien, USA og skandinavisk forsvar 1945-49« (se note 19), s. 77.

44. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13), s. 41-42.

45. FRUS 1949 IV (se note 4), s. 1-3.

ministre, blev Danmark bragt i en reel valgsituation. Referaterne fra dette møde samt de efterfølgende møder i København 22.- 24. januar og i Oslo 29.-30. januar giver sammen med referaterne af Det udenrigspolitiske Nævns møder 12. og 18. januar et godt indblik i regeringens politik over for de norske og svenske synspunkter. Tillige giver de et indblik i, hvor langt regeringen var villig til at gå for at fremme en skandinavisk løsning, samt hvilke sikkerhedspolitiske og mere generelle politiske overvejelser regeringen måtte gøre sig.

Ved starten af mødet i Karlstad den 5. januar udtalte den norske statsminister Gerhardsen, at han ikke mente, der i realiteten var så stor uenighed mellem Norge og Sverige, men Norge måtte overveje mulighederne for at få en tilknytning til vestmagterne. Hertil svarede Hedtoft bl.a., at man måtte overbevise USA og England om, at de burde lade de skandinaviske lande danne en »automatisk virkende pagt«. »Vi må kunne overbevise dem om at det er uklogt at føre en politik som isolerer den ene magt i Norden (Sverige) som har militær betydning«. ⁴⁶ Gennem en »diplomatisk kraftanstrengelse« måtte man forhindre indbydelse til en Atlantpagt, før man havde undersøgt mulighederne for en skandinavisk løsning. Og vedrørende spørgsmålet om krigsmateriel svarede Hedtoft, at USA måtte acceptere, at de tre lande ønskede at forsvare sig selv. »Men hvis en af os springer fra, da er vi fortabte. Hvis Norge går med i Atlantpagten da må vi følge efter. Men jeg ville forbande den stund da det skulle vise sig at vi tre socialdemokratiske regeringer ikke kunne finde nogen anden løsning end den som fører til splittelse«. ⁴⁷

I den videre diskussion blev det nævnt, at mulighederne for at få amerikanske våben til et skandinavisk forsvarsforbund var dårlige. Dette synspunkt blev dog nærmest imødegået af den norske udenrigsminister Lange på baggrund af samtaler, han havde haft med den amerikanske udenrigsminister Marshall. Han fandt det nødvendigt med militære forsyninger, hvis Norge skulle gå ind i et forbund med Danmark og Sverige. Den norske forsvarsminister Hauge udtalte sig dog meget ivrigt til fordel for en Atlantpagt. Inden for denne skulle man danne en nordisk union.

I et svar til Lange bekræftede Gustav Rasmussen nærmest dennes positive vurdering af amerikansk velvilje over for en skandinavisk løsning. Marshall havde således sagt til ham, at han selv havde overvejet et nor-

46. Karlstadmødet 5.-6. januar 1949 (svensk referat), Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

47. Smst.

disk neutralitetsforbund. Videre begrundede Gustav Rasmussen de sikkerhedspolitiske fordele ved en skandinavisk løsning frem for en Atlantpagt. Det gjaldt om at finde en linie, der minimerede risikoen for krig med Sovjet og samtidig sikrede hjælp udefra, hvis Danmark blev angrebet. Men Atlantpagten gav ingen sikkerhed: »Findes der ingen anden mulighed end at indgå i en sådan pagt? Kan vi ikke skabe et forbund som får russerne til at indse at vi vil være selvstændige og kan vi ikke skabe forståelse for en sådan linie i vesten?«.⁴⁸

På andendagen (6. januar) af mødet kom uenigheden mellem Norge og Sverige tydeligt frem. Den svenske udenrigsminister Unden fandt det »ulykkeligt«, hvis amerikanske positioner skabtes så nær Sovjet. Han så en risiko i, at amerikanerne skulle kræve baser i Norge i fredstid. Og mellem Lange og den svenske statsminister Erlander skabte våbenspørgsmålet uenighed, hvilket fik Erlander til at acceptere et forbund, før Danmark og Norge var oprustet.

Over for den norske og svenske uenighed ønskede Hedtoft at finde en linie, »en middelproportional mellem Sveriges og Norges standpunkter, og siden søge at føre den igennem med USA. Men da måtte de forstå at vi kommer med en fast linie. Da bør det kunne gå«.⁴⁹ Derimod var han skeptisk indstillet over for en Atlantpagt.

Isoleret set viser referaterne af Karlstadmødet, at hovedspørgsmålene var præget af den norske og svenske uenighed om betingelserne for et skandinavisk forsvarsforbund. Norge foretrak tydeligvis en Atlantpagt frem for en isoleret skandinavisk løsning. Men Norge kunne dog gå med til et skandinavisk forsvarsforbund, hvis det var tilknyttet en Atlantpagt og blev accepteret af USA. Tillige var det en forudsætning med amerikanske våbenforsyninger til forbundet. Muligheden herfor blev positivt vurderet af Lange, skønt mødet i almindelighed giver indtryk af at opfatte amerikanerne og briterne som mindre velvillige over for en skandinavisk løsning.

Våbenspørgsmålet fik da også Erlander til at gøre den vigtige indrømmelse over for Norge, at Sverige ville acceptere et skandinavisk forsvarsforbund, før Danmark og Norge var oprustet. For Sverige var bevarelsen af neutraliteten et væsentligt argument imod tilknytningen til en Atlantpagt. Den svenske imødekommenhed over for Norge kan også tolkes som en bevist politik for at forhindre, at USA oprettede militære baser i Norge.

48. Smst.

49. Smst.

Den danske regerings udtalelser på mødet viser, at dens politik bl.a. måtte rettes imod vestmagterne, hvis det skulle lykkes at forlige Norge og Sverige. Det første skridt måtte være at få vestmagterne til at udsætte en henvendelse om at tiltræde en Atlantpagt. Dernæst skulle USA overbevises om, at et skandinavisk forsvarsforbund ville være den sikkerhedsmæssigt bedste løsning. Sideløbende hermed var det nødvendigt at finde et kompromis mellem Norge og Sverige og i fuld enighed præsentere dette over for USA. Men ligesom for Norge var forudsætningen, at USA accepterede en skandinavisk løsning og leverede de nødvendige våben. Muligheden for en sådan accept vurderede Gustav Rasmussen positivt. Men trods alt var Hedtoft fast besluttet på at følge Norge, hvis den norske regering valgte Atlantpagten.

Der er ingen tvivl om, at den danske regering på Karlstadmødet forsøgte at forlige Norge og Sverige i forsøget på at få gennemført en skandinavisk løsning under en eller anden form. Men referaterne viser også, at regeringen ikke fik det nødvendige udbytte ud af sine bestræbelser. Og meget taler da også for, at de svenske og norske synspunkter lå længere fra hinanden, end mange historiske fremstillinger har givet indtryk af. Det viser førstehåndsvurderinger af mødet.

I den norske forsvarsminister Hauges resume af forhandlingsresultatet beskrives især de svenske forbehold over for en skandinavisk løsning. Men han nævner også, at det var et ønske i alle de tre lande »at nå frem til et samlet standpunkt i de sikkerhedspolitiske spørgsmål«. Derfor var regeringerne blevet enige om at foretage en fælles undersøgelse i Washington og London for at høre, om regeringerne der var interesseret i dannelsen af et skandinavisk forsvarsforbund, og om de var villige til at støtte det »med materiel med den nødvendige tidsprioritet og på overkommelige vilkår«. Dog skulle Grønland, Færøerne, Svalbard og Jan Mayen være undtaget fra forbundet.⁵⁰

Den svenske statsminister Erlander var mere pessimistisk i sin vurdering af de skandinaviske muligheder. I et dagbogsnotat 7. januar 1949 hedder det, at man fik en formel mulighed for at redde Norge ud af stormagternes greb. USA ville sandsynligvis have foretrukket et enigt, stærkt, neutralt Norden frem for et splittet. »Hvis bare vi havde bedre tid og helhjertet engagerede diplomater, er det ikke udelukket, at der kunne være en chance. Sådan som det forholder sig nu, ser den ud til at være lille«. ⁵¹

50. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 50.

51. Tage Erlander: *1940-1949*. København 1974, s. 324.

Størst pessimisme finder vi hos den norske udenrigsminister Lange, der den 10. januar 1949 skrev, at man bl.a. i de respektive regeringer skulle »finde frem til om der overhovedet fandtes forståelse for et forsøg på at nå frem til et grundlag« for et alliancefrit skandinavisk forsvarsforbund eller noget i den retning. »Dette er bare et råt idéudkast til et diskussionsgrundlag de tre lande imellem«. ⁵²

Den danske regerings vurdering af forhandlingsresultatet i Karlstad finder vi bl.a. i Det udenrigspolitiske Nævns møder den 12. og 18. januar 1949. På det første møde sagde Gustav Rasmussen, at det ville være en »ulykke«, hvis det ikke lykkedes at skabe et skandinavisk forsvarsforbund. Men den situation forelå »heldigvis ikke og kommer forhåbentlig ikke til at foreligge, så det er ikke nødvendigt at tage stilling til den nu«. På den anden side ville han ikke udelukke spørgsmålet om på et tidspunkt at gå ind i en Atlantpagt. Men det var han betænkelig ved at tilråde på grund af den ringere sikkerhedsgaranti. Videre på mødet fremhævede Hedtoft, at det var vigtigt, at Danmark og Norge stod sammen i forsøget på at overbevise USA om den skandinaviske løsning. ⁵³

På mødet den 18. januar omtalte Hedtoft endnu engang muligheden af at optage drøftelser om en eventuel Atlantpagt. »Men statsministeren mente ikke på nuværende tidspunkt at kunne love, at Danmark ville slutte sig til en sådan pagt«. Senere på mødet afviste Hedtoft, at Danmark og Norge havde forhandlet bag Sveriges ryg. »I Karlstad havde man imidlertid talt ud oprigtigt om det foreliggende spørgsmål. Sveriges og Norges repræsentanter havde været til stede ved en lejlighed, hvor statsministeren havde udtalt, at der var stor stemning i Danmark for, at Danmark og Norge skulle tilslutte sig Atlantpagten, såfremt forsvarsforbundet ikke kom i stand«. ⁵⁴

Man må foreløbig konkludere, at den danske regering betragtede medlemskab af en kommende Atlantpagt som en realistisk mulighed, selv om den skandinaviske løsning fik en højere prioritering. Da det ikke var lykkedes de tre lande at blive enige, måtte det endelige resultat afhænge af den diplomatiske aktivitet, de tre lande havde til hensigt at føre over for USA og Storbritannien.

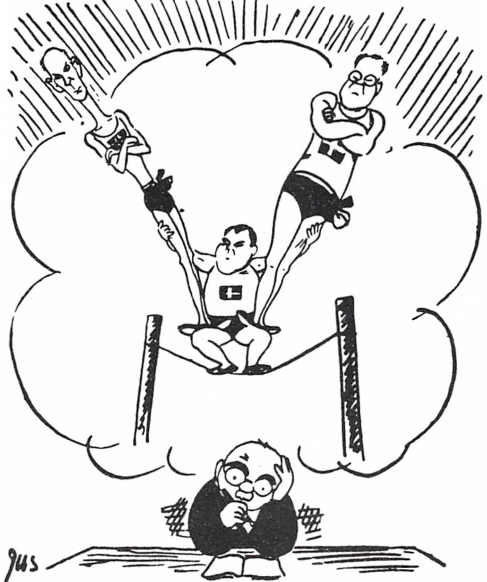
52. Skodvin: *Norden eller NATO?* (se note 3), s. 244.

53. Referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn 12. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

54. Møde i Det udenrigspolitiske Nævn 18. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

De dramatiske forhandlinger om et skandinavisk forsvarsforbund gav rige muligheder for den samtidige dagblads-satire. Uenigheden mellem Norge og Sverige var stor, og Danmarks statsminister Hans Hedtoft kom på en svær opgave i sine bestræbelser for at nå en skandinavisk løsning på det sikkerhedspolitiske spørgsmål. Herluf Jensenius' sammenligning af hans politiske balancegang med en akrobatisk ditto var ikke helt ved siden af. (Tegning i Berlingske Tidende 23/1 1949. Her efter Aage Hoffmann: NATO eller Norden? Emnehæfte, København 1984, s. 60).

Af en lille Mands Dagbog

Søndag 23. Jan. ... I den forløbne Uge har man været spændt optaget af Week-end'ens nordiske Akrobatikstævne....

Møderne i København og Oslo i slutningen af januar 1949

På førstedagen af Københavnsrådet (22.-24. januar 1949), hvor der ud over ministre var deltagelse af repræsentanter fra de tre landes rigsdage samt embedsmænd, blev de norsk-svenske uoverensstemmelser forstærket. Lange fremførte endnu engang ønsket om »en fællesnordisk gensidig forsvarsoverenskomst med hvert enkelt land tilsluttet Atlanterhavspagten«. Og Gerhardsen understøttede dette synspunkt med, »at Norge og Danmark måtte betinge sig den samme sikkerhed som den, de ville opnå, såfremt de blev medlemmer af Atlanterhavsunionen«. Han kom i den sammenhæng ind på de »rygter«, der i begyndelsen af 1948 kom til Norge fra udlandet, »tydeligt inspireret fra russisk side, rygter der gik ud på, at efter Tjebklovskiet og Finland stod Norge for tur«. Fra svensk side frarådede Unden igen, at noget nordisk land gik med i Atlantpagten, fordi »det ville være umuligt at modsætte sig krav bl.a. om baser fra vestmagtens side«. Tillige afviste han Langes pessimistiske vurdering omkring våbenleverancer fra USA til et skandinavisk forsvarsforbund, idet han kunne henvise til kilder inden for State Department. I forhold til mødet i

Karlstad var Lange nu mere forbeholden i sin vurdering af muligheden for amerikanske våbenleveringer.⁵⁵

Uenigheden mellem Norge og Sverige afspejlede sig også i de store forskelle, der var på indholdet i de tre landes forskellige udkast til »retningslinier for en fælles henvendelse til den amerikanske og den britiske regering«. ⁵⁶ Og Lange konstaterede da også på mødets anden dag den 23. januar, at på grund af forskellig vurdering af de faktiske omstændigheder kunne de nordiske lande ikke nå frem til enighed om dannelsen af et nordisk forsvarsforbund. Denne opfattelse tilsluttede Erlander sig på den sidste mødedag 24. januar og tilføjede, at »i virkeligheden var man nået langt, og lykkedes det ikke de tilstedeværende at nå til enighed, ville det nok lykkes for den næste generation«. ⁵⁷

Hedtoft håbede dog stadig på en skandinavisk løsning. »Taleren følte det sådan, at blev resultatet i Oslo et brud, ville noget gå i stykker i ham selv, i hele den generation som har oplevet årene 1940-45. Alle måtte arbejde på at forberede en positiv udgang af Oslomødet. – Vis mig tre lande i Europa, sagde taleren, der kan samle parlamentarikere i en tilsvarende atmosfære til fælles forhandlinger om dødsens alvorlige problemer. Vis mig tre lande, der har vore muligheder for indbyrdes samvirke. – Vi har en pligt til at hindre en ny spaltning som i 1940-45. I den ånd går vi til Oslo!«. ⁵⁸

Forhandlingsresultatet på mødet i København blev sammenfattet i et fælles *communiqué*, hvori det bl.a. hed, at der under visse forudsætninger kunne være »mulighed for at nå frem til et gensidigt forpligtende, men i øvrigt fritstående skandinavisk forsvarsforbund«. Drøftelserne havde klarlagt, »at der hersker meningsforskel om forudsætningerne for og konsekvenserne af det drøftede alliancefri forbund«. Men der blev også åbnet for en fortsat behandling af spørgsmålet i Oslo, ligesom der var enighed om at undersøge, om de tre lande i et skandinavisk forsvarsforbund ville være i stand til »med den nødvendige tidsprioritet og på overkommelige økonomiske vilkår udefra at skaffe sig det materiel, som er nødvendigt til udbygning og vedligeholdelse af deres forsvar«. ⁵⁹

55. Københavnermødet 22.-24. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

56. Dansk udkast 24. januar 1949. Retningslinier for en fælles henvendelse til den amerikanske og den britiske regering. (Tillige svensk og norsk udkast), Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

57. Københavnermødet 22.-24. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

58. Smst.

59. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 58.

Mødet i Oslo den 29.-30. januar, hvor mødedeltagelsen var blevet udvidet med diplomatiske repræsentanter fra de tre lande, cementerede blot den hidtidige uenighed. I sin afslutningstale konstaterede Gerhardsen bl.a.: »Vi har følt det som vort ansvar overfor vore folk, at vi ikke skal skabe et forsvarsforbund, før det kan få den indre styrke, som det må have, dersom det skal kunne løse sin opgave«. ⁶⁰ Og i *communiquet* efter afslutningen af mødet hed det, at skønt der under møderne i Karlstad og København var konstateret »vidtgående enighed«, var der ikke »i øjeblikket« tilstrækkeligt grundlag for indgåelse af et gensidigt forpligtende alliancefrit forsvarsforbund. ⁶¹

Det endelige sammenbrud i de skandinaviske forsvarsforhandlinger i Oslo aktualiserer spørgsmålet om den danske regerings indsats for at fremme sin egen udtalte målsætning: dannelsen af et skandinavisk forsvarsforbund. Den svenske historiker Wahlbäck opfatter Karlstadmødet som en »overraskende fremgang« for Erlander, fordi han tilbød et skandinavisk forbund, som kunne træde i kraft med det samme. Når »Karlstadkompromiset« alligevel blev sprængt ved mødet i København, skyldtes det, at den norske delegation ønskede stabsaftaler med USA, som Sverige ikke ville acceptere. I den diplomatiske aktivitet, der foregik mellem Norge og USA efter Karlstadmødet, var Norge (Lange) nærmest afvisende over for en skandinavisk løsning, selv om USA havde vist interesse. Mens Wahlbäck således – ikke overraskende – lægger ansvaret for det skandinaviske forlis på de norske forhandlere, tildeles Danmark ingen rolle i forhandlingerne. ⁶²

Den norske historiker Lundestad har næsten samme mening. Han opfatter ganske vist den amerikanske reaktion på Karlstadformelen som »relativt afvisende«, hvilket bl.a. hang sammen med forskydninger inden for State Department. Men en anden faktor var af helt central betydning: »Da State Department den 14. januar gjorde sit syn på Karlstadplanen klart, var departementet allerede informeret om, at den norske regering fandt åbningen vestover for lille«. ⁶³ Da Norge og sandsynligvis Danmark ville vælge fuldt medlemskab af Atlantpagten, hvis Karlstadplanen faldt, var der ingen grund til at slå ind på en godkendelse af et skandinavisk forbund.

Den anden norske historiker Eriksen mener, at Sverige og Danmark

60. Osломødet 29.-30. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

61. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 59.

62. Wahlbäck: »USA i Skandinavien 1948-1949« (se note 8), s. 196.

63. Lundestad: »USA, skandinavisk forsvarsforbund og Halvard Lange« (se note 6), s. 156.

med støtte af den norske statsminister Gerhardsen var villig til at oprette et skandinavisk forsvarsforbund med det samme. Den løsning accepterede Lange og Hauge ikke. Tilknytningen til vesten var for lille, og de ville først henvende sig til USA og Storbritannien for at høre om Karlstadforslaget var acceptabelt. Mellem møderne i Karlstad og København faldt Gerhardsen tilbage til Langes linie, mens kompromislinien blev mindsket i Sverige. Det var kun den danske regering, der havde vanskeligt ved at forlige sig med bruddet og arbejdede »aktivt og med glød« for en nordisk løsning.⁶⁴

I svensk og norsk forskning tildeles Danmark altså en mindre rolle for udfaldet af de skandinaviske forsvarsforhandlinger. Der er nærmest enighed om, at Sverige havde strakt sig længst under Karlstadforhandlingerne, hvorfor Norge måtte bære hovedansvaret for det skandinaviske forsvarsforbunds forlis. Robert Pedersen mener derimod, at Norge havde strakt sig langt i forhandlingerne, først og fremmest på grund af Erhardssens politik. Men det forstod Hedtoft ikke.⁶⁵ Det var afgørende for den skandinaviske løsning, om det nu kunne lykkes at få det amerikanske udenrigsministerium til at ændre indstilling. Og her mener Robert Pedersen, at det danske diplomati fejlede.⁶⁶

I det følgende skal der foretages en mere kritisk vurdering af Nikolaj Petersens opfattelse (1991) af Karlstad-mødet. Han skriver, at det var regeringens og Hedtofts linie, at alt skulle forsøges for at skabe grundlag for et skandinavisk forsvarsforbund. »Intet, der kunne afspore disse bestræbelser, skulle drages ind i debatten.«⁶⁷ Heroverfor vil jeg indvende, at det gjorde regeringen jo netop ved sine gentagelser om, at Atlantpagten var en realistisk mulighed for Danmark. Nikolaj Petersen finder videre, at det var »et afgørende element« for Hedtoft og regeringen, at svenskerne personligt var gået ind for en forpligtende forsvarsaftale. Det opfattede regeringen som »et gennembrud«, der måtte fastholdes næsten for enhver pris.⁶⁸ Men her bygger Nikolaj Petersen for ensidigt på Hauges resume,⁶⁹ der ganske vist udtrykker mindst pessimisme over for de skandinaviske muligheder, men som samtidig beskriver de svenske forbehold.

I januar 1949 gik den danske regering af taktiske grunde klarere end hid-

64. Eriksen: »NATO, Norden og 'den utro tjener' Halvard Lange« (se note 7), s. 285-286.

65. Pedersen: *Fra neutralitet til engagement* (se note 22), s. 208.

66. Smst., s. 212.

67. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13), s. 27.

68. Smst., s. 28.

69. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 50.

til ind for en »svensk linie«. Nu var man sikker på, at svenskerne ville engagere sig.⁷⁰ Men Nikolaj Petersen skriver også, at selv om der blev taget »udstrakt hensyn til de svenske positioner, var tanken om at gøre et nordisk forsvarsforbund acceptabelt for vestmagterne fortsat central i den danske forestillingsverden«. Og det skulle bl.a. ske gennem hemmelige aftaler mellem et skandinavisk forsvarsforbund og vestmagterne.⁷¹ Hermed gennemhuller Nikolaj Petersen jo nærmest sin egen argumentation om regeringens høje prioritering af en skandinavisk løsning, som også måtte kræve en svensk accept. Måske fordi det passer ind i hans påstand om, at Danmark kun havde meget begrænset kontrol over sin egen valgsituation.

Videre skriver Nikolaj Petersen, at der efter Karlstadmødet var »en vis skuffelse (eller rettere forvirring) over den svenske modstand mod at indføre en passus i de danske og norske henvendelser til USA i midten af januar« i forbindelse med udskydelse af Atlantpagt-invitationen. Denne passus gik ud på, at de tre regeringer forinden om muligt i fællesskab skulle undersøge, om vestmagterne var interesseret i at drøfte Nordens særlige sikkerhedsproblemer. Gustav Rasmussen mente, at de tre lande på Karlstadmødet var blevet enige om en sådan fælles undersøgelse, og at Lange og Unden muligvis havde misforstået hinanden.⁷² Men en dansk godkendelse og gennemførelse af en sådan passus kunne næppe være det bedste udgangspunkt, hvis regeringen ønskede en stærk forhandlingsposition over for vestmagterne. Og Nikolaj Petersen »glemmer«, at det danske udenrigsministerium rent faktisk henvendte sig til USA den 13. januar 1949 i overensstemmelse med denne passus.⁷³ Nikolaj Petersen konkluderer, at Atlantpagten stadig var gyldig som en tilbagefaldsoption, men den var svækket i forhold til tidligere.

Med sin undersøgelse har Nikolaj Petersen villet bevise, at den danske regering prioriterede et skandinavisk forsvarsforbund højere end medlemskab af en Atlantpagt. Men de kilder, han henviser til, og den måde han argumenterer på, taler nærmest til fordel for, at den danske politik sigtede imod en Atlantpagt. Det er rigtig nok, at Atlantpagten kunne være en tilbagefaldsoption, hvis den skandinaviske mulighed forliste. Men burde regeringen ikke have afholdt sig fra at anvende denne mulighed så ofte i sin argumentation, hvis hovedsigtet var et andet?

70. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13), s. 29.

71. Smst., s. 31.

72. Smst., s. 32.

73. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 52.

Udenrigsminister Gustav Rasmussen og statsminister Hans Hedtoft var hovedpersonerne på dansk side i det begivenhedsforløb, der førte til, at Danmark og Norge indtrådte i NATO. Det var Gustav Rasmussen, der på Danmarks vegne underskrev Atlantpagten i Washington den 4. april 1949. (Foto: Politikens Pressefoto. Her efter Aage Hoffmann: NATO eller Norden? Emnehæfte, København 1984, s. 34).

Min kritik af Nikolaj Petersens undersøgelse kunne tale til fordel for den opfattelse, at den danske regering betragtede en skandinavisk løsning som en nødvendig »mellestation« vestover. Alligevel mener jeg ikke, at materialet kan bære den påstand, at den danske politik i virkeligheden i hele perioden havde været rettet imod den atlantiske alliance. Ligesom Nikolaj Petersen mener jeg, at Hedtoft og Gustav Rasmussen oprigtigt prioriterede et skandinavisk forsvarsforbund højere end en Atlantpagt. Men modsat Nikolaj Petersen tror jeg ikke, at regeringen lod sin politik bestemme af den vurdering, at den kun havde få muligheder for at få gennemført sine planer. Der er snarere grund til at tro, at regeringen i sin praktiske politik ikke formåede at yde det optimale i forhold til sit hovedsigte om at forlige Norge og Sverige. Regeringens anvendelse af Atlantpagtoptionen under forhandlingerne bør således opfattes som en taktisk fejlmanøvre, der kom til at gavne de norske synspunkter snarere end de svenske. Og det rejser spørgsmålet, hvorvidt regeringen heller ikke fik det

optimale ud af sine bestræbelser i forhandlingerne med USA og Storbritannien. Gustav Rasmussen meddelte således Kauffmann den 2. februar, at en forudsætning for en genoptagelse af de skandinaviske forsvarsforhandlinger ville være et amerikansk tilsagn om våbenleverancer.⁷⁴

Danmark og USA i begyndelsen af 1949

Kort tid efter forhandlingerne i Karlstad 5.-6. januar forsøgte den danske regering at overbevise vestmagterne om den sikkerhedspolitiske nødvendighed af våbenleverancer til et skandinavisk forsvarsforbund. Men spørgsmålet er, om den danske regering forstod at udnytte den »blødere« og mere pragmatiske amerikanske position i begyndelsen af februar 1949 over for et skandinavisk forsvarsforbund? Ud over våbenspørgsmålet giver dokumenterne i det amerikanske udenrigsministerium et indtryk af, at Grønlandsproblemet var et vigtigt forhandlingsemne mellem de to lande.⁷⁵ Hertil kan jeg nu lægge materialet fra Hedtofts arkiv i forsøget på at vurdere den danske regerings politik.

Allerede fra begyndelsen af januar 1949 mødte den danske politik modstand i State Department. I et telegram fra Kauffmann 3. januar hed det, at chefen for den europæiske afdeling fandt, »at Skandinavien formodentligt er det mest udsatte område for et isoleret militærfremstød, hvorfor man synes at de nordiske lande i og for sig skulle have større interesse i at være medlem (i Atlantpagten) end f.eks. Holland og Belgien«. ⁷⁶ Og 11. januar kunne Gustav Rasmussen i en notits konstatere, at den amerikanske ambasadør Marvel i København på baggrund af Karlstaddrøftelserne frygtede, »at de nordiske landes politik skulle få virkning på De forenede Staters lyst til at levere våben«. ⁷⁷ Den amerikanske afvisning af Karlstad-resultatet blev understreget 17. januar i en samtale mellem Kauffmann og den fungerende amerikanske udenrigsminister Robert A. Lovett. Under henvisning til forhandlingsresultatet i Karlstad bad Kauffmann om våbenleverancer til en neutral skandinavisk forsvarspagt, som »sandsynligt om end ikke sikkert« i en nærmere fremtid ville blive dannet. Lovett svarede, at chancerne herfor ville være små, »med mindre

74. Smst., s. 70.

75. FRUS 1949 IV (se note 4), s. 21-22, 77, 82, 84, 88, 97-100.

76. Telegram af 3. januar 1949 fra ambasadør Kauffmann i Washington, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

77. Notits af Gustav Rasmussen 11. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

Danmark kom med i en slags forsvarssamarbejde med USA«. ... »En plan i retning af, hvad der af Hr. Lovett betegnedes som Karlstadlinien, ville efter hans bestemte mening her i landet blive udlagt nærmest som en sejr for Sovjetunionen.⁷⁸ At USA kun ville acceptere en skandinavisk forsvarspagt, hvis hvert enkelt land ikke blev »forhindret« i at deltage i den nordatlantiske pagt, blev samme dag (17. januar) bekræftet af den danske ambassadør Svenningsen i Stockholm.⁷⁹ Og Gustav Rasmussen blev også den 17. januar orienteret af den amerikanske ambassadør, der forklarede de amerikanske synspunkter »og gjorde nogle kritiske bemærkninger om, hvad der måske kunne blive konsekvensen af den amerikanske politik«. ⁸⁰ Blot to dage før mødet i København kunne Kauffmann den 20. januar efter samtale med chefen for det amerikanske udenrigsministeriums europæiske afdeling John D. Hickerson sende den melding til Gustav Rasmussen, at USA ikke påtænkte at oprette baser for vestmagterne i de nordiske lande. Dette amerikanske synspunkt havde formentlig til hensigt at tage brodden af dette vigtige svenske forbehold over for en tilknytning til Atlantpagten. Men den amerikanske forhandler gjorde det samtidig klart, at USA stod fast i våbenforsyningsspørgsmålet.⁸¹

Selv om den amerikanske regering afviste Karlstadplanen⁸² og nægtede at levere våben til en skandinavisk forsvarspagt, hvis ikke tilknytningen til vesten blev større, håbede den danske regering trods sammenbruddet i Oslo 29.-30. januar på en genoptagelse af de skandinaviske forsvarsforhandlinger ved at påvirke først og fremmest den amerikanske regering til at ændre holdning. I den forbindelse udarbejdede Udenrigsministeriet 2. februar »Nogle betragtninger til brug overfor vestmagterne for det tilfælde, at man måtte beslutte at indgå en skandinavisk forsvarsoverenskomst uden at binde sig til at gå ind i en Atlantpagt«. ⁸³ Beretningen, der indeholdt 26 punkter, blev samme dag sendt til kongen. Men forudsætningen var først og fremmest, at de skandinaviske ambassadører så vidt muligt handlede samtidigt på samme linie og i nær indbyrdes kontakt. Men denne forudsætning kunne ikke holde, primært fordi den norske udenrigsmi-

78. Telegram fra Kauffmann 17. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

79. Brev fra ambassadør Svenningsen i Stockholm 17. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

80. Samtale mellem Gustav Rasmussen og den amerikanske ambassadør 17. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

81. Telegram fra Kauffmann 20. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

82. Se også FRUS 1949 IV (se note 4), s. 17-37.

83. Gustav Rasmussen 3. februar 1949. Genpart af beretning til kongen, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

nister Lange selv rejste til Washington 5. februar ikke alene for at undersøge de skandinaviske muligheder, men også for at undersøge forholdene omkring Atlantpagten.⁸⁴ Denne opfattelse finder støtte i en meddelelse fra Kauffmann til Gustav Rasmussen den 4. februar, dagen før Langes ankomst. På baggrund af »indgående drøftelser«, han havde haft med den svenske gesandt i Washington, »frygtede« han, »at Norge ikke fremdeles var interesseret i en skandinavisk forsvarspagt, hvorfor de danske bestræbelser ville være formålsløse«. I den forbindelse fandt han, at Hedtoft burde konferere med den norske statsminister, hvis han ikke allerede havde gjort det.⁸⁵ Om en sådan kontakt fandt sted, viser kildematerialet ikke.

En anden strategi i den danske politik gik ud på, at man ikke ville tage stilling til Atlantpagten, så længe man anså det for muligt at få genoptaget de skandinaviske forsvarsforhandlinger. At denne politik ikke blev gennemført konsekvent, viser en udtalelse fra Hedtoft 3. februar i den socialdemokratiske folketingsgruppe. Her sagde han, at Danmark ville indlede konsultationer om Atlantpagten, hvis Norge gjorde det, skønt han var skeptisk med hensyn til resultatet. Og den 4. februar fik Kauffmann en til lægsinstruktion om under sine sonderinger også at forhøre sig om Atlantpagtplanerne. Usikkerheden i den danske politik understreges yderligere af, at Gustav Rasmussen samme dag (4. februar) i et møde med forsvarsministeren og værnscheferne mente, at der ikke var noget i vejen for at vente et halvt eller et helt år med at tage stilling til, om man skulle tiltræde Atlantpagten. For det var usikkert, hvornår pagten ville blive afsluttet. Desuden var han bange for, at en dansk tilslutning ville skabe en ulykkelig indenrigspolitisk situation, idet landet ville blive delt i to dele.

Størst mulighed for at påvirke den amerikanske politik til fordel for en skandinavisk løsning fik den danske regering, da der i begyndelsen af februar skete nogle udskiftninger i det amerikanske udenrigsministerium. Udenrigsminister Marshalls efterfølger Dean Acheson var således åben over for andre løsninger end fuldt dansk og norsk medlemskab af Atlantpagten. Under en samtale med repræsentanter for Vestunionen og Canada 8. februar udtalte han således, at den skandinaviske ordning bestemt måtte have fordele frem for det alternativ at have Norge og Danmark i Atlantpagten.⁸⁶ Og chefråd giver i det amerikanske udenrigsministerium

84. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13), s. 38. Se også Hoffmann: *NATO eller Norden? Emnehæfte* (se note 14), s. 61-65.

85. Telegram fra Kauffmann 4. februar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

86. FRUS 1949 IV (se note 4), s. 82. Se også Hoffmann: *NATO eller Norden? Lærereens bog* (se note 14), s. 46.

Charles Bohlen sagde samme dag (8. februar), at man ikke ville udelukke militærforsyninger til lande uden for Atlantpagten.⁸⁷ Sammen med en anden ledende sovjetekspert George Kennan frarådede Bohlen nærmest dansk og norsk medlemskab af Atlantpagten, fordi Sovjet kunne opfatte dette som et led i en omringelsespolitik. Derimod arbejdede John D. Hickerson og den amerikanske ambassadør i Stockholm Freeman Mattheus stærkt for Danmarks og Norges optagelse i Atlantpagten. Formanden for senatets udenrigspolitiske selskab Arthur Vandenberg gik tillige ind for svensk medlemskab.

Meget tyder på, at den danske regering ikke formåede at udnytte denne fleksibilitet i den amerikanske politik. En række telegrafiske indberetninger (alle nummererede)⁸⁸ fra Kauffmann til Gustav Rasmusen i tiden 5.-14. februar støtter denne opfattelse. En repræsentant fra State Department anså således 5. februar (nr. 7) en skandinavisk alliancefri pagt for bedre end et splittet Skandinavien. Men Kauffmann meddelte også, at »skandinavisk enighed i opræden er af den største vigtighed«. Det var dog ikke det skandinaviske område, der (8. februar – nr. 56) optog den amerikanske udenrigsledelse mest. Senatet ville ikke »være tilfreds med nogensomhelst ordening, med mindre det grønlandske basespørgsmål ordnes på længere sigt«. Et skandinavisk forsvarsforbund ville ikke (8. februar – nr. 59) møde forståelse, »uden at Grønland både reelt og formelt indgår som led i et nordatlantisk forsvarssystem (baser)«. Grønlands (og Spitsbergens) centrale betydning blev også fremhævet i et møde mellem den norske udenrigsminister Lange (8. februar – nr. 60) og State Department. Og i en privatsamtale mellem Kauffmann og Acheson (8. februar – nr. 61) anførte sidstnævnte, at Grønland havde betydning for »hele den demokratiske verdens fællesinteresser«. Dagen efter (9. februar – nr. 67) drøftede Kauffmann og Ascheson Grønlands store strategiske betydning. Og Kauffmann nævnte, at såvel Lange som den svenske ambassadør over for Ascheson havde fremsat den formodning, »at en uafhængig skandinavisk pagt ikke principielt ville hindre en dansk/amerikansk langtidsoverenskomst om Grønland«. Nærmest i overensstemmelse hermed udtalte Kauffmann ifølge Achesons referat af samme møde, at et skandinavisk forsvarsforbund ikke ville dække Grønland og Spitsbergen. Men

87. FRUS 1949 IV (se note 4), s. 71.

88. Oversigt over telegrafiske indberetninger modtaget fra ambassadør Kauffmann senere end 2. februar 1949 (8 stk.). Gustav Rasmussen 14. februar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

Kauffmann sagde også, at et sådant forbund ville tage en vestlig retning. Acheson sagde, at USA ville overveje alle forslag fra den danske regering.⁸⁹ Denne velvillige amerikanske holdning over for en skandinavisk løsning finder støtte i en notits 10. februar fra den danske ambassadør Poul Fischer i Oslo, der havde fået det foreløbige indtryk, »at den skandinaviske tanke har vundet en lille smule terræn i Washington i de sidste dage«.⁹⁰

Kildematerialet viser, at den amerikanske regering i begyndelsen af februar 1949 var åben over for en skandinavisk løsning, såfremt der kunne træffes særlige ordninger med hensyn til Grønland. Selv om Karlstadmødet havde holdt Grønland uden for et skandinavisk forsvarsforbund, antyder materialet (de amerikanske præciseringer om Grønlands afgørende betydning for sin egen og vestens sikkerhedspolitik), at de amerikanske forhandlere havde forventet et dansk udspil omkring Grønland, der kunne have sat spørgsmålstegn ved USA's baserettigheder. Men det kom ikke til et forhandlingsudspil fra dansk side. Snarere var der tale om sonderinger, der byggede på en videreførelse af det kursskifte i Grønlandsspørgsmålet, regeringen havde foretaget i marts 1948. Hertil kom den manglende koordinering og enstemmighed med de norske og svenske forhandlere i USA.

Det er mærkværdigt, at Grønlandsproblemet som det fremstod efter marts 1948, har indtaget en lav position i forskningen. Eriksen skriver (1977), at den danske regering utvivlsomt arbejdede energisk for et skandinavisk forsvarsforbund i USA. Han mener, at den danske regering over for USA havde antydnet, at den kunne tænke sig en tosidig ordning med USA om Grønland – og det skabte stor opmærksomhed i USA.⁹¹ Lundestad finder (1977), at det var afgørende, at Karlstadplanen ikke havde udelukket, at Grønland blev lagt ind under Atlantpagten, selv om Danmark blev udenfor.⁹² Det var den vigtigste forudsætning for en amerikansk accept af et skandinavisk forsvarsforbund (Lundestad 1980).⁹³ Det kan undre, at dansk forskning nærmest har holdt sig uden for debatten. Især da det i det mindste har været muligt at inddrage to længere skrivelser fra Kauffmann til Gustav Rasmussen, der sammenfatter og supplerer

89. FRUS 1949 IV (se note 4), s. 88.

90. Notits fra den danske ambassadør i Norge Poul Fischer 10. februar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

91. Eriksen: »NATO, Norden og 'den utro tjener' Halvard Lange« (se note 7), s. 287-288.

92. Lundestad: »USA, skandinavisk forsvarsforbund og Halvard Lange« (se note 6), s. 154.

93. Lundestad: *America, Scandinavia, and the Cold War 1945-1949* (se note 42).

førstnævntes syn på Grønlandsproblemet og de skandinaviske muligheder i begyndelsen af februar.

I skrivelsen til Gustav Rasmussen den 14. februar ser Kauffmann således med en vis pessimisme på en amerikansk forståelse for en skandinavisk løsning først og fremmest på grund af den norsk-svenske uenighed. Det interessante er, at Kauffmann i modstrid med aftalen i Karlstad meddelte de amerikanske forhandlere, at den danske regering ville nære meget alvorlige betænkeligheder ved en ordning, der måtte betyde forskellige aftaler for rigets forskellige dele. Men Kauffmann giver ikke indtryk af, at der var tale om en fastere dansk politik for at fremme en skandinavisk løsning. Nærmere at hovedsigtet med hans aktiviteter nu var at orientere sig om Atlantpagten set i forhold til de danske interesser og muligheder.⁹⁴

I sin skrivelse af 22. februar fremstiller Kauffmann den amerikanske holdning som langt mere positiv over for en skandinavisk løsning. Han skriver således bl.a., »at det ville have været muligt at opnå amerikansk støtte til en nordisk forsvarspagt selv på det nuværende sene tidspunkt« ... »Jeg mener, at det sandsynligvis ville have været muligt faktisk at opnå våbenleverancer til Skandinavien, om ikke lige i allerførste omgang så på et lidt senere tidspunkt«. Han motiverede disse bemærkninger med, at »det måske ikke står klart i Danmark, hvorledes de praktiske muligheder i de sidste uger faktisk lå i U.S.A.«.⁹⁵ I den sidste del af skrivelsen anvender Kauffmann dog Grønlandsproblemet i en argumentation til fordel for en dansk tilslutning til Atlantpagten. Hans ordvalg og formuleringer kunne give det indtryk, han nu nærmest repræsenterede de amerikanske synspunkter.

Kildematerialet giver indtryk af, at den danske regering ikke fik det optimale ud af forhandlingerne med USA. Spørgsmålet er, om Kauffmann med sin skrivelse af 22. februar ville fralægge sig ansvaret for, at det ikke var lykkedes at udnytte den større »åbenhed« i den amerikanske politik. Måske havde den danske regering fejlfortolket situationen? Måske havde Kauffmann ikke handlet i fuld loyalitet over for regeringen under forhandlingerne med amerikanerne? Disse antydninger af mulige svar må ses i en sammenhæng med de forhandlinger, den danske regering sideløbende førte med Storbritannien.

94. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 74-80.

95. Smst., s. 96-97.

Danmark og Storbritannien i begyndelsen af 1949

Også i den britiske regering mødte forslagene om et neutralt skandinavisk forsvarsforbund modstand. I et møde med Gustav Rasmussen den 11. januar sagde den britiske ambassadør Alec Randall, »at han frygtede, det ville se ud som en brist på solidariteten, hvis de nordiske lande ikke ville med i Atlantpagten«. ⁹⁶ Videre kunne ambassadøren samme dag telegrafere hjem, at Gustav Rasmussen antydede muligheden af at træffe hemmelige aftaler mellem de to lande. »Han antydede ligeledes, at spørgsmålet om amerikanske baser i Grønland og en eventuel britisk besættelse af Færøerne i en krigssituation ikke ville skabe problemer«. ⁹⁷ Der var tale om en hård britisk linie over for en skandinavisk løsning først og fremmest rettet imod den svenske politik. Den danske ambassadør Reventlow i London meddelte Gustav Rasmussen (11. januar), at den britiske regering – efter Hankeys opfattelse – havde det indtryk, »at Hr. Undens plan gik ud på ved en henholdende taktik at søge Danmarks og Norges tilslutning til en Atlanterhavs Pagt udsat så længe, at den tilsidst umuliggjordes«. Brevets øvrige indhold må nærmest betragtes som en kampagne vendt imod den svenske udenrigsministers neutralitetspolitik. ⁹⁸ Men det skal også nævnes, at Gustav Rasmussens udtalelser om Grønland og Færøerne fik den britiske udenrigsledelse til at vurdere forskellige skandinaviske løsningsmodeller. ⁹⁹ Briterne nåede dagen før mødet i København (21. januar) frem til den opfattelse, at »dersom Sverige blot ville gribe sagen noget mindre teoretisk an, ville det formentlig kunne lade sig gøre at finde en formel (Hankey-planen)«. ¹⁰⁰

Men det var først den 9. februar, at Reventlow fandt »det psykologiske øjeblik« inde, hvis de danske synspunkter skulle have håb om at trænge igennem. I brevet til Gustav Rasmussen vedlagde han kommandør Qvistgaards referat af mødet med R.M.A. Hankey den 8. februar. Heraf fremgår det, at Hankey kun kunne gå ind for et skandinavisk forsvarsforbund, hvis det var muligt med »et vist« samarbejde vestover. »Han frygtede, at et eventuelt skandinavisk forsvarsforbund ville blive under svensk overkommando«. Han frygtede også, at den svenske fortolkning af begrebet

96. Notits af Gustav Rasmussen 11. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

97. Petersen: »Atlantpagten eller Norden?« (se note 13), s. 31.

98. Brev fra ambassadør Reventlow i London til Gustav Rasmussen 11. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

99. Petersen: »Storbritannien, USA og skandinavisk forsvar« (se note 19), s. 70.

100. Telegram fra Reventlow 21. januar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

»alliancefri« ville skade vestmagterne. Han foretrak dansk og norsk tilslutning til Atlantpagten, og i den forbindelse kunne han tænke sig, »at Sverige i sin egen interesse – mere eller mindre i det skjulte – samarbejdede med Danmark og Norge«. Heroverfor anførte Reventlow og Qvistgaard, at »det havde været bemærkelsesværdigt så vidt Sverige havde strakt sig i de skandinaviske forhandlinger i retning af at imødekomme de norske og danske ønsker«. De kunne ikke udelukke muligheden af en yderligere svensk bevægelse vestover, når først det skandinaviske forsvarsforbund var blevet etableret. Selv om Hankey »i øjeblikket« havde vanskeligt ved at se en løsning på problemet, var han villig til at tage hensyn til de danske synspunkter.¹⁰¹ Referatet viser altså, at den hårde britiske linie – i lighed med den amerikanske – nu var blevet afløst af en åbenhed over for en skandinavisk løsning.

Når det britiske udenrigsministerium nu tog Hankey-planen frem igen, var baggrunden ifølge Eriksen og Skodvin (1981) den, at briterne havde fået informationer om, at cheferne for samtlige svenske våbengrene var i færd med at rette en indtrængende henstilling til den svenske regering den 21. januar om at nyvurdere svensk udenrigspolitik. Forsvarscheferne advarede imod svensk isolation og anmodede regeringen om at føre en udenrigspolitik, som kunne sikre våbenforsyninger og militærhjælp fra vest. Gennem en kontakt mellem en højtstående svensk officer og en britisk militærattache i Stockholm fik briterne den 9. februar kendskab til henstillingen. Det britiske udenrigsministerium mente, at der var tale om et planlagt spil fra den svenske forsvarsstabs side og tog strenge forholdsregler for at hindre, at den svenske regering fik kendskab til den hemmelige kontakt.¹⁰²

Materiale i Hedtofts arkiv viser, at den danske regering den 10. februar fik kendskab til den vestlige orientering inden for den øverste svenske militærledelse. I et møde den 9. februar i London mellem kommandør Qvistgaard og den svenske marineattache kommandør Gester, udtalte sidstnævnte, »at man, i tilfælde af at et skandinavisk forsvarsforbund blev oprettet, fra svensk militær side ville fortsætte og udvide i det skjulte det samarbejde vestover, som i øjeblikket består; alle tre militærchefer samt överbefälshavaren nærede et bestemt ønske i den retning. Han mente, at

101. Brev fra Reventlow 9. februar 1949 til Gustav Rasmussen med referat af møde mellem Reventlow, kommandør Qvistgaard og R.M.A. Hankey 8. februar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 43.

102. Eriksen og Skodvin: »Storbritannia, NATO og et skandinavisk forbund« (se note 20), s. 496.

den svenske regering stiltiende ville tillade et sådant samarbejde«. Gester mente i øvrigt, at de svenske ønsker om et alliancefrit forsvarsforbund kun gjaldt i øjeblikket. »I tilfælde af at Rusland blev mere truende, var der al grund til at antage, at Sverige ville gå med til at forsvarsforbundet blev tilsluttet Atlantpagten«. I sine kommentarer til Gesters udtalelser skrev Reventlow til Gustav Rasmussen, at den sidste del af Gesters udtalelse nok var for »absolut affattet« og gav udtryk for en »noget forhastet slutning«. Reventlow mente, at Gustav Rasmussen gennem den svenske udenrigsminister kunne skaffe sig et mere autoritativt billede af svensk indstilling. »Alligevel kan måske kommandør Gesters synspunkter have nogen interesse for Dem«. ¹⁰³ Gustav Rasmussen orienterede den 11. februar Hedtoft om indholdet i indberetningerne. Hvorledes den danske regering reagerede, giver kildematerialet ikke noget svar på.

Det er tydeligt, at briterne gennem Hankey-planen og den øverste svenske militærledelses hjælp håbede at kunne binde Sverige til forsvaret af Norge og Danmark. Men den svenske regering fastholdt sin neutrale linie og udviste ingen klar interesse i videre skandinaviske forsvarsforhandlinger efter bruddet i Oslo 29.-30. januar. Hertil kom, at den britisk-amerikanske åbenhed, der var tydeligst i dagene 8.-9. februar allerede et par dage senere blev afløst af den oprindelige politik. Årsagen var, at Lange i Washington primært arbejdede for norsk tilslutning til Atlantpagten. Rejsens egentlige formål var formentlig at indhente et afslag fra USA på våben, således at de skandinaviske forsvarsplaner ikke længere forelå som en mulighed. ¹⁰⁴ Telegramindberetninger fra Reventlow til Gustav Rasmussen den 12. og 14. februar viser, at skiftet i den britiske holdning skyldtes det amerikanske våbenafslag til Lange. ¹⁰⁵ I senere breve (19. og 22. februar) betragtede Reventlow sine bestræbelser for en skandinavisk løsning som skrinlagte og opfordrede den danske regering til ikke ligesom Sverige at lægge pres på Norge i forbindelse med dets atlantiske orientering. ¹⁰⁶

Det lykkedes således ikke den danske regering at få genoptaget de skandinaviske forsvarsforhandlinger gennem sine diplomatiske aktiviteter. Den åbenhed, der viste sig i såvel britisk som amerikansk politik, blev ikke i tilstrækkelig grad udnyttet fra dansk side. Kommunikationen mellem Kauffmann og den danske regering giver ikke indtryk af et helhjertet

103. Brev fra Reventlow 10. februar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 43.

104. Hoffmann: *NATO eller Norden? Emnehæfte* (se note 14), s. 61-65.

105. Telegrammer fra Reventlow 12. og 14. februar 1949, Hans Hedtofts arkiv, nr. 39, kasse 42.

106. *Dansk Sikkerhedspolitik*, bd. 2 (se note 2), s. 81-82 og 94-95.

dansk engagement for en skandinavisk løsning. De muligheder, der lå i at anvende det vigtige Grønlandsspørgsmål til at presse amerikanerne blev ikke anvendt. Og snarere forekommer det, at Kauffmann kunne se fordelene i en atlantisk løsning frem for en skandinavisk. Meldingerne fra Reventlow viser, at der allerede før Atlantpagtens underskrivelse var kontakter mellem vestmagterne og det svenske militær, ligesom der måske fandt et samarbejde sted. Den danske regering havde kendskab til disse forhold, men der er intet i kildematerialet, der tyder på, at den danske regering anvendte oplysningerne til at fremme en skandinavisk løsning.

Afslutning

Der er ingen tvivl om, at Hans Hedtofts generelle ønsker om at fremme nordisk samarbejde var drivkraften bag hans arbejde for et skandinavisk forsvarsforbund. I en tale ved »Nordisk Aften« på Bellahøj den 2. juli 1948 sagde han bl.a.: Det står »for mig som vor generations vigtigste opgave at yde vort bidrag til, at de skandinaviske landes veje aldrig mere skilles og, såvidt det er muligt, at søge det hidtidige samvirke styrket og udvidet«. ¹⁰⁷ Men som undersøgelsen har påvist, lå der også reelle sikkerhedspolitiske motiver bag Hedtofts nordiske engagement. I et interview med den socialdemokratiske partiavis *Social-Demokraten* den 13. november 1948 sagde han, »at et nært militært samarbejde mellem de skandinaviske lande både vil styrke freden i verden og øge vore chancer for at blive holdt uden for en eventuel kommende krig«. I avisens leder den 20. januar 1949 stillede han det spørgsmål til vestmagterne (Udenrigsministeriet sendte kopier af lederen til de vigtigste ambassader), om ikke et forsvarsfællesskab i Skandinavien ville yde det bedste bidrag til forebyggelse af krig. Selv vurderede han det således, »at et strategisk vigtigt område som Skandinavien vil stå langt svagere, hvis de to mindst rustede lande, Danmark og Norge, skilles fra Sverige, end hvis de alle tre er knyttet sammen i et ubetinget skæbnefællesskab«. Og i lederen den 27. januar 1949 hed det, at »et samlet Skandinavien vil bedre end tre enkelte lande kunne tage det første stød, indtil en hjælp når frem udefra«. ¹⁰⁸

Såvel offentligt som under de mange forhandlinger var Hedtoftregeringens skandinaviske prioritering fremherskende. Men som det er påvist,

107. Hoffmann: *NATO eller Norden? Emnehæfte* (se note 14), s. 54.

108. *Social-Demokraten*, 13.11.1948, 20.1.1949 og 27.1.1949.

blev også Atlantpagten betragtet som en mulighed. Hertil skal føjes det eksempel, at Hedtoft allerede i slutningen af september 1948 meddelte den britiske udenrigsminister Bevin, at et skandinavisk forsvarsforbund ikke nødvendigvis ville blive en isoleret militærunion, men eventuelt »en station på vejen vestover«. ¹⁰⁹ De modstridende meldinger rejser det spørgsmål, om ikke Hedtoftregeringens nordiske engagement burde ses i relation til den skepsis over for et vestligt forsvarssamarbejde, der var udbredt i Socialdemokratiet og dominerende i Det radikale Venstre. Socialdemokratiet ville jo sætte mindst til, hvis det skandinaviske alternativ var afprøvet til bunds. Hertil kom, at Det konservative Folkeparti og Venstre hurtigt ville kræve en Atlantpagtstilslutning, hvis den skandinaviske mulighed faldt bort. Heroverfor kunne anføres, at meddelelsen fra september kunne være fremsendt med det formål at få USA til at se velvilligt på dannelsen af et skandinavisk forsvarsforbund. Tillige kunne det skabe store problemer for regeringen i forhold til Atlantpagtsmodstanderne, hvis en sådan strategi blev kendt. Kildematerialet taler da også til fordel for den opfattelse, at regeringen foretrak en skandinavisk løsning. Men som påvist formåede den ikke at påvirke forhandlingsmodparten til at gøre afgørende indrømmelser.

Den danske regering havde besluttet, at den ville følge Norge ind i Atlantpagten. På det norske arbejderpartis landsmøde den 20. februar 1949 fik den norske regering godkendt en ansøgning om optagelse i Atlantpagten. Hedtoft foreslog herefter den svenske statsminister et forsvarsforbund mellem Sverige og Danmark for at vise, at de skandinaviske muligheder var udtømte. Som forventet blev forslaget afvist, og Socialdemokratiets hovedbestyrelse gik herefter 27. februar ind for dansk optagelse i Atlantpagten. Efter forhandlinger med USA 11.-15. marts blev Danmark officielt indbudt til at deltage i pagten. Og Gustav Rasmussen kunne i Folketinget 22. marts forelægge regeringens forslag om dansk tilslutning. To dage senere blev forslaget vedtaget i Folketinget med 119 stemmer mod 23. Socialdemokratiet, Venstre, Det konservative Folkeparti og een fra Retsforbundet stemte for. Imod stemte Det radikale Venstre, Danmarks kommunistiske Parti, fire fra Retsforbundet og een fra Venstre. Samtidig blev et forslag fra De Radikale og Retsforbundet om at holde folkeafstemning inden traktatens godkendelse forkastet. Den 4. april 1949 underskrev Gustav Rasmussen og ambassadør Kauffmann pagten på Danmarks vegne i Washington.

109. Hoffmann: *NATO eller Norden? Emnehæfte* (se note 14), s. 54.

Danmarks optagelse i Atlantpagten må forstås på baggrund af den stigende polarisering mellem stormagterne USA og Sovjetunionen efter Den anden Verdenskrig. Ændringen i de ydre sikkerhedspolitiske forudsætninger blev for alvor synliggjort gennem Påskekrisen, der markerede Danmarks beslutning om at søge sine sikkerhedspolitiske problemer løst i et samarbejde med andre nationer.

Materialet i Hedtofts arkiv har underbygget min opfattelse af, at den danske forskning har undervurderet den betydning, Grønlandsspørgsmålet og fleksibiliteten i den amerikanske og britiske politik kunne have fået for de skandinaviske muligheder. Der er ingen tvivl om, at uenigheden mellem Norge og Sverige var den væsentligste årsag til, at det skandinaviske forsvarsforbund forliste. Forhandlingerne kom til at bære præg af den norske regerings forsøg på at knytte Sverige til en kommende Atlantpagt og af den svenske regerings forsøg på at holde Norge uden for pagten, som den frygtede kunne indebære amerikanske baser i Norge. Den danske regering forsøgte at forlige de to lande og ville formentlig have accepteret en hvilken som helst ordening, som Norge og Sverige kunne blive enige om, hvis blot USA gav sin accept. Modsat Nikolaj Petersen mener jeg ikke, at den danske regering kun havde haft få muligheder for at få ført sin politik igennem. Men den foretog en række forhandlingspolitiske fejlgreb under de skandinaviske møder i januar 1949, som snarere kom til at gavne de norske end de svenske synspunkter, selv om den klarere end hidtil gik ind for en svensk »linie«.

I forhandlingerne med USA og Storbritannien fik den danske regering heller ikke det optimale ud af sine bestræbelser, som i det mindste måtte betyde en genoptagelse af de skandinaviske forsvarsforhandlinger efter bruddet i Oslo. Selv om Danmark var en »småstat«, tror jeg, regeringen havde nogle oprigtige forhåbninger om at få gennemført sin politik. Den var overbevist om, at et skandinavisk forsvarsforbund ville være en militærstrategisk gevinst såvel for vestmagterne som for Skandinavien. Men den manglede handlekraft i forsøget på at få koordineret de skandinaviske landes politik over for vestmagterne. Den formåede ikke at udnytte den »blødere« og mere pragmatiske amerikanske og britiske position i begyndelsen af februar 1949 over for en skandinavisk løsning. Og den undervurderede formentlig de muligheder, der kunne ligge i at anlægge en fastere politik omkring Grønlandsspørgsmålet for at presse USA. Hertil kom, at den danske diplomatiske aktivitet i Washington snarere gavnede en atlantisk end en skandinavisk løsning. Ligesom det kan undre, at Gustav Rasmussen ikke (som Halvard Lange) rejste til Washington for at fremføre de danske synspunkter i den afgørende forhandlingsfase.

Det er utvivlsomt, at Hedtoft og regeringen klart prioriterede en skandinavisk løsning højere end den atlantiske mulighed, der udelukkede en fællesskandinavisk løsning. Men samtidig skulle et skandinavisk forsvarsforbund gøres acceptabelt for vestmagterne med den kendsgerning in mente, at Atlantpagten i virkeligheden ville være den mest realistisk gennemførlige af de to optioner. Det er sandsynligt, at den danske regerings uerfarenhed i det storpolitiske spil fik afgørende betydning i den vanskelige omstillingsproces, det var at foretage et skift fra årtiers isolerede sikkerhedspolitik til et nært samarbejde med andre lande. Hertil kom, at det ikke var lykkedes Danmark helt at frigøre sig fra mellemkrigstidens neutralitetspolitik, der trygt var overladt til det professionelle korps af diplomater.

Om en genoptagelse af de skandinaviske forsvarsforhandlinger ville have medført en bilæggelse af den norsk-svenske uenighed, lader sig naturligvis ikke afgøre. Det er højst sandsynligt, at USA ville have godkendt et neutralt skandinavisk forsvarsforbund og ville have leveret de nødvendige våben, hvis den amerikanske regering forinden havde opnået en tilfredsstillende aftale med Danmark om Grønland. Måske var Grønland den egentlige årsag til, at Danmark blev medlem af Atlantpagten. En videre forskning i emnet kunne måske tydeliggøre, hvorfor Grønland ikke fik større vægt i de danske bestræbelser for en skandinavisk løsning.

Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster ved det 16. århundredes begyndelse

Af Bjørn Poulsen

I årtierne omkring år 1500 foregik en omfattende omstrukturering af den danske handel. I stedet for senmiddelalderens altdominerende hansestæder kom de nederlandske byer ind som de vigtigste aftagere af den danske landbrugsproduktion. Hærtugdommet Slesvig indtog en central placering i handelsomlægningen. Igennem en analyse af hidtil uudnyttede toldregnskaber fra det sydfynske og slesvigske område tegner arkivar, dr.phil. Bjørn Poulsen et billede af de datidige handelsmønstre. Især koncentrerer han sig om den rolle, som den lokale skibsfart på Østersøen spillede for udførselen af korn og andre landbrugsprodukter.

Indledning

En række nyere studier forfølger den ambitiøse vision om at iagttage og måle bevægelser i varemængderne i nordisk og hanseatisk middelalder og renaissance: at kunne følge godset fra producent til kunde ad veje, der går over vide afstande, at kunne dokumentere ændringer i varemængder over århundreder.¹ Der er imidlertid stadig behov for mange enkeltundersøgelser til fastlæggelse af de generelle udviklingslinjer. Som Grethe Authén

1. Jf. for Danmarks vedkommende Poul Enemarks studier af oksehandelen, sammenfattet i »Oksehandelens historie ca. 1300-1700«, særtryk af *Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark*, Viby 1983, og hans forsøg på at opgøre og kvantificere handelen mellem Danmark og Lübeck: Poul Enemark, »Lybæk og Danmark. Skæbnemodstandere eller handelspartnere?«, *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, Århus 1988, s. 161-189. Et nyligt forsøg på at kvantificere den hanseatiske/nordtyske handel hos Michael North, *Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440-1570)*, Sigmaringen 1990. Jf. om langtidstendensen i Lübecks handel Rolf Hammel-Kiesow, »Hansischer Seehandel und wirtschaftliche Wechsellagen. Der Umsatz im Lübecker Hafen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 1492-6 und 1680-2«, *Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*, hrsg. von Stuart Jenks und Michael North, Köln/Weimar/Wien 1993, s. 77-93.

Blom for adskillige år siden bemærkede det i en oversigt over den nordiske hanseforskning: »Det må være de mange enkeltundersøgelser som til sist vil gi oss et sannere helhetsbilde«. ² Mit mål er i denne forbindelse at fremlægge en sådan enkeltundersøgelse. Jeg vælger som udgangspunkt for mine overvejelser regionen Slesvig omkring år 1500. Inden for den vil jeg ikke forsøge at skildre alle former for handel, men vil koncentrere mig om den søbårne. Jeg vil heller ikke søge at beregne de samlede varestrømme, men prøve at indkredse nogle karakteristiske mønstre i dagligvarehandelen, særlig kornhandelen. ³

Et hovedformål for mig er det at fremlægge byggesten til vor forsømte søfartshistorie. I betragtning af den betydning, søfartserhvervet har haft for Danmarks historie, må det siges at være forbavsende så lidt forskning, der har været heri. Dette gælder særlig de skriftlige kilder til middelalderens søfart, der først i disse år takket være bevillinger fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Danmarks Grundforskningsfond kan underkastes grundigere studier. ⁴ Gennem den nøje analyse af en gren af transportsektoren er det videre mit håb at bidrage til et mere differentieret syn på den danske handels struktur i en tid, hvor integrationen i det nederlandske handelssystem fik overvægt i forhold til det hanseatiske. ⁵

Skuepladsen er givet med valget af landsdel. Det er de to have Vesterhavet og Østersøen. Hovedaktørerne er skipperne, som ligesom deres besætning kunne komme fra både land og by, samt befragterne: bønder, købmænd, lensmænd og fyrster. De sekunderes af folkene i havnene: pramfolk, dragere, vejere og ikke mindst de toldere, der tog deres afgift af skibslasterne, og som vi skylder vor væsentligste viden om handelens veje og varer. Det er deres regnskabers udsagn om skibshandel, der her skal trækkes på, og jeg er så heldig at kunne fremdrage et hidtil uudnyttet toldregnskab.

2. Grethe Authén Blom, »Hansaen og Norden. En litteraturoversigt«, (svensk) *Historisk tidskrift*, 1973, s. 66-91, citat fra s. 74.

3. For en oversigt over den senmiddelalderlige nordeuropæiske kornhandel se Wolfgang Habermann, »Der Getreidehandel in Deutschland im 14. und 15. Jahrhundert«, II. Teil, III: Der Hansische Bereich, *Scripta Mercaturae*, 12, 1978, s. 107-136.

4. Jf. Ole Crumlin-Pedersen, »Marinarkæologisk Forskningscenter i Roskilde – en aktuel orientering«, *Fortid og Nutid*, 1994, s. 24-52.

5. Et forhold jeg tidligere har behandlet: Bjørn Poulsen, *Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988. En omfattende analyse af den skandinaviske integration i »verdensøkonomien« er John P. Maarbjerg, *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625*, American University Studies, 1994 (under udgivelse).

Tabel 1. Toldindtægt af Ærø 1490-1542

Kilde: RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Regnskabsopgørelse i anledning af delingen af hertugdømmerne 1490; RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Sønderborg lens regnskaber 1518-42.

Bemærkning: For 1490 er der tale om en vurderet indtægt.

År	1490	1518	1532	1533	1537	1538	1539	1542
Mark lybsk	15	8	23	25	6	13	19	32

Ærøs søhandel 1539

I Sønderborg lens regnskab finder man normalt optegnet toldindtægterne af den frugtbare slesvigske ø Ærø. Men der er gennemgående tale om samlede summer (tabel 1).

Kun i ét år, nemlig 1541, har skriveren pludselig noteret toldindtægterne for et foregående år – 1539 – med navneangivelse og i de fleste tilfælde med stedsangivelse, med fortoldede varer og toldbeløb for alle, der betalte told. Et studium af listen fra 1539, der, som det fremgår af den samlede toldindtægt på 19 mark, ser ud til at have været et ganske normalt år, tillader visse slutninger.

For det første bliver det klart, at der, som også senere på øen, var tale om en udførselstold på skibsgods. For det andet kan vi få et indblik i skippers sociale forhold. Det fremgår, at i alt 29 skibe blev fortoldede på Ærø i 1539, og at disse skibe sejlede af 26 skippere (tabel 2).

Tydeligt er det, at købstaden Ærøskøbing ikke spillede nogen særlig rolle, og at de kongelige forsøg på at koncentrere handelen her ikke var lykkedes.⁶ Byen vendte, som det er blevet påpeget, mod de indre farvande og var derfor ikke særlig velbeliggende for den videre Østersøhandel.⁷ Kan vi tro toldregnskabet, var Ærøs udskibning i 1539 domineret af skip-

6. I 1522 havde Christian II påbudt, at øens omsætning skulle samles i Ærøskøbing. *Danmarks gamle købstadslovgivning*, udg. af Erik Kroman, I, 1, København 1951, s. 293-294.

7. Erik Kroman, »Hvor gammel er Ærøskøbing?«, *Fynske Aarbøger*, VI, 1956-58, s. 269-284 (s. 284). Om bebyggelsen Visby se Jørgen Skaarup, »Wysby på Erre«, *Skalk*, 1981, hæfte 4, s. 7-12.

Tabel 2. Antal fortoldede skibe og skipperne på Ærø 1539

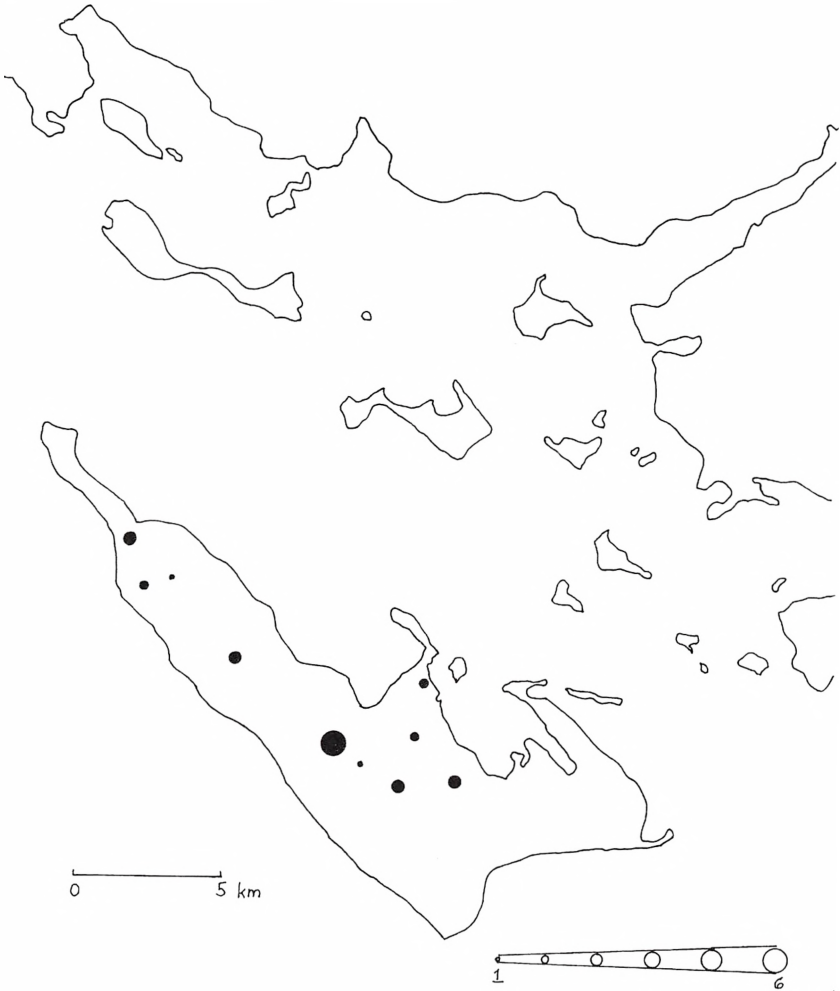
Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Sønderborg lens regnskab 1541.

Lokalitet	antal fortoldede skibe	antal skipperne
Ærøskøbing	2	2
Rise sogn:		
St. Rise	3	3
Ll. Rise	3	2
Olde	1	1
Stokkeby	2	2
Tranderup sogn:		
Tranderup	6	5
Bregninge sogn:		
Bregninge	3	2
Leby	2	2
Skovby	1	1
Søby sogn:		
Søby	2	2
Søbygård	1	1
Uden sted	3	3
I alt	29	26

pere fra landsbyerne (jf. figur 1). Det kan også siges, at disse bondeskipperne ikke sejlede i fast fart på øen. Tværtimod havde de gennemgående kun en udskibning pr. år. At det må tolkes som et udtryk for, at de var fuldtidslandmænd, der blot havde skibsfart som bierhverv, understøttes ved studier af lensregnskaberne, hvor man finder mange af skipperne (eller i al fald folk af samme navn) noteret som gode landgildebetalende landbrugere.

Den last, som skipperne havde i deres fartøjer, bestod næsten udelukkende af korn (tabel 3).

I alt lidt over 37 læster korn og 5 okser havde Ærøboerne i deres skibe dette år. Enkelte kilder antyder, at det udskibede varesortiment har været mere varieret end som så. Under Danmarks krig med lybækkerne 1510-12 opbragte disse ved en fejl nogle skuder fra Ærø, der jo var en del af de

Figur 1. Kort over Ærø med angivet hjemsted for de personer, der betalte told på øen i 1539.

neutrale hertugdømmer.⁸ Om en skude opbragt 1510 hører vi blot, at den rummede gods og folk, mens to skuder, der blev opbragt i 1512, havde træ ombord. Kun en enkelt skude, som i 1512 blev lybækkernes bytte, var

8. Carl Wilhelm Pauli, *Lübecks Mangeld und Caperwesen. Aus ungedruckten Urkunden der Niederstadtbücher*, Lübeck 1875, s. 65, 83, 83-84, 92.

Tabel 3. Fortoldet udført gods fra Ærø 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Sønderborg lens regnskab 1541.

Bemærkning: 1 læst = 24 ørtug.

Lokalitet		byg		havre	okser
Ærøskøbing	3 læster	12 ørtug			
St. Rise	4 læster	8 ørtug			
Ll. Rise	4 læster		8 skæpper		
Olde	2 læster				
Stokkeby	1 læst	23 ørtug			2
Tranderup	8 læster	13 ørtug			1
Bregninge		12 ørtug			
Leby	1 læst	4½ ørtug			
Skovby				1 læst 6 ørtug	2
Søby	4 læster				
Søbygård	2 læster	12 ørtug			
Ulokaliserede	3 læster	14 ørtug			
I alt	36 læster	2½ ørtug	8 skæpper	1 læst 6 ørtug	5

et kornskib med en ladning havre og en tønne sild ombord. Generelt er der dog næppe grund til at tvivle på, at Ærøskuderne, når de forlod deres ø, var lastede med korn, avlet på øen.

Store var fartøjerne fra Ærø ikke, at dømme ud fra toldregnskabet. I almindelighed rummede de kun et par læster, ganske som vi kender det fra 1600-tallets bondeskuder.⁹ Der er ikke tvivl om, at vi her befinder os tæt på producentniveauet, og det havde været interessant at vide, hvordan den enkelte skibslast blev samlet, og om skibene var partsejede; men detaljerne om handelens interne organisation må forblive skjulte. Den retning, som bondeskuderne tog, når de stod til søs, kan man derimod danne sig et indtryk af.

9. Margareta Swensson, »Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet«, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. IV, 1969, s. 45-95; Albert Sandklef, *Allmogesjöfart på Sveriges Västkust 1575-1850*, Lund 1973, s. 210; Bjarne Stoklund, »Tømmerskuderne fra Læsø. Et kapitel af skudehandelens historie i Danmark«, *Årbog fra Handels- og Søfartsmuseet*, 1972, s. 153-198 (se s. 174).

Tabel 4. Jævnføring af Ærøskippere i Haderslevtold og Ærøtold 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539; Sønderborg lens regnskab 1541.

Navn	Haderslevtold	Ærøtold	hjemsted ifølge Ærøtold
Michel Andersen	3 læster byg	2½ læst byg	St. Rise
Las Jensen	1 læst korn	1½ læst byg	uoplyst
Anders Tamsen	1 læst korn	2 læster byg	Olde, Rise sogn
I alt	5 læster	6 læster	

Haderslevs søhandel 1539

Vi ved med stor sikkerhed, hvor tre af skipperne begav sig hen. De tog til havnen i den østslesvigske by Haderslev. Fra Haderslev er der bevaret et toldregnskab, der ligesom Ærøs er fra 1539, men i modsætning til dette fortegner told på indført gods, der er betalt af udenbys personer.¹⁰ Regnskabet registrerer al told betalt i byen, altså også landtold, men skibslasterne kan skilles ud, da der af hvert skib blev betalt 9 penning for »rortold« – dvs. skibstold.¹¹

Fra Ærø finder man i Haderslev toldregnskab tre personer, der må kunne identificeres med deres navnebrødre i Ærøtoldregnskabet (tabel 4).

Der er næppe grund til at hæfte sig ved den mindre uoverensstemmelse mellem de to toldregnskabers mængdeoplysninger. Vi kan med så stor sikkerhed, som man nu kan have i forhold til det 16. århundredes toldlister, konstatere, at omkring 1/6 til 1/7 af Ærøs fortoldede korneksport i 1539 gik til Haderslev. Haderslevregnskabet giver os også den oplysning, at det drejede sig om forårseksport. De tre Ærøfartøjer kom alle til Haderslev i februar måned.

Det samlede antal skibe, som anløb Haderslev i 1539, skal ligesom for Ærø sammenholdes med antallet af skipperne (tabel 5).

10. RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539. Jf. Poul Enemark, *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport*, I-II, Århus 1970; H.V. Gregersen, »Toldregnskabet fra Haderslev 1539«, *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, Århus 1983, s. 165-172.

11. Angående rortold se Enemark, *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*, II, s. 122, note 5; Mikael Venge, »Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660«, *Dansk Toldhistorie*, I, København 1987, s. 48.

Tabel 5. Antal fortoldede skibe og skippere i Haderslev 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539.

Lokalitet	antal fortoldede skibe	antal skippere
Askø	3	2
Assens	2	2
Svendborg	2	2
Falster	1	1
Nykøbing Falster	1	1
Langeland	2	2
Lolland	3	3
Nysted (Lolland)	1	1
Nakskov	8	5
Ærø	3	3
Femern	2	1
Ribe	1	1
Egernførde	36	13
Wismar	3	3
Danzig	1	1
Uvis	3	3
I alt	72	44

Hvor bondesejladsen dominerede i Ærøtolden, er det tydeligt, at de indløbende skibe i Haderslevs havn, der nåedes, efter at skibene havde passeret det 16 km lange og lavvandede sejløb fra Lillebælt, overvejende stammede fra andre byer. Fra Sydfyn og de sydlige danske øer kom der nok bondeskippere fra Askø, Falster, Ærø og Femern og vel også Langeland og Lolland; men der var også skippere fra samme områders byer – Assens, Svendborg, Nykøbing Falster og Nysted på Lolland. Hertil kom så de mange skippere fra havnebyen længere nede ad den slesvigske kyst Egernførde og fra de tyske søstæder Wismar og Danzig. Generelt er der tale om Østersøtrafik, og den enlige skipper fra Ribe, der synes at falde uden for billedet, var i virkeligheden sikkert også en Østersøskipper, der ikke drømte om at runde Skagen, hvilket jeg straks vil vende tilbage til.

Ser man på forholdet mellem antal fortoldede fartøjer og antallet af skippere, fremtræder der også, hvad der må tolkes som en specialisering.

Tabel 6.a. Fortoldet gods østfra i Haderslev havn 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539.

Lokalitet	byg	rug	korn	mel	flæsk	får
Askø	1 læst	6 ørtug	4 ørtug	8 ørtug		4 sider
Assens						
Svendborg	1 læst	3 ørtug			2 læster	
					12 ørtug	
Falster						
Nykøbing F.						
Langeland				1 læst		3
Lolland			20 ørtug	6 læster		
				12 ørtug		
Nysted				3 læster		
Nakskov				6 læster		
				10 ørtug		
Ærø	3 læster			2 læster		
I alt	5 læster	9 ørtug	1 læst	19 l. 8 ø.	2 l. 12 ø.	4 s. 3

Tabel 6.b. Fortoldet gods sydfra i Haderslev havn 1539

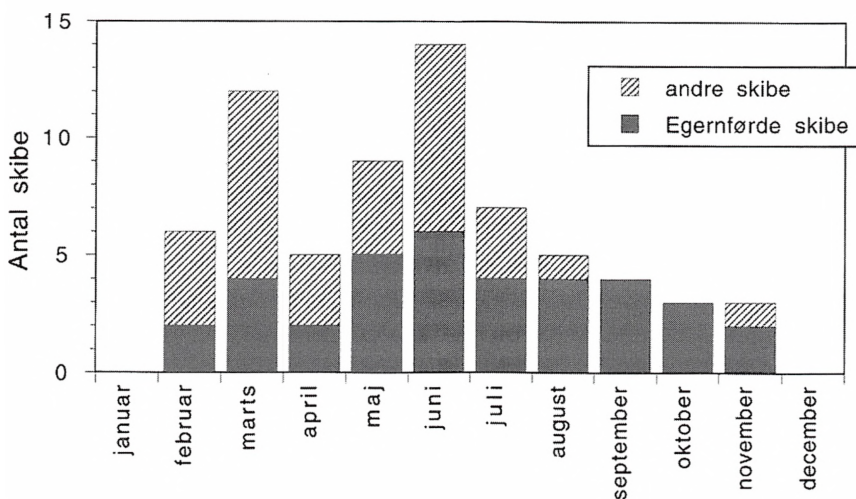
Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539.

Lokalitet	rug	hvede	tøndegods	flæsk	humle	smør	kakebille	skind
Femern		4 tønner	4 stk.					
Ribe		6 tønner		12 sider				
Wismar	21 ørtug		4 læster		86 dromt			
Danzig						6 tønner		
Egernførde							77 læster	2 deger
							4 tønner	
I alt	21 ø.	10 t.	4 l. 4 stk.	12 s.	86 d.	6 t.	77 l. 4 t.	2 d.

Jo flere skibe, der kom fra en lokalitet, jo flere gengangere var der; fra Nakskov var der tre skippere, som hver kom to gange til Haderslevs havn, og fra Egernførde gennemførte 13 skippere en meget hyppig sejlads på Haderslev, som de anløb i alt 36 gange.

Ærø's tre skippere kom til Haderslev med korn, og det var der også mange af de andre, der gjorde, som det fremgår af en oversigt over de fortoldede varer (tabel 6.a og 6.b).

Skibstransporterne til Haderslev deler sig i to grupper. Der er for det

Figur 2. Årstidsfordeling af de skibe, der fortoldede i Haderslev i 1539. Grå skravering angiver Egernførdes skibe og lysere skravering andre skibe.

første importen af korn – rug og byg – sammen med lidt får og flæsk fra den sydfynske område og Lolland-Falster med småøer. For det andet er der import af lidt tøndegods, lidt smør og navnlig humle og øl sydfra. Fra det specialiserede agerbrugsland Femern stammede en sending af hvede, og måske kom også Ribeskipperen Jens Negelsen fra denne ø med sin last hvede. Negelsens last var temmelig sikkert transitgods, der skulle videre ad landvejen til hans hjemby. Ribeskipperen var altså formentlig lige så bundet til Østersøen som alle de øvrige skippere.

Fra de danske bondeproducenter importeredes korn, fra det mecklenburgske landbrug humle via Wismar, mens den eneste virkelig storstillede indførsel af forarbejdet gods bestod af øl fra Egernførde. En gennemgang af datoangivelserne i toldregnskabet viser, at ølindførslen fra Egernførde skete ret jævnt fordelt over hele året i sejltiden fra februar til november, hvorimod andre skibe koncentrerede sig om foråret og sommeren til og med juli (figur 2). Det ser altså ud til, at efterspørgslen efter øl i byen var nogenlunde konstant gennem året, mens fordelingen af de andre skibe, der jo navnlig sejlede med korn, kan ses som udtryk for et kornbehov i Haderslev, når den lokale høst var ved at være opbrugt. Egernførdes ølhandel er nok et studium værd; men lad os forfølge det stillede spørgsmål om, hvor Ærø's skippere sejlede hen, idet vi nu tør tillade os at slutte, at de blot

Figur 3. Kort over sejlads på Svendborg 1519-21 ifølge byens toldregnskab.

var en gruppe inden for en mere omfattende bondehandel med korn fra Sydfyn og øerne heromkring. Det er altså handelen herfra, der skal indkredses. Til dette formål kan et bevaret toldregnskab fra Svendborg undersøges.

Svendborgs søhandel 1519-21

Fra Svendborg er overleveret et toldregnskab fra tiden 1519-21, der modsat Haderslevs, men ligesom Ærøes, fortegner udført gods.¹² Regnskabets samlede handel kan fremstilles på et kort, der viser alle de fortoldendes hjemsteder. Ligesom i Haderslev skal man huske, at byens egne beboere var toldfri (figur 3).

12. RA, Reg. 108a, Pk. 24. Svendborg Toldregnskab 1519-21. Jf. Poulsen, *Land – By – Marked*, s. 176.

Tabel 7.a. Udførsel vestpå fra Svendborg 1519-21

Kilde: RA, Reg. 108a, Pk. 24. Svendborg Toldregnskab 1519-21.

Lokalitet	byg	malt	korn	havre	heste	ål	flæsk
Ærø					2		
Flensborg		1 læst	5 læster	2½ læst	4	2 td.	
»Slien«	3 td.	8 pd. 20 ørtug					3 sider

Tabel 7.b. Udførsel sydpå fra Svendborg 1519-21

Kilde: RA, Reg. 108a, Pk. 24. Svendborg Toldregnskab 1519-21.

Lokalitet	havre	okser	huder	skind	talg	ister	flæsk	kød	smør	heste	sild
Slesvig	2 læster			500		1 td.					1 td.
Kiel		2							1 td.	34	1 td.
Wismar			2	40							
				1 td.					35 td.	19	
Lübeck		187		3900	5 td.		2 lispd.	1 læst	1 læst		
								1 td.	5 td.		

Blandt toldposterne kan man med en vis sikkerhed udskille fire skibe fra Flensborg, et fra Slesvig, fire fra »Slien« – måske Kappel ved Slien, et fra Kiel, fire fra Lübeck og ni fra Wismar. Igen ser vi et net spundet over den sydlige del af Østersøen, ligesom i Haderslev domineret af byskipperne, men med indslag af bondehandel (»Slien«, Ærø). De fortoldede varer fordeler sig som anført i tabel 7.a og 7.b.

Hvis vi ser bort fra de levende dyr, er det her tydeligt, at animalierne stort set gik til Lübeck og Wismar, der havde import af huder, skind, talg, flæsk, kød og smør. To læster øl fra Wismar findes også i toldregnskabet, men som tolderen noterer, ikke fordi der er betalt told af dem; men fordi ølafgiften »cise« er erlagt. Ligesom i Haderslev importerede man altså godt øl sydfra. Vigtigere i denne sammenhæng er det dog, at vi ser, at Haderslev delte rollen som importør af syddansk korn med de nærliggende slesvigske østkystbyer. Flensborg og Slesvig indkøbte ikke ubetydelige mængder af havre, byg og malt i Svendborg.

Tabel 8. Lasten i to Svendborgskuder opbragt ca. 1510

Kilde: Danske middelalderlige Regnskaber, 1. rk. I, s. 124-126.

Bemærkning: Deger skind er omregnet til stykker (1 dege = 10 stykker skind).

Vare	skude 1	skude 2
Lammeskind	1200 stk.	600 stk.
Fåreskind		1100 stk.
Gedeskind		14 stk.
Klippinge	2000 stk.	
Tørrede huder	78 stk.	40 stk.
Saltede huder	54 stk.	2 stk.
Kalveskind	10 stk.	
Talg, »sticker«	42 sticker	1 tønde 15 sticker
Ister, tønder	5 tønder	4 tønder
Jern		6 fade

Danske animalier til Østersøens hansebyer

Toldregnskaberne giver baggrund for bedre at tolke det øvrige kildemateriale. Med stor sikkerhed kan man f.eks. ud fra dem aflæse de handelsrelationer, som ligger bag en liste over forbrudte varer fra ca. 1510.¹³

I 1510 opbragte den danske konge en række skibe, der forsøgte af bryde blokaden over for hansestæderne i den sydlige Østersø.

Fra Femern kom to skuder og en båd, som blev taget i Femernsund lastede med hvede og byg, sikkert på vej til lybsk territorium. Skipperen på en af dem, Claus Wolder fra Femern, var så heldig at få sin skude tilbage igen, da han faktisk som slesvigske undersåt ikke var blokadebryder. Lige så godt gik det to skuder fra Ærø, den ene med 20 dromt humle, den anden med korn. På baggrund af toldregnskaberne tør man nok gætte på, at humleskibet kom fra slesvigske byer og kornskibet skulle hertil.

Slemme gik det for skibe, der kom fra kongerigets byer Assens, Svendborg og Næstved. De fik lasten konfiskeret. Der var for det første et skib fra Assens, som var befragtet af flensborgeren Hans Berge. Det blev taget ved Sønderborg, men var sikkert på vej til Kiel (eller Lübeck), som det fremgår af lasten: 1640 lammeskind, 120 kalveskind, 2040 klippinge

13. *Danske middelalderlige Regnskaber*, 1. rk. I: Hof og Centralstyre, udg. af Georg Galster, København 1953, s. 124-126.

(dvs. fåreskind), 70 tørrede huder, 6 saltede huder, 3 $\frac{1}{2}$ læst 2 tønner mel, 2 tønner talg, 4 $\frac{1}{2}$ tønner ister. I farvandet ud for Kiel blev opsnappet hele to skuder, der var hjemmehørende i Svendborg, men befragtede af kiele-ner Albrecht Arndes. De havde omtrent identiske laster (tabel 8).

Skuden fra Næstved var lastet med småheste og havde desuden 1 tønne kokød, 1 $\frac{1}{2}$ tønne torsk, $\frac{1}{2}$ tønne sild, $\frac{1}{2}$ tønne ister, 60 lammeskind og 2 stikker talg ombord.

Det er eksporten af animalier til de nordtyske byer, inklusiv Kiel, der kommer til udtryk her. Den var en vigtig del af den livlige Østersøsejls, og når man i 1510 hører om en totalopgørelse af gælden mellem Svendborgs borgere og borgerne i Lübeck, Wismar, Rostock og Stralsund, ligger der givetvis netop hovedsagelig hansebyernes opkøb af animalier og afsætning af øl og humle bag.¹⁴

For ganske vist eksisterede der en ganske betydelig korneksport til hansestæderne fra Danmark.¹⁵ Særlig Lolland og Falster regnedes til Lübecks opland, og også Fyn, Sjælland og Skåne i almindelighed gjorde sig gældende her. Men de vestligere dele af Syddanmark koncentrerede øjensynlig deres kornudførsel til dele af Slesvig: Jo tættere man kom på Slesvig, des mere trak denne landsdel skibstrafikken med korn til sig. Det må forstås således, at tysk landbrug, bl.a. det østholstenske, sammen med de østligere dele af Danmark i stor udstrækning dækkede behovet i Østersøens hansebyer. I løbet af 1500-tallet skulle denne tendens blive endnu mere markant i takt med, at Odense og Nyborg tiltrak sig kornhandelen fra de sydfynske områder og knyttede tætte forbindelser med Nederlandene.¹⁶

Korn til Slesvig

Over for en eksport domineret af animaler, der gik fra Syddanmark til Østersøens sydvestlige del, stod korneksporten til en række slesvigske byer. Der er mange belæg for kornopkøb til de østlesvigske byer; typisk er oplysningen om, at lensmanden på Tranekær slot på Langeland i 1510

14. *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*, udg. af William Christensen, I, København 1912, nr. 217. Jf. skipper Timme fra Wismar, som i 1543 solgte humle i Sønderborg (*De Hansborgske Registranter*, udg. af Emilie Andersen, II, København 1949, s. 148).

15. Poul Enemark, »Kornhandel. Alm. og Danmark«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, IX, København 1981, sp. 147-154; Johannes Hansen, *Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks*, Lübeck 1912.

16. Maarbjerg, *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625*.

solgte omkring 40 tønner byg til Flensborg.¹⁷ Til de syddanske leverancer sluttede sig sendinger fra Nørrejylland; således fik rigsråd Mourits Nielsen Gyldenstjerne i marts 1494 tilladelse til at sende 20 læster korn fra Ålborg til Flensborg, og 1518 hentede en flensborgsk købmand 22 læster byg i Ålborg sammen med et skibpund kød.¹⁸ Det står klart, at Østlesvig var henvist til at erhverve korn udefra, særlig når den lokale høst hen på foråret var ved at være brugt.

Med denne hovedstruktur fastlagt må det straks siges, at man i det østlesvigske med Als og Sundeved fandt en egn, der sluttede sig til de fynske/syddanske øers sfære med kornoverskud. Regnskaberne fra Sønderborg amt eller len – der jo i øvrigt indbefattede Ærø – gør dette helt klart. Sønderborg slot lå som centrum i det frugtbare og kornrige Sønderborg len ved havnen i Sønderborg. På slottet kunne man benytte både egne skibe og fremmede skibe, som lå i byens havn; men hvilken løsning, der blev foretrukket, afgjordes fra situation til situation. Som det fremgår af lensregnskaberne fra tiden 1518-43, havde man brug for skibstransport allerede, når lensafgifterne skulle til Sønderborg. 1524 sejlede en af lenets mænd 10 læster 6 ørtug byg fra Ærø til Sønderborg, mens det var en fremmed skipper, som før påsken i 1541 kom til Sønderborg med afgiften af vindmøllen på Ærø og for det fik en løn på 8 skilling. Den største transportkapacitet var dog nødvendig, når korn indkommet i lensafgifter skulle formidles videre og evt. byttes mod andre varer.

1518-24 registreres det i lenets regnskaber, hvordan betydelige korntransporter gik til landsherrens øvrige slotte i Kiel, Gottorp, Flensborg og København.¹⁹ Hertil kom en sending til Gotland foretaget på selveste søhelten Søren Nordbys skib. Salg mod kontant betaling skete samtidig til købmænd i Lübeck, Egernførde, Flensborg og Kiel. Dette var en praksis, som udviklede sig i de næste årtier. I sommeren 1533 indskibede kornskriveren fra Sønderborg sig f.eks. sammen med en dreng og en last på 7 læster havre i borgmesteren i Sønderborgs skib, der skulle til Lübeck. I fragtpenge modtog skibsføreren 10½ mark. Det var dog ikke alle udgifter. Ankommet i Lübeck måtte skriveren nemlig betale afgiften »primgelt« (en af-

17. Vilhelm Lütken, *Bidrag til Langelands Historie*, Rudkøbing 1909, s. 76-77. Prisen var 9 skilling pr. tønde.

18. *Diplomatarium Flensborgense*, udg. af H.C.P. Sejdelin, II, København 1873, s. 923; RA, Reg. 108a, nr. 25. Toldregnskab fra Ålborg 1518, s. 14.

19. Det ankomne korn blev naturligvis også noteret, hvor det kom frem; således finder man i RA, Gottorp lens pengeregnskab 1543, s. 298 en fragtudgift på 9 mark for 2 læster 7 tønner havre, som kom med skib fra Sønderborg slot.

gift til skipperen), målepenge og prampenge samt en mægler. Hertil kom logi i byen. Men et pænt overskud til indkøb blev der, og bl.a. 5 læster lyneborg salt til en pris af 120 mark og 1 læst af det svensk jern, osemund, var blandt returgodset.

Sønderborg amt sluttede sig altså til de egne, der havde overskud af korn, og som leverede til slesvigske byer, men eksporterede herudover også – som noget nyt i de her fremlagte kilder – korn til Lübeck. I andre slesvigske regnskaber bekræftes det, at Sønderborg indtog denne funktionelle plads i handelssystemet. I 1452 modtog lensmanden på Flensborg slot dels 3 læster byg fra Sønderborg, dels 10 læster havre (til en pris af 10 mark pr. læst) fra Nordborg.²⁰ I april 1491 sejlede en skipper fra Sønderborg to gange til Slesvig med i alt 18 læster havre bestemt for hoffet på Gottorp.²¹ Og 1573 møder vi stadig indbyggerne på Als og Ærø som side-stillede eksportører til Flensborg og Fyn.²²

Amtmanden i Aabenraa betjente sig i 1538-39 af såvel Sønderborg lens kornoverskud som af mulighederne for at købe korn fra de syddanske øer.²³ 1538 solgte adelsmanden Sivert von Qualen, der boede i Sønderborg, 2 ørtug havre til Aabenraa amt, og han havde følgeskab af en hr. Hans i Sønderborg, der solgte 14 ørtug havre. Malt blev dette år købt tre gange af sønderborgere, i alt 1 læst 20 ørtug til en samlet pris af 65¹/₂ mark. 1539 indkøbtes 12 ørtug malt af en borger i Sønderborg og 21¹/₂ ørtug havre af den alsiske adelsmand Wulf Sture. Fra de øvrige syddanske områder kom svendborgeren Hans Petersen, der afhændede 1 læst malt for 40 mark, og fra Nakskov Kersten Nansen med 12 ørtug byg og Asmus Galmansen med 16¹/₂ ørtug byg. De to fra Nakskov er i øvrigt kendte fra Haderslevs toldregnskab, hvor Asmus lagde til to gange i 1539, Kristen en gang.

Det slesvigske fastlands kornimport må i første omgang forklares ved en for lille produktion i importørernes bagland. Det er uomtvistelig dette,

20. RA, De sønderjyske fyrstearkiver. 1.3. Regnskab af amtmand Otte Split, Flensborg len 1452, s. 7, 9. Jf. at Flensborgs franciskanere allerede i 1412 ved tiggeri havde samlet 2 læster byg på Als: J. Nybo Rasmussen, »Das Franziskanerkloster in Flensburg«, *Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift*, bd. I, Flensburg 1984, s. 92. Den flensborgske købmand Namen Jansen, der havde kundekreds over store dele af Slesvig, købte fra 1528 og det følgende tiår regelmæssigt korn af bønder på Als og i Sundeved. Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, nr. 565, fol. clxxi.

21. RA, Gottorp toldregnskab 1491-1492 (udgiftsregnskab).

22. Adolf Jürgens, *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin 1914, s. 64.

23. Bjørn Poulsen, »Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden«, *Sønderjyske Årbøger*, 1992, s. 27-28.

Tabel 9. En post i Ribes toldregnskab 1504-05

Kilde: RA, Reg. 108a, nr. 10. Ribe regnskab 1504-05.

Navn	hjemby	varer
Uoplyst	Bremen	1 skippund kød, 1 td. smør
Matias Christensen	Ribe (?)	120 skind, 1 hest
Anders Poulsen	Ribe	15 huder, 50 skind, 1 td. talg, 1 skippund kød, 2 heste
Claus Teglgård	Flensborg	12 stk. klæde, 2 heste
Hans Kistemager	Kiel/Flensborg	5 skippund kød, 3 skippund fedt

der ligger bag lensslottenes indkøb af korn. Årsagen til import kan da findes i den stigende specialisering på kvægavl, der skete i østkystens og geestens Slesvig fra 1400-tallets midte og fremefter. Importen blev imidlertid også udløst af en yderligere faktor.

Eksporsten vestover

Denne ekstra faktor er vejen vestover det slesvigske fastland, fra østkyst til vestkyst.²⁴ Vi er allerede stødt på vejen én gang i forbindelse med Ribeskipperen, der i 1539 fortoldede hvede i Haderslev. Vejen vestover gik til havne på vestkysten, hvor udskibning var mulig. Det kunne være Ribe, som det fremgår af et toldregnskab fra denne by fra 1504-05, hvor man bl.a. ser de i tabel 9 anførte personer fortolde.

Disse toldposter stikker markant af fra de omstående i regnskabet, da de udgør typiske skibsvarer, hvor siderne ellers domineres af dyr, der transporterer sig på egne ben. Det er overvejende sandsynligt, at vi her har at gøre med en skibslast og fem befragtere. Af disse var de to fra Flensborg. Claus Teglgård var storkøbmand i byen, og Hans Kistemager, der

24. Belæg for 1200-tallets omskibning af gods fra Østersøen i Haderslev og forsendelse til Ribe se Lennart Secher Madsen, »Haderslev i 1200-tallet«, *Haderslev-Samfundets Årskrift*, 1984, s. 5-20. Ribes rolle som korneksportør til Flandern og England fra 1271ff må bygge på transitoverførsler af denne type, jf. Enemark, »Kornhandel. Danmark«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, IX, sp. 149. For 1400-tallets slesvigske transit se smst., sp. 150-151 samt Poulsen, *Land – By – Marked*, s. 195-200. Angående 1500-tallet se Jürgens, *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, s. 109-139.

Tabel 10. Varer fortoldet i skibstolden i Husum 1497

Kilde: RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Husum toldregnskab 1497.

Bemærkning: Der regnes 32 tønder på den store læst.

Vare

Fåreskind	1100 stk.
Skind	522 stk.
Huder	20 stk.
Pelsværk	uspecificeret mængde
Fedt	12½ td.
Flæsk	6 skip pund
Talg	1 td.
Voks	uspecificeret mængde
Semes	1 læst 5 td.
Sild	3½ læster
Tøndegods	5 læster
Malt	3 læster
Havre	1½ store læster
Rug	11 store læster

kom fra Kiel, ser ud til at have været »gæst« eller »ligger« i Flensborg. Lastens destination var muligvis Bremen, som forekomsten af »en man aff Bremen« kan antyde, men Nederlandene er dog vel det mest sandsynlige mål.

Der var her tale om en last af animalier, men kornhandel vestover via Ribe var også et fast træk i tidens udvekslinger. Ad tværvejene fra Kolding og Haderslev sendte man korn helt fra Danzig, men også fra Fyn. I 1510 fik indbyggerne i Middelfart således tilladelse til at føre korn til Ribe og sælge det her.²⁵

Men lad os med henblik på eksporten se på en endnu vigtigere havn på vestkysten: Husum, som ved 1400-tallets midte var blevet den centrale udførselshavn for Flensborgs handel med landene mod vest. Fra Husum er der bevaret et toldregnskab fra 1497, der rummer en liste over udenbys

25. *Danmarks gamle købstadslovgivning*, udg. af Erik Kroman, III, København 1955, s. 578-579 (nr. 2).

Tabel 11. Tre flensborgske befragtere i Husumtolden 1497

Kilde: RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Husum toldregnskab 1497.

Bemærkning: »semes« er vaskeskind.

A. »Skibsliste«	B. Normaltold
<hr/>	
Hinric Holste	
<hr/>	
30 deger fåreskind	1 skippund kobber
32 deger skind	³ / ₄ td. sæbe
40 deger uld	1 td. tøfler
6 td. fedt	2 kurve rosiner
6 td. spæk	8 stk. klæde (»laken«)
1 td. talg	
5 td. semes	
¹ / ₂ td. sild	
<hr/>	
Hans Kistemaker	
<hr/>	
3 læster malt	2 heste
5 td. sild	1 skimmel
5 læster tøndegods	1 td. salt
Pelsværk	³ / ₄ td. sæbe
	6 ame vin
	¹ / ₂ pipe olie
	12 stk. klæde (»laken«)
	2 td. tørgods (»droge« td.)
<hr/>	
Laurens Tuchsen	
<hr/>	
2 skind	¹ / ₄ td. sæbe
2 deger huder	
1 td. semes	
<hr/>	

befragtere, deres skippere og deres eksport. Det er her umiddelbart tydeligt, at vi har at gøre med større kornlaste end i Østersøens jævne handel. Skibe i Husums havn kunne eksempelvis fortolde 16 læster rug, hvor kun et par læster som nævnt var almindeligt på Ærø og i Haderslev. I alt 10 skippere sejlede i 1497 ud fra Husum med den i tabel 10 anførte samlede varemængde.

Tabel 12. Last på tre hertugelige skibe fra Husum til Amsterdam 1497
 Kilde: Danske middelalderlige Regnskaber, 1. rk. I, s. 443-464.

Skib	havre	byg	hvede
Kogge	33 læster (-2 td.)	22 læster	
Bojert 1	40 læster	2 ¹ / ₂ læster	
Bojert 2	20 læster	9 ¹ / ₂ læster	2 ¹ / ₂ læster

Man ser en eksport, der består i en blanding af jyske animalier og korn – malt, havre og rug, som givetvis var importeret østfra. Befragternes importgods kan også til dels identificeres i toldregnskabet 1497.²⁶ Normaltolden var nemlig en indførselstold, og for tre flensborgske befragtere kan man se, hvilke varer de betalte indførselstold af (tabel 11).

I stedet for eksporten af korn og animalier importerede man altså varer som klæde, rosiner, vin, olie og salt fra de sydligere havne. Hvad der mere konkret lå bag disse toldposter, belyses af andre kilder.

Under krigen med hansestæderne fik den flensborgske storkøbmand Tort Jepsen f.eks. i 1512 tildelt en udførselstilladelse på 30 læster korn, som måtte føres til Husum og vestover.²⁷ En anden rig flensborger, Michel Risenberg, erhvervede 1511 et udførselsbrev på korn, smør og bast, og i december samme år gav den danske konge ham lov til at udføre 10 læster korn, 8 læster smør, sild etc.²⁸ Sigende for det påtænkte afsætningssted er det, at der i den sidstnævnte tilladelse findes en udstreget notits »till Hollandt«. Under ét viser de mange middelalderlige kilder fra Husum da også, at der fra byen gik en handel, der knyttede sig til byerne sydover, ikke mindst til Amsterdam.

At den private kornhandel via Husum suppleres af landherrens handel, belyses bl.a. af en række hertugelige regnskaber fra 1497, 1498 og 1499.²⁹ De registrerer udgifter og indtægter i forbindelse med rejser til Amsterdam foretaget for hertug Frederik. De giver et nøje indblik i handelens komplicerede former, hvor hertugen ligesom lensmanden i Sønderborg betjente sig af både egne skibe og fragtsejlad. Her vil jeg blot vise laster-

26. RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Husum toldregnskab 1497.

27. *Diplomatarium Flensborgense*, II, nr. 275.

28. *Diplomatarium Flensborgense*, II, nr. 248.

29. *Danske middelalderlige Regnskaber*, 1. rk. I, s. 443-464.

ne fra tre hertugelige skibe, der afgik fra Husum til Amsterdam i 1498 (tabel 12).

Det er tydeligt, at blandt de kornskibe, der sejlede sydover, var der nogle af helt andre dimensioner end de småskuder, der prægede de analyserede toldregnskaber fra Østersøen. Vi har her at gøre med kogger, der kan laste over 50 læster, mod Østersøskudernes 2-3 læster.

Jeg skal ikke her gå yderligere ned i søhandelen fra Husum og Vestkystens øvrige byer, som lader sig belægge med langt mere kildemateriale. Dette er ikke stedet for en uddybende behandling af de mange transitruter til Nordsøens udskibningssteder via Kolding, Haderslev, Slesvig, Egernførde, Rendsborg, Itzehoe eller for den sags skyld af ruten Lübeck-Hamburg. Kun skal det fastholdes, at den øst-vestgående transithandel, hvoraf den, der gik over Husum, var af fremragende økonomisk betydning, klart var domineret af på den ene side landbrugsvarer, på den anden side luksusprodukter fra vest. I nærværende sammenhæng er det vigtigt, at de øst-vestgående veje kom til at danne afsætningskanaler for danske og østeuropæiske kornavlere, selv om korn fra Ejdersted, Nordstrand, Ditmarsken og de sydligere marskområder også spillede en hovedrolle i vesteksporten. I transithandelen ligger den ene forklaring på, hvordan det kan være, at den syddanske korneksport gik til østslesvigske havne: Det var bl.a. suget fra den opblomstrende nederlandske bykultur, der gav sig udslag, når bonden fra Ærø sejlede til Slesvig med sin kornskude. Den anden faktor, der betød noget, var Jyllands udprægede satsning på okseavl, som skabte behov for tilførsler, når forrådene ebbede ud.

De høje priser, som de nederlandske købmænd kunne give, var således allerede tidligt med til at bestemme ikke kun de jyske kvægavlernes specialisering, men også til at fastlægge de ødanske kornregioner.

Den store forfatningsdebat 1841-42

Af Søren Juelstorp

Allerede i midten af 1830'erne viste det dannede embedsborgerskabs version af liberalismen sig på den danske politiske scene. Mulighed for at træde frem i fuldt flor fik den dog først med de ændrede politiske forhold, som Christian VIII's overtagelse af tronen i december 1839 medførte. Cand.mag. Søren Juelstorp analyserer indlæggene i den langstrakte forfatningsdebat, som fandt sted 1841-42, idet han forsøger at afdække de forskellige politiske synspunkter, som fandtes i det danske samfund under den sene enevælde. Som et hovedresultat fremhæves den afgørende rolle, som den hegelianske historieopfattelse spillede i de liberale akademikers argumentation for politiske ændringer.

Indledning

I februar 1831 meddelte den danske regering, at den ville indføre en stænderforfatning. Det satte gang i en politiseringsproces, som fik en foreløbig kulmination ved tronskiftet i 1839.¹

Den 3. december 1839 klokken halv ni om morgenen døde Frederik VI, og på Amalienborg udråbtes Christian VIII som ny konge. Kongen meddelte straks sine ministre sit politiske program samt, at han agtede at udstede et åbent brev til offentligheden.

Den unge generation af liberale handlede hurtigt. Om aftenen den 3. december 1839 samledes »Det unge Danmark« på Hotel d'Angleterre for at diskutere et politisk handlingsprogram over for den ny konge. På d'Angleterre vedtog man – skønt med et lille flertal – at sende en deputation til kongen, der skulle opfordre ham til at hæve de på ytringsfriheden snærende bånd samt formulere den forventning til ham, at han indførte en fri forfatning. Flere af de tilstedeværende akademikere var dog skeptisk indstillede over for at sådant skridt. Således manede professor J.N. Madvig til besindighed og spurgte, hvor mange der havde kendskab til den

1. Vedrørende politiseringsprocessen i 1830'erne henviser jeg til min artikel »The Politicization of the General Public in Denmark during the 1830s«, *Scandinavian Journal of History*, 17, 1992, s. 125-44.

norske forfatning, som var forbillede for de unge liberale. Akademikerne var splittet i en radikal og en moderat gruppe, men de radikale, »Det unge Danmark«, sejrede. Om morgenen den 4. december 1839 samledes 250 underskrifter på en adresse til Christian VIII. Man vedtog samtidig at sende en femmands deputation til kongen, med Orla Lehmann i front.

Kongen modtog deputationen den 4. december 1839, og Orla Lehmann forelagde ham den vedtagne adresse. Idet kongen gik i dialog med de unge akademikere, var enevælden for alvor sat under debat og forfatningsspørgsmålet rejst.

Kongen svarede deputationen, at ingen mere end han erkendte almenåndens frugtbringende virkninger på statens forhold, men han tilføjede, at skulle udviklingen føre frem til det ønskede mål, måtte man støtte sig til erfaringens lærdom. Frederik VI havde åbnet folket adgang til at få sine ønsker forelagt kongen og derved gjort et mægtigt skridt fremad. Derved måtte man blive stående.²

I løbet af december 1839 indkom der fra hele landet talrige adresser til kongen, hvori ønsket om en fri forfatning kom til udtryk. *Fædrelandet* skrev den 16. december 1839, at Danmarks ønsker og forhåbninger vel alt længe ikke havde været nogen hemmelighed og hentydede hermed til ønsket om en fri forfatning. Bladet skrev, at det konstitutionelle monarki var den statsform, som mest svarede til den historisk begrundede udvikling. Feudalismen og absolutismen var tilbagelagte trin. Man brugte altså historien som argument for indførelsen af en konstitution og sammenlignede Danmark med de øvrige europæiske konstitutionelle stater.

De forhåbninger, man havde stillet til kongen, blev hurtigt afløst af skuffelse i den liberale lejr. I januar beskæftigede *Fædrelandet* sig med absolutisme og konstitutionelle former. Bladet mente, at absolutismen »i sin Tid« tjente til at sammenknytte det adsplittede »og til at forebygge, at Staten gik op i lutter Particulariteter«. Det var en hegeliansk inspireret historieopfattelse. Nu var absolutismen imidlertid en stopklods for den størst mulige udvikling og den sikreste velvære.³

Det er karakteristisk for artiklerne i *Fædrelandet*, at folkesuverænitetsideerne fra den store franske revolution ikke blev ført i marken. Argumenterne for en konstitution var hentet fra historien og fra »Tidens Udviklingspunkt«. Folket ville ikke længere behandles som umyndige børn

2. *Fædrelandet*, 7.12. 1839.

3. *Fædrelandet*, 9.1. 1840. Artiklen bærer overskriften »Hvori bestaae en fri Forfatnings Fortrin?«.

på grund af det udviklingstrin, det havde nået. Folket ville have del i den magt, som det følte sig moralsk berettiget til.

De selvbevidste akademikere, som i *Fædrelandet* plæderede for en konstitution, mente sig i pagt med tidens ånd og civilisationens udvikling. *Fædrelandet* var i sin egen selvforståelse talerør for den dannede offentlige mening, som ud fra en hegeliansk historieopfattelse, der så feudalisme og absolutisme som tilbagelagte trin i takt med verdensåndens udvikling, krævede en fri forfatning.

Vilkårene for en politisk debat var markant ændret med tronskiftet. Regeringen tillod, at den liberale presse satte enevælden under debat. Det havde været uhørt under Frederik VI, hvor publicisterne i mangfoldige tilfælde havde måtte pålægge sig selv en vis selvrensning.

Presset mod kongen fortsatte, da Roskilde stænder trådte sammen i midten af 1840. Fra østifterne indkom der petitioner til stænderne, som anmodede de deputerede om at henstille til kongen, at der blev bevilget fuldstændig skattebevillingsret for stænderne samt, at stænderinstitutionen i det hele udvikledes i retning af en fri statsform. Stænderne vedtog at indsende et andragende til kongen i anledning af de indkomne petitioner. Man anså det for godtgjort, at der forelå vidnesbyrd om et ønske i befolkningen om en friere udvikling af samfundsforholdene, og man anbefalede kongen at tage dette ønske op til overvejelse.

Viborg stænder mødtes efter afslutningen af sessionen i Roskilde. Også til Viborg indkom der talrige adresser, og stænderne fulgte Roskildes eksempel og vedtog at indsende et andragende til Christian VIII med ønske om en friere udvikling af de politiske institutioner.

Efter at stænderne havde drøftet forfatningsspørgsmålet fortsatte debatten i den københavnske borgerlige offentligheds regi. Således udspandt der sig i 1841-42 en langstrakt forfatningsdebat, der viste, at der fandtes flere forskellige politiske fløje i det danske samfund.

Ud fra en idehistorisk synsvinkel søger jeg i det følgende at trænge ned i de mange publicisters debatindlæg. På den måde vil jeg give et nuanceret billede af debattørernes politiske tankegods. Blandt andet prøver jeg at undersøge, hvilket fælleseuropæisk tankegods der havde sat sine spor hos de belæste akademiske aktører i forfatningsdebatten.

Diskussionen om den norske forfatning

I 1841 udgav den norske jurist Ole Munch-Ræder i København en bog om den norske forfatning. Han skrev blandt andet, at den fri forfatning havde

Den norske
Statsforfatnings
 Historie og Væsen,

af

Munch-Ræder,
 Cand. Jur.

Kjøbenhavn.

Trykt paa Andr. Fred. Høst's Forlag,
 i P. N. Bergsøens & Wøgtstøffers.
 1841.

Ole Munch-Ræders bog om den norske statsforfatning fra 1841 gav anledning til en livlig forfatningsdebat i Danmark. Ole Munch-Ræder (1815-95) tog juridisk embedseksamen i 1839 og var i 1841, da han udgav sin bog, lavere rangerende embedsmand i Justitsministeriet i Kristiania.

medført »materielt Velvære« i Norge,⁴ og om absolutismen skrev han, at erfaringen i andre lande havde vist, at det monarkiske princip »i dets Reenhed« ikke var foreneligt med politisk frihed.⁵ Om de politiske forhold i Danmark påpegede han, at man ikke i længden kunne nægte en nation, »hvad den med Alvor og urokkelig Standhaftighed stræber efter«, dvs. en fri forfatning.

Indførelsen af en fri forfatning i Danmark ville medføre, at Danmark ville komme til at indtage den stilling i det civiliserede Europa, som med rette tilkom det.⁶ Betegnelsen »det civiliserede Europa« var i samtidens liberale terminologi lig med den del af de europæiske stater, som havde afskaffet absolutismen.

Bogens udgivelse i København var tydeligvis ment som en håndsrækning til de konstitutionelle bestræbelser i Danmark fra et nordisk bro-

4. Ole Munch-Ræder, *Den norske Statsforfatnings Historie og Væsen*, København 1841, s. 227.

5. Smst., s. 111.

6. Smst., s. 229.

derfolk, hvis forfatning blev fremdraget som et forbillede af de danske liberale.

Ole Munch-Ræders bog blev anmeldt anonymt i professor F.C. Petersens *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* i efteråret 1841. Bag anonymiteten gemte sig selveste A.S. Ørsted.⁷ Ørsteds anmeldelse blev startskuddet på en langvarig debat om forfatningsspørgsmålet i Danmark.

Ørsted beskæftigede sig i et indledende afsnit i anmeldelsen med den aktuelle politiske situation i Danmark. Han erklærede sin modstand mod det liberale partis politik. Således rettede han et heftigt angreb mod den liberale presses systemkritik. I Danmark virkede enevælden på den måde, at stænderinstitutionen garanterede, at nye love, der gjorde forandring i borgernes personlige rettigheder eller ejendomsrettigheder eller i skatterne og »de offentlige Byrder«, først skulle forelægges stænderne, så kongen kunne rådføre sig med borgerne, inden han udstedte en ny lov.

Ørsted anførte, at kommunalreformerne og offentligheden i statsholdningen indeholdt »den sikreste Forberedelse for den Forfatning, der saa meget anprises, men hvis pludselige og uforberedte Indførelse vilde være en Daarskab af Kongen, en Ulykke for Folket«. Ørsted mente endvidere, at den »uroelige Higen« efter en statsforandring havde skadet og fremdeles truede med at skade de fremskridt, der ellers var udsigt til.⁸ Ørsted var en varm fortaler for *det* enevældige regeringssystem, som var blevet modificeret med indførelsen af stænderforfatningen i 1834. Systemet gav folket »moralske Garantier« med hensyn til ret, frihed og orden i samfundet.⁹

Det var Ørsteds helt utvetydige synspunkt, at »Folkemagten« havde en alt for stor betydning »med al sin store og farlige Udstrækning« under en demokratisk forfatning.¹⁰ Han rettede en kritik mod det »Afguder«, som de liberale drev med den norske forfatning. Han hævdede fremdeles, at Norges forfatning ikke var et sådant mønster på fuldkommenhed, at man i en oplyst stat som Danmark behøvede at skamme sig ved en sammenligning.¹¹ Med sin anmeldelse af Munch-Ræders bog var det Ørsteds intention at forsvare regeringens politiske linje over for de liberale.

Fædrelandet reagerede på Ørsteds anmeldelse i en leder den 13. december 1841. Avisen skrev, at hvis regeringen blot ville overlade det kon-

7. Jf. Poul Jensen, *Presse, penge og politik 1839-48*, København 1971, s. 154, jf. s. 396, note 3.

8. *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*, VI, Hft. 10, 1841, s. 24.

9. Smst., s. 309.

10. Smst., s. 308.

11. Smst., s. 320.

servative parti til dets egen skæbne og ikke understøtte det med sine politiske demonstrationer, ville det medføre, at ingen offentligt gad fremføre de absurditeter, som man nu bestandig måtte høre.¹²

Om de konstitutionelle bestræbelser skrev *Fædrelandet* ud fra et hegeliansk historiesyn, at ved at bringe sine »Bestemmelser«, dvs. de konstitutionelle principper, ind i livet og fortrænge de gamle, dvs. absolutismens principper, var det, at de nye verdenshistoriske principper efterhånden ville bevirke det ældres undergang. Bladet afviste de såkaldte »moralske Garantier«. Det hed i lederen: »Begrebet Garanti er et den absolutistiske Stat fremmed, ja fjendtligt og opløsende, det tilhører en ganske anden Verden, nemlig den constitutionelle«.

I *Fædrelandet* den 1. januar 1842 offentliggjordes endnu et svar til absolutisten i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*. I artiklen afslørede de liberale et tvetydigt forhold til Norges forfatning. Man havde visse reservationer, således i det meget vigtige spørgsmål om valgloven. Den norske valglov gav ikke i tilstækkelig grad garantier for intelligensen, hed det.

Diskussionen herom gik tilbage til debatten om stænderforfatningen og valgkampen i 1834, hvor det dannede liberale embedsborgerskab i København havde næret alvorlig bekymring for, at det jævne københavnske borgerskab, der stort set sad med valgreppen og valgbarheden, skulle vælge repræsentanter af deres egen midte til stænderforsamlingen i Roskilde. De dannede var i vid udstrækning udelukket fra at deltage i valgene, fordi de ikke ejede grundejendom, som var en betingelse for at være vælger og valgbar. De dannede boede i stort omfang til leje, mens småborgerskabet som detailhandlere, bryggere, møllere, håndværkere, høkere m.fl. i kraft af deres ejendomsbesiddelse udgjorde den store masse af vælgerkorpset og de valgbare. Det var en torn i øjet på det liberale embedsborgerskab – de toneangivende i den politiske debat –, som fordrede duelighed og dannelse af de deputerede.¹³

12. Dan Charlie Christensen argumenterer i sin upublicerede prisopgave »En analyse af hovedpunkter i forfatningsdiskussionen i Danmark 1830-1849«, Københavns Universitet, 1969, s. 67, for, at den anonyme forfatter af Munch-Ræder-anmeldelsen må have været Ørsted. Forfatteren har ikke benyttet Universitetsbibliotekets eksemplar af *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*, af hvilket det fremgår, hvem de anonyme bidragydere var. *Fædrelandet* beklagede sig som anført over, at regeringen ikke overlod de konservative til sig selv, men understøttede dem, og Christensen argumenterer, at når først mulighederne for forfatterskabet til anmeldelsen var indskrænket til regeringens medlemmer, må det have stået den kyndige læser temmelig klart, at man stod over for selveste Ørsted.

13. Søren Juelstorp, »Valgbevægelsen i København i 1834«, *Historiske Meddelelser om København*, 1989, s. 108-35.

Den liberale kongstanke var, at det var den dannede og besiddende middelstand – akademikere, handelsborgerskabet og de større landejendomsbesiddere –, der skulle have den politiske magt gennem valgretsbestemmelserne. I 1840 gik de liberale ikke ind for lige og almindelig valgret. Ønsket om en fri forfatning var ikke ensbetydende med, at det skulle være en »demokratisk« forfatning.

A.S. Ørsted havde peget på faren for »Folkemagtens« for store indflydelse under en konstitution. Uden at komme ind på valgregler pegede *Fædrelandet* på etkammersystemet, idet »det conservative Element« mere hensigtsmæssigt ville kunne gøre sig gældende i »et udeelt Folke raad (...) med større Udsigt til en gavnlig Indflydelse og med ringere Fare for en egennyttig Eensidighed«.

Bladet skrev videre, at Ørsteds anker mod den norske forfatning ikke kunne afskrække de danske liberale fra at ønske en forfatning, som i det væsentlige lignede den norske.

Selv om de liberale kunne se mangler ved den norske forfatning, agite-rede de alligevel for en konstitution som den norske, fordi Norges forfatning »er det meest concrete, anskuelige og populaire Udtryk for at betegne en fri Forfatning«. Den norske forfatning var ikke blot et bevis på, at en fri forfatning var et gode, »men tillige paa, at det for os nu maa være betimeligt at blive deeltagiggjort i samme«. Med sit velkendte historiesyn konkluderede *Fædrelandet*, at verdenshistorien så afgjort havde »taget Parti for det constitutionelle Væsen«.

Igen og igen argumenterede *Fædrelandet* for en konstitution ud fra historiesynet, ikke ud fra naturrettslige principper eller folkesuverænitet-ideer. Det fremgik eksempelvis med al tydelighed i en leder i bladet den 29. marts 1842. *Fædrelandet* skrev, at hvis man betragtede de liberale ideer, ville man se, at de hverken var temporære eller lokale. De var af verdenshistorisk betydning. Og bladet fortsatte: »Samfundets moralske Udvikling medfører, at det vil staae under Love, der ikke udelukkende beroe paa en Enkelts Tykke, at dets Medlemmer sammenknyttes ved fælles Deeltagelse i og Interesse for dets Anliggender og ved en ligeligere Fordeling af Rettigheder, samt at Individerne erholde al den Frihed, som kan bestaae med det Hele; Intelligentsens Fremvæxt medfører, at Samfundets Bestyrelse vorder Gjendstand for almindelig Tænkning og *stedse* kommer til at ligge i intelligente Mænds Hænder. – De liberale Ideer udgjøre *en ny Udviklings Phase*, danne Æra i Menneskehedens Historie«.

I en opfølgning til artiklen, offentliggjort den 30. marts 1842, hed det, at man ikke kunne forestille sig, at regeringen med de midler, der stod til

rådighed, nemlig 1) de gamle ideer, 2) reformer og 3) tvang, havde mulighed for at tilbagetrænge de liberale ideer. Selv de konservative sagde ifølge *Fædrelandet*: »Ja, engang vil der vistnok skee en Forandring«. Bladet stolede på, at de liberale havde den verdenshistoriske udvikling med sig.

Tuteins forfatningsforslag

I marts og april 1842 fremlagde den liberale godsejer P.A. Tutein, der var medlem af Roskilde stænderforsamling, et forfatningsforslag i *Dansk Ugeskrift*. Han indledte sin artikelserie med nogle betragtninger over absolutisme og konstitutionelle former. Tutein skrev: »Dersom vi virkelig i vore Institutioner besidde alle en Constitutions Fortrin, dersom virkelig den fornuftige *Almeenvillie* har en saadan Betydning, at *kun* den kan blive gjældende, hvorfor da ei fuldføre det begyndte Værk, ved en Kongen og Folket bindende Grundlov, der bestemmer, under hvilke Former Almeenvillien skal erkjendes som saadan?«.¹⁴

Om Danmark hævdede Tutein, at danskerne stod på et højt kulturelt og oplysningsmæssigt niveau. Folkets sædelighed, oplysning og kultur berettigede til en folkelig medvirken i statsstyrelsen.

Tuteins forfatningsforslag gik ud på at indføre et tokammersystem. Det konservative element skulle repræsenteres i et førstekammer, det demokratiske i et andetkammer, og stændervalgloven burde være grundlag for valg til andetkammeret. Han skrev videre, at af grevskaber og baronier bestod der i Danmark henimod 30, og desuden et ikke ringe antal stamhuse. Disse ejendommes besiddere burde udgøre en egen valgklasse, som af sin midte skulle vælge 15 medlemmer til førstekammeret. Kronen skulle vælge 10 repræsentanter, højesteret 2, overretten i København 2, overretten i Viborg 1, universitetet 1 og Københavns magistrat 1. Desuden skulle der til førstekammeret knyttes valgbarhed til to af landets bispestole, og de kongelige prinser skulle ligeledes være medlemmer. Valgperioden skulle være på 12 år.

For at forhindre uløselige konflikter mellem det konservative førstekammer og andetkammeret, som Tutein benævnte henholdsvis »Pairs-

14. *Dansk Ugeskrift*, 2. Rk., I, Nr. 1-4, 1842: »Om de constitutionelle Bestræbelsers Værd og Betydning«, s. 23.

P.A. Tutein (1797-1885) tog juridisk embedseksamen i 1818 og købte i 1821 godset Marienborg på Møn. Som godsejer var han yderst fremskridtsvenlig. Han var medlem af Roskilde stænderforsamling 1834-48. Han tilhørte den liberale fløj i stænderforsamlingen, men var ikke demokratisk sindet, snarere noget af en liberal aristokrat, hvilket fremgår af hans forslag om indførelse af et pairskammer. (Det kgl. Biblioteks billedsamling).

kammeret« og »Deputeretkammeret«, burde 15 medlemmer vælges ved almindelige valg, hvor den folkelige indflydelse burde være fremherskende. Med hensyn til hans forfatningsforslag var der tale om et moderat, konservativt forslag angående valglovene, som jo var hovedhjørnestenen i enhver forfatning.

D.G. Monrad tog stilling til Tuteins forfatningsforslag i *Flyvende politiske Blade* nr. 3, 1842. Monrad skrev, at Tutein med rette havde bemærket, at valgloven var hovedhjørnestenen i enhver fri forfatning. Monrad mente, at stændervalgloven både var for demokratisk og aristokratisk. Man skulle søge at finde en valglov, som bragte de forskellige interesser i samfundet til at »balancere«. Men det skulle være en valglov, hvorved folkets politiske magt blev overdraget folkets kerne, »den selvstændige og intellektuelle Bestanddeel af samme«. ¹⁵

Ved interesserepræsentation ville en af interesserne ifølge Monrad al-

15. D.G. Monrad, *Flyvende politiske Blade*, Nr. 3, 1842: »Om Tuteins Constitutions-Forslag«, s. 5.

tid få overvægt, og man ville udsætte sig for, »at den Overbalance altid bliver Tilfældighedens Værk«. Der skulle kun være én valgklasse, som repræsenterede de oplyste og selvstændige borgere. Denne valgklasse repræsenterede den offentlige mening, skrev han, i dens hånd lå fædrelandets åndelige og materielle fremtid, og de af den valgte ville derfor uden tvivl bedst varetage det heles vel og løse modstridende interessers konflikter.¹⁶

Vedrørende valgkriterier pegede Monrad på ydre kriterier som skatter eller husleje. Han mente imidlertid ikke, at det var det rigtige tidspunkt at gå ind på en vidtløftigere undersøgelse af valgreglerne. Med hensyn til valgkriteriet »skat« var Monrad af den opfattelse, at skattebeløbet ikke måtte være for højt, for det ville udelukke den største del af »Nationens Kjerne«. Enkelte rigmænd ville få en magt, som burde tilkomme landets oplyste borgere. Han argumenterede, at der, hvis de rige fik for megen magt, let kunne udvikle sig en tilbøjelighed til at bevare det bestående, en alt for stor frygt for forandringer. Det ville også lægge spiren til en blivende splittelse mellem folkerepræsentationen og den offentlige mening. Skattebeløbet måtte imidlertid heller ikke være for lavt, for det ville betyde, at »den raa uoplyste Masse, hvis Liv udelukkende er ofret en Kamp for Livets første Fornødenheder, og hvis Aand ei faar Hvile til at beskæftige sig med Fædrelandets Anliggender«, ville få politisk magt.¹⁷ I 1848 plæderede Monrad for den lige og almindelige valgret, men i begyndelsen af 1840'erne var han tydeligvis ikke så demokratisk indstillet som senere hen.¹⁸

16. Smst., s. 6.

17. Smst., s. 6f.

18. Monrad havde i 1848 det patriarkalske synspunkt, at den almindelige valgret virkede som en opfordring til de højere klasser om ikke at forspilde det brede folks kærlighed og hengivenhed. Hans tilslutning til en udstrakt valgret havde også sin baggrund i den politiske situation og den almindelige folkestemning i Danmark i 1848. Den stærke bondebevægelse og modsætningsforholdet mellem bønder og godsejere synes ifølge Povl Bagge, *Studier over D.G. Monrads Statstanker*, København 1936, s. 165ff. at have været væsentlig medbestemmende for hans standpunkt. En udstrakt valgret skulle forhindre bønderne i at dominere det nye konstitutionelle liv og benytte det i klassestridens tjeneste. Ifølge Bagge ønskede Monrad ikke den almindelige valgret benyttet til at fremme en politisk eller social nivellering. De retslige skranker mellem stænderne skulle væk, men den naturlige lagdeling i samfundet skulle fortsat bestå, også i det politiske liv, men byggende på frivillighedens sikre og faste grundlag. Bagge konkluderer: »Det er ejendommeligt for Monrad, at han således ville benytte det revolutionære middel, som den almindelige valgret var, i konservatismens tjeneste (...). I sine taler for rigsdagsmændene i 1849 fremhævede Monrad, at den almindelige valgret var den bedste garanti for statens frihed og det sikreste middel til at bevare statens institutioner og den sociale ro«.

Monrad definerede den konstitutionelle grundkraft således: »Denne Grundkraft er Folkets kjærnefulde Bestanddeel, Massernes Sjæl, der constituerer den offentlige Mening, der omslutter Ihændeherne af Folkeoplysningen og Landets materielle Styrke, hvis bestemte og kraftige Villie er uimodstaaelig, fordi den drives af Folkets Fælleds-Tanke og ei heller mangler de ydre Betingelser for at drive den igjennem«. ¹⁹

Monrad ønskede altså den politiske magt overdraget til folkets kerne. Med dette udtryk, lanceret af Orla Lehmann i 1832, betegnedes den selvstændige og intellektuelle del af folket, samlet i én valgklasse. Som Povl Bagge skriver: »Denne valgklasse repræsenterer den offentlige mening. Den bestemmer landets åndelige og materielle udvikling. De af den valgte vil derfor bedst kunne varetage det heles vel og løse de modstridende interessers konflikter«. ²⁰

I sine forelæsninger over Danmarks nyere historie, som Monrad holdt i årene 1843-44, identificerede han bærerne af den offentlige mening med middelstanden. Han mente, at denne middelstand, »i hvilken Folkefornuften har sit Organ«, var folkets kerne, det »egentlige Folk«. I sine forelæsninger gav han, som i 1842, udtryk for, at denne middelstand skulle have den politiske magt. ²¹ Det var ikke noget specielt for Monrad som politisk teoretiker. Det var et program, som Lehmann allerede i sin politiske debutartikel i *Maanedsskrift for Litteratur* bind 7, 1832, havde proklameret, og det var denne middelstand, som det dannede embedsborgerskab søgte at styrke under valgkampagnen i København i 1834.

Povl Bagge anfører, at Monrad for så vidt var i overensstemmelse med den retning i europæisk politik, hvis førende talsmand i Frankrig var Guizot, men det er karakteristisk, at det middelstandsbegreb, som Monrad arbejdede med, ved det dannede embedsborgerskabs overvægt mere

19. Udtrykket »Massernes Sjæl« er ikke lig med de ringest stillede i samfundet, hvilket i samtidens liberale sprogbrug var »den simple Mand«, »Menigmand«, »Almuen«. Når Monrad talte om folket, betød det ikke hele befolkningen. Begrebet »folket« havde hos de liberale en oprindelse i romantikken, en opfattelse, der var blevet fremført af Herder, ifølge hvem folket kun var en del af den politiske nation. Herder skelnede mellem folket og pøbelen. Jf. F.M. Barnard, *Herder's Social and Political Thought*, Oxford 1965.

20. Povl Bagge, *Studier over D.G. Monrads Statstanker*, s. 28f.

21. Smst.

lignede det hegelske end det liberale vesteuropæiske,²² dvs. det angelsaksiske.²³

Monrad afviste Tuteins tokammersystem ud fra den betragtning, at hvis man ved ydre bestemmelser, som f.eks. skat, havde fundet frem til det egentlige folk, og hvis man havde givet det bemyndigelse til at konstituere et lovgivende kammer, blev det et spørgsmål, om det så var nødvendigt med et førstekammer som garanti »mod hiint Kammers mulige Misbrug af Magten«. For at besvare det spørgsmål måtte man se på udviklingen af folkeånden.²⁴

Monrad anstillede nogle hegeliensk inspirerede filosofiske betragtninger for at finde et svar på det stillede spørgsmål. Han skrev, at folkeånden ikke bevægede sig i en stadig, uafbrudt lige linje. Hvis den havde gjort det, ville det ikke være nødvendigt at søge garantier mod folkeåndens bevægelse, for så ville den stadig blive klarere og viljen fortsat renere. Det var ifølge Monrad et grundprincip, at folkeånden svingede betydeligt, at den offentlige mening bevægede sig fremad under fremgang og tilbagegang. Han talte ligefrem om en bevægelseslov, der godtgjordes af erfaringen. Hele verdensudviklingen var præget af en gældende dialektisk bevægelse »gjennem en Sætten og Ophævelse af Modsigtelse«.

Hvis bevægelsen gik fremad, så skulle oppositionen ikke forcere bevægelsen. Den forcerede bevægelse ville let blive resultatløs. I et billedsprog skrev han, at den stærkt drevne plante ej bar frugt. En sådan resultatløs bevægelse kunne let medføre, at folkeudviklingen ville komme til at ligne pendulets svingninger.

Hvis reaktionen derimod var indtrådt, skulle regeringen ikke slå sig til

22. Smst.

23. Om middelstanden skrev James Mill i 1820 i *Essay on Government*: »The class which is universally described as both the most wise and the most virtuous part of the community, the middle rank«. Lord Brougham sagde i en tale i 1831 i anledning af reformspørgsmålet i det engelske valgsystem: »By the people, I mean the middle classes, the wealth and intelligence of the country, the glory of the british name«. R. Williams, *Keywords*, Glasgow 1976, s. 55. Hegel skriver i sin Retsfilosofi: »Die Mitglieder der Regierung und die Staatsbeamten machen den Hauptteil des *Mittelstandes* aus, in welchen die gebildete Intelligenz und das rechtliche Bewusstsein der Masse eines Volkes fällt«. Zusatz: »In dem Mittelstande, zu dem die Staatsbeamten gehören, ist das Bewusstsein des Staates und die hervorstechendste Bildung. Deswegen macht er auch die Grundsäule desselben in Beziehung auf Rechtlichkeit und Intelligenz aus«. G.F.W. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* §297, *Werke*, Bd. 7, Frankfurt a.M. 1970, s. 464.

24. D.G. Monrad, *Flyvende politiske Blade*, Nr. 3, 1842, s. 13. Begrebet »folkeånd« stammer fra Tyskland. Det blev lanceret af Herder, der talte om »Volksgeist«, og det hører hjemme i romantikkens ideverden.

tåls med, at der var fred og ingen farer. Oven på ebbe følger flod, skrev Monrad. Hvis regeringen ikke gjorde indrømmelse, mens den endnu havde ubundne hænder, så ville den udsætte sig for atter at blive den fremadskridende bevægelses tjener, skønt den skulle være dens herre. På det punkt stod Monrad i den tyske (hegelianske) tradition for en stærk stat i modsætning til den angelsaksiske tradition for natvægterstaten.

Monrad er den rolige, organiske udviklings talsmand. Han nærer frygt for pludselige, politiske stemningsbevægelser. Han kom således med det konkrete forslag til en fri forfatning at gøre »budgetterminen« treårig. Det ville nemlig på grund af tidsfaktoren udøve en regulerende kraft på »Enkammerets« bevægelser.

Det bedste middel til at regulere folkerepræsentationens bevægelser ville være ikke at lade folkerepræsentationen organiseres af den rene, men den regulerede bevægelse. Monrad mente nemlig, at nationens valgklasse, der for en stor dels vedkommende faldt sammen med den politiske offentlige mening, ikke ville kunne unddrage sig de stærke svingninger, som var en følge af »bevægelsesloven«.

Ved indirekte valg forhindredes det, at lokale og specialinteresser ville få en alt for stor indflydelse. Ved indirekte valg ville folkerepræsentationens ædlere dele udsondres fra de lavere og urene, og ved de indirekte valg ville den bevægende kraft, der organiserede og burde organisere folkerepræsentationen, ikke tilintetgøres, således som ved en alt for stor indskrænkning af valgretten, men derimod blive reguleret.

Monrads forslag til en forfatning gik derfor ud på at organisere den med et etkammersystem med indirekte valg. Etkammersystemet og indirekte valg var hinandens nødvendige betingelse, argumenterede han. Tuteins »Pairskammer« afvist af Monrad med den begrundelse, at grevskaber, baronier og de øvrige stamhuses besiddere ikke kunne gøre krav på et særskilt førstekammer alene på grund af deres adelige afstamning. Talentets adel ville nemlig altid fortrænge fødselens, skrev Monrad.²⁵

Kjøbenhavnsposten tog stilling til Tuteins forfatningsforslag i en dobbeltartikel den 9. og 12. maj 1842. Bladet erklærede sig som modstander af den »Corporationsaand«, som Tuteins »Pairskammer« var udtryk for. *Kjøbenhavnsposten* skrev, at fødselsaristokratiets betydning lå i middelalderen. Dets særlige privilegier kunne ikke gøres gældende i en moderne forfatning, uden at tidsalderens almindelige anskuelse om dette væsens fuldkomne betydningsløshed på det dybeste krænkedes.

25. D.G. Monrad, *Flyvende politiske Blade*, Nr. 3, 1842, s. 14f., 22f.

Det moderne aristokrati, hed det videre, viste sig i »Embeds- og Pengearistokratiets rigtignok lidet tiltrækkende Skikkelser«. Det var en udtalelse vendt mod det dannede borgerskab, helt i tråd med den drejning til venstre, som bladet foretog i begyndelsen af 1840'erne. I 1830'erne havde det været et profileret liberalt oppositionsorgan, der var talerør for Lehmann og »Det unge Danmark«. I 1839 havde *Kjøbenhavnsposten* mistet Lehmann og juristen J.F. Giødwad som politiske redaktører. De var med til at danne *Fædrelandet*, og redaktørposten var blevet overtaget af den forhenværende drejer J.P.M. Grüne. *Kjøbenhavnsposten* blev i 1840'erne et temmelig isoleret organ for Grüne og hans »Haandværkerdannelsesforening«, dvs. for en politisk gruppering, der stod i åben opposition til den voksende borgerlige nationalliberalisme. Bladet krævede en fri forfatning med almindelig valgret, nærings-, jord- og fattiglovgivning til fordel for småborgerskabet og en ikke-nationalistisk politik. *Kjøbenhavnsposten* var således organ for »det extreme Democrati«.²⁶

Om Tuteins førstekammer skrev *Kjøbenhavnsposten*, at det ville give anledning til konflikt med andetkammeret og nationens offentlige mening. Bladet foreslog en betydelig udvidelse af valgretten i forhold til gældende valgret til ständerforsamlingerne. Bladet »filosoferede« over begreberne »Pøbel« og »Proletarier« og mente, at en udvidet valgret ville blive et middel mod revolutionære omvæltninger. Her fremsattes for første gang i den politiske debat det argument, som Monrad førte i marken for lige og almindelig valgret i 1848.

Ørsteds svar

I maj 1842 kommenterede A.S. Ørsted – atter anonymt – reaktionerne på hans Munch-Ræder-anmeldelse. Han skrev, at *Fædrelandet* havde forvrænget hans synspunkter. Ørsted var i sin selvopfattelse ikke ren absolutist. Han anførte, at han anerkendte de fri forfatningers »relative Værdi«. Ørsted mente, at *Fædrelandets* artikel fra december 1841 om Munch-Ræder-anmeldelsen var »forskruet og slet sammensat«. Angående *Fædrelandets* inspiration fra Hegel skrev Ørsted, at det virkede som om »de af vore Liberalister, som gjerne benytte sig af den Hegelske Philosophies Former, mene, at det efter Hegels Død af Gans i 1840 udgivne

26. Ole Stender-Petersen, *Kjøbenhavnsposten. Organ for »det extreme Democratie« 1827-48*, Odense 1978.

Oplag af Hegels Retslære er deres Tendentser mere gunstigt end den første Udgave«. ²⁷

Ørsted optrådte som enevældens defensor. Han pegede på, hvordan den danske enevælde var blevet praktiseret. Han anførte, at hans formål med Munch-Ræder-anmeldelsen havde været at vise både, at den norske forfatning og det konstitutionelle system havde en »Skyggeside«, som »Bevægelsespartiet« enten ikke havde set eller havde villet skjule. Han undrede sig endvidere over, at Tutein havde betegnet ham som absolutismens talsmand. Og så skrev han om de moralske garantier, at de »ere byggede paa organiske Indretninger, paa Oplysning og Folkedannelse, hvorved det Rette og Sande bliver til en social Magt«.

Om Tuteins forfatningsforslag hed det, at Tuteins forslag ikke ville finde anerkendelse i befolkningen, som gennem petitioner og pressen pegede på en forfatning lig den norske. Endelig sluttede Ørsted med at skrive, at han havde fået en af professor J.F. Schouw publiceret artikel om Munch-Ræder-anmeldelsen i hænde, efter at det meste af hans afhandling var skrevet. Ørsted roste Schouw, men påpegede, at han og Schouw ikke stod hinanden så nær, som Schouw havde ment i sin artikel. ²⁸

J.F. Schouw, som redigerede *Dansk Ugeskrift* og havde optaget Tuteins artikel som indledning til påbegyndelsen af tidsskriftets 2. række, ²⁹ havde selv fundet anledning til at kommentere Munch-Ræder-anmeldelsen.

Schouw skrev, at han ikke opfattede den anonyme forfatter i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* som absolutist, således som *Fædrelandet* havde gjort det, men som en forfatter, der mente, at en konstitutionel forfatning kunne indføres, når »de Hindringer, der efter hans Mening staae i Vejen for en fri Forfatning i Danmark er bortryddede«. ³⁰

Schouw var altså mere forsonlig og imødekommende end *Fædrelandet*. Han var tilsyneladende ude på en dialog med den anonyme forfatter i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*.

Det er et interessant spørgsmål, om de liberale var klar over, at det var

27. Efter Hegels død i 1831 spaltedes hans elever i en konservativ højrefløj og en liberal venstrefløj. Gans tilhørte unhegelianernes venstrefløj, som leverede en liberal fortolkning af Retsfilosofien.

28. *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*, Bd. 7, 1842, s. 377ff., 384ff., 392, 398, 403, 430, 465.

29. *Dansk Ugeskrift* var udkommet fra 1831-36 med Schouw som redaktør. Tidsskriftet var gået ind, da Schouw efter udnævnelsen til præsident for stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg ikke længere havde tid til overs til redaktionsarbejdet. I begyndelsen af 1842 lancerede han på ny tidsskriftet.

30. *Dansk Ugeskrift*, Nr. 7, 20.5. 1842, s. 97f.

Ørsted, der stod bag Munch-Ræder-anmeldelsen. Den omstændelige stil i anmeldelsen og de mange henvisninger til, hvad den kongelige kommissarius (A.S. Ørsted) havde sagt i Roskilde stænderforsamling, samt anmeldelsens anselige omfang kunne pege på Ørsted. *Fædrelandet* var i det mindste klar over, at det var en »højtstående« person, der havde skrevet. Det fremgik jo af, at bladet i december 1841 havde skrevet, at regeringen skulle lade være med at understøtte de konservative, men overlade dem til sig selv.

J.F. Schouw var af den opfattelse, at Ørsted havde udtalt så mange positive ting om den norske forfatning, at det måtte være hans opfattelse, at ligesom den norske forfatning havde bragt lykke og velfærd til Norge, ville en fri forfatning, udarbejdet af de sagkyndigste statsmænd og prøvet af stænderforsamlingerne, også bringe lykke og velfærd til Danmark. Forfatteren i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* kunne derfor ifølge Schouw ikke være anti-konstitutionelt sindet, blot så han måske flere hindringer af aktuel karakter for en fri forfatnings gennemførelse på indeværende tidspunkt »end vi andre«.

Schouw var i sin egen selvforståelse sindig konstitutionel og identificerede sig med »de sindige Venner af en friere Udvikling«. Hvis man antog, at regeringen havde samme indstilling som forfatteren i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*, og at den i og for sig intet havde imod at indføre en fri forfatning, så mente Schouw, at regeringen burde indkalde oplyste og dygtige mænd fra statens forskellige dele og især mænd, der var for konstitutionelle former.³¹

Bangs pjece

I maj 1842 udgav professor P.G. Bang en pjece om forfatningsspørgsmålet. Bang mente, at Tutein vildledte i stedet for at vejlede. Han var af den opfattelse, at den betydning, de forfatningsmæssige eller statsretslige garantier gav, kun kunne være af moralsk karakter. Det ville være umuligt at skaffe en dommer, der kunne afgøre striden mellem folkerepræsentationen og monarken. Dersom begrebet monarki skulle bibeholdes, måtte man nøjes med de moralske garantier. Bang skrev, at Kongeloven og første artikel i Danske Lov sagde, at Guds lov skulle være rettesnoren for monarkens handlinger, men kongens magt var ham kun givet for at opfyl-

31. Smst., s. 99ff.

Professor, dr.jur. P.G. Bang (1797-1861) var medlem af Roskilde stænderforsamling 1834-40 og 1841-46, hvorefter han afløste A.S. Ørsted som kgl. kommissarius. I 1830'erne tilhørte han den liberale bevægelse og beskæftigede sig især med finansspørgsmål. Bang var klar over, hvor den politiske udvikling bar hen, men han tog afstand fra demokratiet og 1840'ernes liberale venstrefløj. Da stænderne i 1840 behandlede de mange petitioner fra befolkningen, havde han udmøntet sin holdning i sentensen: »Noget maa der gøres«. Bang tilhørte i 1840'erne den såkaldte liberal-konservative gruppe, som Ørsted benævnte dem i sit store erindringsværk. De liberal-konservative bestod af den ældre generation af 1830'ernes liberale og var i et modsætningsforhold til »Det unge Danmark«, det liberale »partis« venstrefløj. (Det kgl. Biblioteks billedsamling).

de de samme pligter, som påhvilede folkerepræsentationen under en demokratisk forfatning.³²

Bang var af den mening, at monarken skulle have det sidste afgørende ord i regeringsspørgsmål. Det var en betingelse for en fyldestgørende

32. P.G. Bang, *Om de attraaede Forandringer i den danske Statsforfatning*, København 1842, s. 1-6.

retstilstand. Der måtte nemlig være en stærk regering, understregede han. Bang var tilhænger af den gældende ordning med en hensigtsmæssig udvikling af stænderinstitutionen, selv med bibeholdelse af dens blot rådgivende karakter.³³ Hvad han konkret mente med det, kom han ikke nærmere ind på, men han havde tidligere i den politiske debat været inde på spørgsmålet om stændernes øgede indflydelse på budgetspørgsmål.³⁴

Bang skrev videre, at mange vel havde den opfattelse, at under en ny forfatning ville moderate mænd af liberal anskuelse som J.F. Schouw, H.N. Clausen og P.A. Tutein blive folkerepræsentationens ledere, men Bang var overbevist om, at de inden længe ville blive afløst af de såkaldt ultraliberale, dvs. venstrefløjen i det liberale parti, hvis førende talsmand var Lehmann.

Bang argumenterede, at så længe stænderne kun var rådgivende, ville intet parti, hverken godsejere, bønder eller købstadsborgere, fristes til udelukkende at fremme deres egne interesser, hvilket han var overbevist om, at de ville gøre, hvis de havde besluttende myndighed. Bang forudså altså splittelse og partikularisme frem for hensynet til det heles vel under en konstitution.³⁵

Professor H.N. Clausen kom med nogle »Bemærkninger« i anledning af Bangs pjece, offentliggjort i *Dansk Ugeskrift*. Clausen skrev, at hvor han end vendte blikket hen, følte han sig standset af den hårde modsætning af ønsker og forslag, som i det mindste delvis ophævede hinanden. Han skrev: »Ved en Kongemagt, som for at yde en kraftig Regjering, maa have det sidste afgjørende Ord i Alt, hvad der hører til den egentlige Regjering, og som dog atter ønskes begrænset ved en Grundlovs bindende Regler, i Udøvelsen af den lovgivende Magt, – ved en Folkerepræsentation, som ikke uden Selvmodsigelse skal kunde sættes til Herre over de menneskelige Anliggender, og som dog ønskes i Besiddelse af et Herredømme, hvorved den vil kunde hindre Emaneringen af Regjeringens Lovforslag i de vigtigste Anliggender«.³⁶

H.N. Clausen mente, at Bang manglede den faste holdning, som han, altså Bang, savnede i Tuteins afhandling. Clausen udtalte som sit credo, at ligesom regeringen ikke er ét med staten, som omfatter regering og folk som enhed, således er regeringens kraftighed ikke ét med statens kraftig-

33. Smst., s. 10ff.

34. P.G. Bang havde i 1840 udgivet et skrift om skattebevillingsretten.

35. P.G. Bang, *Om de attraaede Forandringer i den danske Statsforfatning*, 1842, s. 27-30.

36. *Dansk Ugeskrift*, Nr. 13, 24.6. 1842, s. 193f.

hed. Derimod syntes et kraftigt folk af sig selv at måtte danne en kraftig regering, for det er jo ikke andre steder end af folkets midte, at regeringspersonalet udgår, idet folkets bedste kræfter koncentrerer sig for at virke tilbage på og med folket.³⁷ Sidst i sit indlæg prøvede Clausen at forsøge sig i mæglerrollen mellem Bang og Tutein.

Kjøbenhavnsposten gennemgik Bangs skrift i en artikelserie i juni 1842. Som tidligere nævnt var valgloven blevet betragtet som hovedhjørnestenen i en konstitution, men bladet skrev, at Bang ikke kom ind på spørgsmålet om valgloven. *Kjøbenhavnsposten* tog det for givet, at det var Bangs opfattelse, at valgloven ved indførelsen af en forfatning skulle være uforandret, dvs. at stænderinstitutionens valgbestemmelser skulle fastholdes for ikke »at gaae over til et forfærdeligt Demokrati«. Bladet slog ligesom i artiklerne i maj måned om Tuteins forfatningsforslag et slag for en »folkelig« valglov. *Kjøbenhavnsposten* mente, at en mærkværdig forblindelse prægede mange af modstanderne af en fri forfatning. De skælvede bestandig over for det spøgelse, som de kaldte demokratiet. Bladet skrev, at de frygtede den store masse, som valglovene, der som oftest var skrevet af aristokrater, udelukkede fra aktiv statsborgerret. Bladet mente videre, at det ikke var under rolige forhold i samfundet, »at den store umyndiggjorte Mængde opvækker Ængstelse, men først naar en eller anden Begivenhed sætter den i Bevægelse, navnlig naar Folkerepræsentanterne paafører den store urepræsenterede Masse Tilsidesættelse eller Forurettelse, seer man med Gru dens Overlegenhed over de active Statsborgere«. Det ville da ofte være for sent at tilfredsstille retfærdige politiske krav, og en ufolkelig valglov ville således udsætte staten for »Farer og Rystelser«. Det bedste middel til at hindre disse tilstande ville være at lade »folkelige Sympatier« styre valgloven.³⁸

Algreen-Ussings og Müllers indlæg

Professor Tage Algreen-Ussing, som havde været en af den liberale oppositions bannerførere i 1830'erne, var efterhånden gledet mod højre. Det kom blandt andet til udtryk i en artikel om forfatningsdebatten i juli 1842.

Algreen-Ussing fremførte, at han lagde hovedvægten på de praktiske resultater, og det var hans opfattelse, at man kun ville opnå lidet på dette

37. Smst., s. 195ff.

38. *Kjøbenhavnsposten*, 26.6. 1842.

felt, hvis man bragte konstitutionsspørgsmålet på banen i den kommende stændersession i Roskilde. Han hævdede, at alle, der tænkte over de »høieste Statsforhold«, gik ind for et konstitutionelt monarki. Meningsforskellene gik imidlertid på »det Heles Udførbarhed for Øieblikket«. Algreen-Ussing stillede sig for tiden tilfreds med stænderforfatningen, som han mente var meget nær en konstitutionel forfatning med hensyn til en sikring af de statsborgerlige rettigheder samt »en fornuftig, retfærdig og sparsommelig Regjering«. Han mente endelig, at de meget omtalte moralske garantier burde tillægges større vægt, end mange syntes at erkende, at de havde.³⁹

Var alle fremskridtsvenlige kræfter enige om, at det var på tide med en fri forfatning, var der til gengæld ikke enighed om, hvem der under en fri forfatning burde have valgret. På venstrefløjen krævede *Kjøbenhavnsposten* lige og almindelig valgret, mens de borgerligt-liberale, der var toneangivende i debatten, stillede sig skeptisk over for en for stor udvidelse af valgretten i forhold til stænderinstitutionens valgbestemmelser. De ønskede først og fremmest at sikre det dannede embedsborgerskab politisk indflydelse. Overauditør Otto Müller beskæftigede sig med dette spørgsmål i en bog, som han udgav i begyndelsen af juli 1842.⁴⁰

Müller mente som et grundprincip, at alle burde være lige for loven, hvilket betød, at stemmeret i princippet burde tilkomme alle. Men, fortsatte han: »Naar Repræsentationens Øiemed fordrer Indskrænkning i denne Ret, er det klart, at Rettigheden for den Enkelte maa ophøre eller indskrænkes, saavidt Øiemedet fordrer; (...) Det kommer altsaa ikke saa meget an paa at udfinde, hvo der bør tillægges Stemmeret, som hvorledes den sande Repræsentation skal tilveiebringes; og Spørgsmaalet bliver derfor af en mere politisk end stræng retlig Natur. Det samme bliver Resultatet, naar vi, efter den nye Philosophies Maade [Hegels filosofi, min anm.] tager Staten som Udgangspunct eller som den Kilde, hvorfra Rettighederne tilflyde den enkelte Borger«. ⁴¹

Stemmeretten må altså indskrænkes, for så vidt højere hensyn kræver det, og erfaringen lærer ifølge Müller, at »Hoben« ikke forstår at vælge »dygtige, patriotiske Folkerepræsentanter«. Spørgsmålet drejede sig heller ikke om en valglov, som skulle »hæve Almuen«, men *middelstanden* –

39. *Dansk Ugeskrift*, Nr. 14, 1.7. 1842, s. 205-16.

40. Otto Müller, *Om Valgret og Valgbarhed med særdeles Hensyn til de danske Provindsialstænder*, København 1842.

41. Smst., s. 12.

den mere oplyste, den mere velhavende middelstand – til deltagelse i valgene.⁴² De socialgrupper, som skulle udelukkes fra valgene, var dem, der tilhørte »Proletariernes Klasse«. De levede nemlig kun et »personligt Liv«, ikke et »statsborgerligt Liv«. Nærmere bestemt var der tale om fattiglemmer, daglejere og »overhovedet Befolkningens fattigste Deel«. Dernæst matroser, håndværkerlærlinge og svende. De tilhørte vel ikke egentlig proletariatet, mente Müller, »men de kan ikke antages at besidde de Egenskaber, hvorpaa det komme an«.⁴³

Müller mente, at han med sin bog havde leveret et bidrag til valgspørgsmålets vanskelige løsning, og han hævdede, at man overalt i Danmark kunne stole på middelstanden, den store, virksomme, oplyste middelstand. Han skrev, at middelstanden repræsenterede en fylde af troskab, indsigt, ærlighed og tapperhed, som kun behøvede kraftfulde institutioner for at blive sat i fuld virksomhed. »En paa denne Grundvold støttet Folkerepræsentation (...) vil være Folkets sande Talsmand«, sluttede Müller.⁴⁴

Afslutning

Efter trekvart års intens debat sluttede den politiske diskussion med Müllers indlæg. Nu kastede man blikket mod stændersessionen i Roskilde. Forfatningsdebatten viste, at der var fire politiske grupperinger i kongeriget: en konservativ fløj, en liberal-moderat midtergruppe, en borgerligt-liberal venstrefløj, centreret omkring *Fædrelandet*, dvs. en politisk fløj, der stillede krav om en umiddelbar indførelse af en fri forfatning, delvis efter norsk forbillede og med den politiske magt hos det velhavende og oplyste borgerskab. På den yderste venstrefløj befandt sig *Kjøbenhavnsposten*, som talte småborgerskabets sag og krævede udstrakt valgret.

Forfatningsdebatten aftog efter den store diskussion i 1841-42, selv om den liberale presse til stadighed angreb det enevældige system med sin

42. Smst., s. 15.

43. Smst., s. 17f.

44. Smst., s. 100. Det middelstandsbegreb, som Müller opererer med, omfatter tre hovedinteresser: 1) Landbrug (i alle dets grene), 2) Næringsbrug (håndværk, fabriksvæsen, handel og industri), 3) Intelligens (i form af stats tjenere, videnskabsmænd og kunstnere). *Kjøbenhavnsposten* anmeldte Müllers bog i en artikelserie 13.8., 17.8., 19.8. og 30.8. 1842. Bladet fremsatte ikke nogle nye synspunkter med hensyn til valget. *Kjøbenhavnsposten* var skuffet over, at Müller ikke ville indrømme almuen stemmeret. Det skrev, at den formodede frygt for bondeherredømmet alene syntes som en formodning at burde vige for den myndige og uafhængige mands velbegrundede ret.

nålestikspolitik. I foråret 1842 lancerede Orla Lehmann »Ejderprogrammet« under parolen »Først Slesvig – siden forfatningen«. Det var en følge af Ejdertankegangen at kræve en løsning af det nationale spørgsmål før forfatningsproblemet. Faren for en konstitutionel løsning, som ikke omfattede Slesvig, vejede åbenbart tungere for de liberale end frygten for en ikke-konstitutionel, men national ændring.

De liberale troede så meget på historiens gang mod konstitutionelle former, at forfatningsspørgsmålet efter deres mening langt hen ad vejen kunne overlades til historiens gang.

Historisk essay

Johannes Steenstrup og kulturhistorien

Af Jon A.P. Gissel

I modsætning til de fleste historikere i »Erslev-generationen« arbejdede Johannes Steenstrup på mange andre felter end den politiske historie. Han adskilte sig imidlertid fra Troels-Lund ved ikke at ville isolere kulturhistorien. I det følgende undersøger cand.mag. Jon A.P. Gissel først Steenstrups teoretiske udsagn om begrebet kulturhistorie, ikke mindst i hans anmeldelser af Troels-Lund. Derefter sammenholder han de teoretiske ytringer med eksempler fra Steenstrups eget forfatterskab. Det påpeges, at Steenstrups kulturhistoriske interesse hænger sammen med, at han repræsenterede romantikken i bredere forstand, ikke den rene historisme med dens centrering omkring den politiske historie.

Kulturhistorien mellem romantik og historisme

Den kulturhistoriske interesse har sin rod i romantikken. Det var den, der forenede den historiske og den antikvariske interesse, der hidtil havde været to selvstændige traditioner. Den romantiske poesi, der for en stor del anvendte historiske emner, ønskede at se enhver tid som et særpræget hele; den skyede det abstrakte, men ville vise det evige i særprægede dragter for netop derved at understrege, at det var evigt. Romantikken ønskede duft og farve, og derfor var den ikke tilfreds med et enkelt problem, men ønskede at få den stemning frem, som personerne både var en del af og det højeste udtryk for. Eksempler på dette findes i Oehlenschläegers tragedier; og når han anvender versemål, der skal illustrere en bestemt periode, som korte vers med bogstavrim til den nordiske oldtid og folkevisestrofer til den danske middelalder, udtrykker han samme bestræbelse. Dette hænger sammen med opdagelsen af eller bevidstgørelsen om den historiske afstand: det at man ikke bare kan overføre sin egen tids dyreste meninger til enhver anden periode, men at der findes en forståelsesforskel, som skal overvindes.

To såkaldte førromantikere er særlig vigtige for udviklingen af en kulturhistorisk interesse: Winckelmann og Herder. J.J. Winckelmann var den

første egentlige kunsthistoriker, og i sin *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764) ville han vise den græske kunsts særpræg og dens sammenhæng med den antikke kultur som helhed. Men dette betød også, at en historisk kritik var nødvendig for at finde frem til, hvad der hørte til en bestemt periode.¹ J.G. Herder har skrevet om næsten alt og er derfor sværere at få greb om, men med sin interesse for folkenes urpoesi og for sproghistorien pegede han i samme retning. Også han er optaget af det særprægede, men sætter ikke som Winckelmann den klassiske oldtid på en piedestal; han var modstander af, at man bedømte den ægyptiske kunst med den klassiske kunsts målestok. Han understregede betydningen af klima og race.

Samtidig med den romantiske interesse for et helhedssynspunkt skete der i det 19. århundrede en gradvist skarpere fagopdeling, en »professionalisering«; man kan således tale om to modsat rettede tendenser.²

Linien af kulturhistorisk interesse inden for de klassiske studier fortsatte gennem hele det 19. århundrede, og samtidig med Troels-Lunds *Dagligt Liv i Norden* (1879-1901) fremkom et værk som P. Andræs *Via Appia* (1882-89), der også er en bredt anlagt kulturhistorisk skildring i en litterært tiltalende form, som i flere generationer havde mange læsere – og som Steenstrup i øvrigt også var kritisk overfor.³

Fra Herder udgår historismen, og den samlende interesse for staten, som efterhånden blev fremtrædende i hans værk, blev senere dominerende hos historikerne. Leopold von Ranke, historismens og kildekritikkens fader, skrev udelukkende politisk historie. Caspar Paludan-Müller, den største historist herhjemme før Steenstrup, gjorde stort set det samme og udtalte også, at historiens stof er mennesket som handlende moralsk væsen.⁴ Det betød ikke, at Paludan-Müller ikke kunne skrive om kulturhistorie; han

1. På samme måde som Steenstrup i sin folkeviseforskning forsøgte at udskille, hvad der hører til middelalderen, og hvad der er senere. Se Jon A.P. Gissel: »Johannes Steenstrup som folkevisе- og stednavneforsker«, *Fortid og Nutid*, 1993,3, s. 214-234. Om kultur-synsvinklen inden for de klassiske studier se *Københavns Universitet 1479-1979*, red. Svend Ellehøj m.fl., VIII, København 1992, s. 253.

2. Om professionaliseringen se Inga Floto: *Historie. Nyere og nyeste tid*, (Videnskabernes historie i det 20. århundrede), København 1985. Om opdelingen af de klassiske studier i filologi og arkæologi se *Københavns Universitet 1479-1979*, VIII, 1992, s. 257. – For faget historie var afgrænsningen i forhold til litteraturhistorien nok af særlig vidtrækkende betydning.

3. Anmeldelser i *Dagbladet* 9.8. 1882, 23.7. 1883, 30.11. 1889.

4. C. Paludan-Müller: »Indledning til Historiens Studium«, *Danske Magazin*, 8. rk. VI, 1. og 2. hefte, 1991, s. 117. Dette skal ses i sammenhæng med, at Paludan-Müller definerer historie som videnskaben om menneskeheden udvikling gennem fortidens begivenheder (s. 36), og understreger, at historikeren må udvælge det af kulturhistorien, der »har Betydning som bevægende Kræfter i Statslivet« (s. 44-46).

Johannes Steenstrups lange og aktive virke som historiker bragte ham i meningsudvekslinger med fremtrædende danske historikere. Steenstrups første store værk var bogen »Studier over Kong Valdemars Jordebog« (1873-74). I sit udgangspunkt er det et forsvar for denne kilde mod Caspar Paludan-Müller, der havde betegnet den som en skriveøvelse; men karakteristisk for Steenstrup breder han argumentationen ud, således at resultatet bliver langt mere end polemik – en analyse af danske kultur- og forvaltningsforhold i middelalderen. Dette ungdomsbillede fra Uppsala er sandsynligvis taget, medens Steenstrup var i Sverige for at studere håndskriftet til Kong Valdemars Jordebog. (Foto: Det kgl. Bibliotek).

skrev et ungdomsværk om Machiavelli (1839) (som dog også er nært forbundet med statshistorien!),⁵ men i sine senere store værker som *Grevens Feide* (1853-54) skrev han udpræget politisk historie. Men man skal huske, at romantikken samtidig uanfægtet fortsatte sin stærke interesse for kulturhistorien. Arkæologien tog sit store opsving herhjemme med et naturligt kulturhistorisk fokus.⁶ På dette felt ligesom inden for historieskrivningen er den nationale drivkraft meget fremtrædende, og oldsagerne ses af arkæologerne selv som noget, der kan supplere de skrevne beretninger.⁷

Retshistorie, politisk historie og kulturhistorie

Også den retshistoriske forskning øvede på forskellig måde indflydelse. I 1833 udgav P.V. Jacobsen sin *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II*, og han understregede i den første sætning, at han ikke var historiker, men jurist. Han beklager i fortællingen, at udenrigspolitikken er så dominerende i den historiske forskning: »Det er kun faa, der i nogen betydelig Grad have givet sig af med Undersøgelser om Undersaatternes borgerlige Liv, Stilling og Forhold saavel indbyrdes som mod Stat og Regjering«. Det er påfaldende, at han valgte netop den samme periode som senere Troels-Lund. Han understreger nødvendigheden af at holde sig til en enkelt periode og at undgå at slutte tilbage fra en senere tid. Dette er et historistisk standpunkt, som også Steenstrup havde kunnet tilslutte sig. Steenstrup omtaler Jacobsens bog meget rosende som eksempel på en monografi, der kaster lys også over meget, som ikke er dens emne.⁸ Når Steenstrup opfattede dette værk langt mere positivt end Troels-Lunds og Andræs bøger, er det nok dels, fordi forfatteren følger én linie uden at samle alle mulige steder fra og frem-

5. C. Paludan-Müller: *Undersøgelse om Machiavelli som Skribent især med Hensyn til Bogen om Fyrsten*, København 1839.

6. Se Jon A.P. Gissel: »Johannes Steenstrup og Danmarks Riges Historie«, *Historisk Tidsskrift*, 93,1, 1993, s. 57f.

7. J.J.A. Worsaae: *Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøje*, København 1843, s. 1-5. – I denne sammenhæng bør også nævnes Steenstrups fader, naturforskeren og arkæologen Japetus Steenstrup, kendt som »køkkenmøddingernes« opdager, og den direkte påvirkning, Johannes sandsynligvis har modtaget herfra i retning af interesse for kulturhistorien, for de synlige levninger og for samspillet med naturen, som det f.eks. kommer frem i hans stedsnavneforskning. Dette ændrer ikke ved, at hans kritik af Troels-Lund, som behandles nedenfor, i vidt omfang opponerer mod en kvasiarkæologisk (materialistisk) måde at behandle historien som helhed på.

8. *Historieskrivningen i Danmark i det 19. Aarhundrede*, København 1889, s. 175.

bringe en mere eller mindre kunstig syntese, dels fordi det kildemæssige grundlag er solidere.

Steenstrup var selv jurist af uddannelse og modtog væsentlig påvirkning fra den retshistoriske skole.⁹ I sin bog om *Statsretten* (1916) fastslår Steenstrup på første side, at »Staten er Menneskehedens højeste Frembringelse«. ¹⁰ Steenstrups forhold til retshistorien har således to sider; den ene er knyttet til opfattelsen af staten som rettens håndhæver, den anden til det lys, som studiet af retshistorien kaster over kulturhistorien i bred forstand. Og for Steenstrup har der ikke været noget modsætningsforhold imellem dem.

Steenstrup forskede i modsætning til Paludan-Müller i meget udpræget grad i emner, der gik ud over den politiske historie, og når han skrev om politisk historie, sørgede han omhyggeligt for at se den i sammenhæng med kulturhistorien.¹¹ I storværket *Normannerne* (1876-82) f.eks. gennemgår han grundigt vikingetogterne, men han analyserer også vikingehæren og andre kulturelle forhold. Steenstrup skriver om kulturhistoriske emner i afhandlinger og monografier, men når han skriver en syntese af en større periodes historie, som i *Normannerne*, i *Danmarks Riges Historie I* (1897-1904) og i *Det Danske Folks Historie I* og II (1927), har han anset det for nødvendigt at gennemgå den politiske historie i detaljer.

I den forstand, at Steenstrup forskede meget i emner uden for den politiske historie, hænger hans virksomhed sammen med C.F. Allens tidligere og Troels-Lunds samtidige historieskrivning. Men hvor »kulturhistorien« for Allen er en baggrundsskildring i forhold til de politiske begivenheder, og hvor den for Troels-Lund er en selvstændig bevægelse, ses den i Steenstrups synteseværk i sammenhæng med den politiske historie.¹² Dette

9. Dette fremhæves af Steenstrup selv i *Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer*, København 1934.

10. *Statsrettens Udvikling gennem Tiderne og Nutidens Statsforfatninger*, København 1916, s. 1. Se Jon A.P. Gissel: »Johannes Steenstrup og Danmarks Riges Historie«, *Historisk Tidsskrift*, 93,1, 1993, s. 50 om Steenstrups opfattelse af staten.

11. Se mine artikler »Johannes Steenstrup og Danmarks Riges Historie«, *Historisk Tidsskrift*, 93,1, 1993, s. 47-64, og »Johannes Steenstrup som folkevis- og stednavneforsker«, *Fortid og Nutid*, 1993,3, s. 214-234. – Kai Hørby i *Københavns Universitet 1479-1979*, X, København 1980, s. 441-444, betegner Steenstrup som mere tilstandens end begivenhedernes historiker – en bemærkelsesværdig udtalelse, når man sammenholder den med Steenstrups teoretiske udsagn.

12. Om Allen og Troels-Lund se Kai Hørby: *Den nationale historieskrivning i Danmark*, (Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet VIII), København 1978, s. 30-32. – Om Steenstrup som syntesehistoriker se Jon A.P. Gissel: »Johannes Steenstrup og Danmarks Riges Historie«, *Historisk Tidsskrift*, 93,1, 1993, s. 55.

hænger sammen med hans tilslutning til den pragmatiske historieskrivnings syn på udviklingen som et resultat af forholdet mellem årsag og virkning. Denne opfattelse kræver menneskelig handling snarere end »love«, og derfor bliver kulturhistorien mest tilstandsbeskrivelser, der får deres mening ved at blive sat i forhold til den politiske historie.

Debatten mellem Schäfer og Troels-Lund

Den tyske historiker Dietrich Schäfer angreb Troels-Lund og hele den kulturhistoriske bestræbelse i adskillige skrifter, og Troels-Lund svarede i skriftet *Om Kulturhistorie* (1894).¹³ Troels-Lunds skrift er stilet til en tysk professor, men det er dog skrevet på dansk; det virker derfor sandsynligt, at det ikke mindst er skrevet med et dansk publikum for øje. Schäfer kritiserer ikke blot Troels-Lund, men i høj grad også tyske forskere (Gothein, Geiger). Schäfer, som i udpræget grad påberåber sig Ranke, hævder, at kulturen kun kan skildres ud fra statshistorien, men benægter, at han ønsker en ensidig fremhævelse af den rent politiske historie.¹⁴ Schäfer udtaler, at ideerne, f.eks. kristendommen, får historisk betydning, for så vidt som de øver indflydelse på staten; Troels-Lund derimod siger, at »Kraften laa i Livssynet selv«, som overvandt staten.¹⁵

I indledningen til *Dagligt Liv i Norden* taler Troels-Lund om at se enten på den politiske historie eller på det daglige liv (»I stik Modsætning hertil«). At se fænomenerne i sammenhæng falder ham tilsyneladende ikke ind.¹⁶ Hans centrale påstand er, at kulturhistorien er mere etisk end statshistorien: »Denne Historiens Understrøm, det daglige Liv, glider mere lydløst hen, men gemmer paa sin Vis en rigere Fylde end den ydre politiske Historie. I denne stille Verden gælder andre Love end i Skumbruset foroven, hvor blot Bølgerne brydes mod hverandre; andre Navne har

13. Om modsætningen mellem den kildekritiske retning, der etablerede sig som videnskabelig historieskrivning, og kulturhistorien og Schäfers rolle se Karen Schousboe: »Folketiden«, *Brugte historier*, red. Lotte Hedeager og Karen Schousboe, København 1989, s. 169.

14. Dietrich Schäfer: *Geschichte und Kulturgeschichte*, Jena 1891, s. 5.

15. Smst., s. 26; Troels-Lund: *Om Kulturhistorie*, København 1894, s. XX. Her og i det følgende citeres fra det aftryk af skriftet, der er brugt som indledning i *Dagligt Liv i Norden*, 4. udg., I, København 1914.

16. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, 4. udg., I, København 1914, s. 7. Som bekendt planlagde Troels-Lund oprindeligt *Dagligt Liv i Norden* som første del af en *Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16de Aarhundrede*, men kun kulturhistorien udkom.

Værd hernede end blandt Overfladens Magthavere. Thi tidligere end andetsteds har Menneskene her lært at slutte sig endrægtigt sammen. Den enkeltes Fremgang kommer her ikke blot ham selv, men alle til Gode«. ¹⁷ I det hele taget findes der hos Troels-Lund et modsætningsforhold mellem staten og individet, hvor individet har en højere moral end staten, ¹⁸ hvorimod individet hos tyske historikere som Schäfer helt er underkastet staten, og der hos Steenstrup findes en balance. ¹⁹ Troels-Lund taler teoretisk om individet, men generaliserer som praktisk historiker. ²⁰ Troels-Lund taler over for Schäfer om oldtidens Grækenlands betydning; dets politiske historie rummede meget negativt, men man husker tiden på grund af dens kunstneriske resultater. ²¹ Om det 19. århundredes opfindelser siger han, at de forkynner »Samdrægtighedens rene Lære... I Kulturhistorien er Glæden fælles, thi Tabet er ingens, Fremskridtet alles«. ²² Troels-Lund citerer Carl Ploug, hvor han taler om de mange kulturnavne, der lyser fra »vor forhuggede Skjoldrand«. ²³ Dette er bemærkelsesværdigt, da det sker over for en tysk professor, der har betvivlet Danmarks fortsatte levedygtighed; det sker i en sammenhæng, der præges af henvisning til 1864, til Troels-Lunds eget forsvarsvenlige engagement – i særdeleshed for Københavns befæstning – og til den danske nationalkarakter. ²⁴ Han fejrer oldforskning-

17. *Dagligt Liv i Norden*, I, 1914, s. 7.

18. Troels-Lund: *Om Kulturhistorie*, 1894, s. XIII.

19. Troels-Lund: *Om Kulturhistorie*, 1894, s. XII og XV. Om Steenstrups opfattelse se Jon A.P. Gissel: »Johannes Steenstrup og Danmarks Riges Historie«, *Historisk Tidsskrift*, 93,1, 1993, s. 50.

20. Troels-Lund skrev artiklen om »Kulturhistorie« i *Salmonsens Konversationsleksikon*, XI, København 1901, og vendte sig imod tanken om staten som det højeste udtryk for menneskelig virken med ordene: »Statens Moral er lavere end Individets«. Her vender han sig også skarpt mod kirkelæren. Fabricius har ordret overtaget disse bemærkninger fra Troels-Lund i andenudgaven af *Salmonsens* (1923), og afhængighedsforholdet præger også bibliografien. En af de forfattere, der fremhæves, er H.T. Buckle, som havde rettet et angreb på kirken og staten, som genfindes hos Troels-Lund, men som Erslev tog afstand fra (*Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg., IV, København 1916, s. 193f.). Se om Erslevs standpunkt Karen Schousboe: »Folketiden«, *Brugte historier*, 1989, s. 181, hvor det også hævdes, at »Det lykkedes Erslev at tie Troels-Lund ihjel i dansk historieskrivning«. Steenstrup vender sig mod Buckles tanke om love i historien (*Historieskrivningen. Dens Udvikling gennem Tiderne, dens Væsen og Formaal*, København 1915, s. 142f.) og hævder det pragmatiske synspunkt, der ser på forholdet mellem årsag og virkning, »ingen Sum af Betingelser kan med Nødvendighed hidføre en Handling«.

21. Troels-Lund: *Om Kulturhistorie*, 1894, s. XIX.

22. Smst., s. XXII.

23. Smst., s. XXIV (citatet er fra Plougs »Kantate ved Universitetets Firehundredaarsfest«, 1879).

24. Smst., s. XXIII, XXXI, XXXIII.

gen som en særlig triumf for »den nordiske Aand«. ²⁵ Han taler om det hjemlige og minderne som en nødvendighed for at vække folkets mod og som den inderste drivkraft til hans eget værk. ²⁶ Men i det daglige liv søger han netop »Fremskridtets Lys«, ²⁷ han vil kombinere det hjemlige med en udviklingstanke. Troels-Lund taler også om det daglige livs historie som en modsætning til »Massernes Trængen paa«, ²⁸ antagelig en hentydning til socialismen. I den sammenhæng fremhæver han også betydningen af »Fremstillingens Almenfattelighed«, og at han har bestræbt sig på at skrive som menneske, ikke som fagmand. ²⁹

Steenstrups anmeldelser af Troels-Lund

Der findes betydelige berøringspunkter mellem Steenstrups og Troels-Lunds forfatterskaber; de har den nationale holdning og interessen for forsvarssagen til fælles, dertil kommer f.eks. deres interesse for skovens betydning. ³⁰ Lighederne kommer også frem i Steenstrups anmeldelser af Troels-Lunds arbejder. Inden vi skal se på dem, skal dog først hans anmeldelser af kulturhistoriske værker i almindelighed omtales.

En række anmeldelser i *Dagbladet* belyser i høj grad Steenstrups synspunkt. Den 29. august 1882 taler han om at se historiens store og små sider i sammenhæng. ³¹ Dette sammenhængssøgende standpunkt er som sagt karakteristisk for ham. Det gælder »i Kulturhistorien at skjelne mellem det Tilfældige og det Væsentlige«. For Steenstrup er det væsentlige i en historisk situation det, der udtrykker periodens individualitet, dvs. igen en helhedsbetragtning. Den 8. december 1881 går han ind på det problematiske i begrebets bredde, et forhold, som han senere gentagne gange vender tilbage til: »Dag for Dag inddrager Kulturhistorien større Felter under sit Omraade, men de Dele deraf, som den har dyrket igennem Aar-

25. Smst., s. XXVI.

26. Smst., s. XXIX.

27. Smst.

28. Smst., s. XXIX.

29. Smst., s. XXXVIII, XXIX.

30. Se f.eks. Steenstrups artikel »Nogle agrariske Betragtninger fra Fortid og Nutid«, *Nordisk Tidsskrift*, 1932, s. 405-414; Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden*, I, 1914, s. 19-49. – Leo Tandrup anfører i sin artikel om Troels-Lund i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., XV, København 1984, s. 31f., at Troels-Lund var lærer ved officersskolen, ikke ubetinget tilsluttede sig hverken ateisme eller naturalisme og så socialismen som en fare.

31. Anm. af R. Mejborg: *Billeder af Livet ved Christian V's Hof*.

hundreder, nemlig Literaturens, Kunstens, Kirkens, Lovgivningens og Sædernes Historie, ere og blive dog dens rette Centreer, hvor meget man end kan fordybe sig i Klædernes, Madens, Husindretningens, Brugsggenstandenes og Bekvemmelighedernes Historie«. ³²

Åndshistorien er med andre ord særlig vigtig for Steenstrup, men en udtalelse den 27. december 1880 viser, at han heller ikke mener, at kulturhistorien kan omfatte den alene: »Af Forfatterens Behandling ses, at han henfører Religion, Filosofi, Digtekunst og skjønne Kunster til Kultur. Hvad man her i højeste Grad savner er den egentlige Rygrad i Samfundsbygningen, Statslivet og Retten«. ³³ Man mærker her ikke alene den juridisk uddannede Steenstrup, men også det almindelige historistiske standpunkt, at staten samler det øvrige i sig. Steenstrup satte også »den gode Enkeltundersøgelse« op imod »den store Hovedsætning« og kritiserede folkløristikken for altid at tro, at den kunne finde »Folkenes Utilstande« ved at samle ukritisk fra alle sider. ³⁴ Dvs. at han finder en manglende videnskabelig stringens i disse bestræbelser.

Men det er ikke mindst Steenstrups anmeldelser af Troels-Lund, der giver ham anledning til grundlæggende betragtninger. Den 1. december 1880 skriver han om *Dagligt Liv i Norden*, at den er præget af lidt darwinisme – genstandene udvikler sig af hinanden som en evolution. ³⁵ Forfatteren kender 16. århundrede godt, men ikke middelalderen; derfor gør han for meget til nyskabelser. Disse to kritikpunkter går på manglende sans for den historiske periodes individualitet og udviklingens vilkår. I begge tilfælde er der tale om en ensidighed; først en overdreven systematik, dernæst en for stærk fokuseren på selve perioden uden hensyntagen til dens rødder. Hvad darwinismen og evolutionen angår, er selve det at anvende et organisk billedsprog om udviklingen ingenlunde noget nyt i anden halvdel af det 19. århundrede, tværtimod er det en romantisk/historistisk grundtanke, der går tilbage til Herder. Den fremkom ikke og udbredtes ikke med Darwin! ³⁶ Men forskellen mellem Steenstrup og Troels-Lund ligger i anvendelsen af dette udbredte billedsprog. Hos Steenstrup bruges det om folkets organiske liv, hos Troels-Lund får de materielle genstande

32. Anm. af Strindberg: *Svenska Folket i helg och söken*.

33. Anm. af H. Schwanenflügel: *Oldtidens Kulturhistorie*.

34. I en meningsudveksling med Kr. Nyrop i *Dagbladet* 31.12. 1890 og 5.1. 1891.

35. Anm. af Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden i Slutningen af det 16. Aarh.*, 2. bog: *Bønder- og Kjøbstadsboliger*. Erik Kjersgaard citerer dette i *Dagligt Liv i Norden*, 6. udgave, I, København 1968, s. 27, uden at oplyse, at udtrykket stammer fra Steenstrup.

36. Som Erik Kjersgaard synes at tro (se smst.).

i sig selv liv og udvikler sig ifølge en form for lovmæssighed af hinanden. Stedet viser i øvrigt, at middelaldersynet skiller dem.

En mere omfattende og overordnet kritik findes i omtalen af *Forberedelse til Bryllup* den 9. juni 1890: Der er for megen systematisering, dvs. at et påvist træk skal gøres til en skik. Man får at vide, hvordan hvert enkelt møbel var beskaffet, men ser ikke behovet i sin helhed. Steenstrup kritiserer dermed Troels-Lund for ikke at vise hensyn til historiens individualiteter, hverken i deres sammenhæng eller i deres særpræg. »Hvor vil Forfatteren fortælle om Stemninger og Følelser ... eller om det hele Sjæleliv i alle dets forskellige Retninger og store Fylde... det maa jo dog være Historikerens Opgave at give Læserne mere end Midlerne til at faa en Kundskab«. En periodes åndelige liv er med andre ord kernen i dens individualitet og må danne udgangspunkt for en fortolkning.³⁷ Man bemærker også den forpligtelse over for læserne, som udtrykkes her. Ifølge Steenstrup udtrykker Troels-Lund et »materielt Syn paa Tider, Tilstande og Begivenheder... saaledes opnaar man ikke at give et virkeligt dyberegaaende Indblik i en Tidsalder med hele dens aandelige Røre«.

Steenstrup kritiserer Troels-Lunds fremstilling af bønderhusene for at generalisere ud fra én kilde, som ikke er repræsentativ, for mangel på virkelighedssans og for, at »Dr. Lund har havt saa travlt med at skrive om Huse, Klæder, Mad, Fester, Fornøjelser osv., at han endnu aldeles ikke har klaret sig Spørgsmaalet om Landets Stænder og Samfundsklasser«. ³⁸ Her drejer det sig om vurderingen af bondestandens forhold historisk, om hvorvidt der har været velstående folk på landet uden for adelen. Det kan ikke undre, at dette emne har kunnet bringe lidenskaberne i kog i 1887. Men spørgsmålet har samtidig principiel interesse, og Steenstrup foregriber her som andetsteds senere forskning ved sin påvisning af de differentierede forhold inden for bondestanden.

Helt central er Steenstrups anmeldelse af Troels-Lunds *Om Kulturhistorie* i *Dagbladet* den 22. januar 1894. Steenstrup støtter Troels-Lund mod Schäfer i det nationale spørgsmål, men ikke i det teoretiske. Til den politiske historie har alle de kulturhistoriske områder givet deres bidrag. Staten er kulturens skønneste frembringelse, og uden for den er vi intet. Det er forkert at sætte fremskridt som kulturhistoriens lov: »Fremskridtet

37. Det kan opfattes som en indrømmelse til denne kritik, at Troels-Lund i 1898 udgav bindet *Livsbelysning*, der skulle skildre livsanskuelsen. At indholdet så nok afviger meget stærkt fra, hvad Steenstrup havde kunnet tænke sig, er en anden sag.

38. I en meningsudveksling med Troels-Lund i *Dagbladet* 22.4. 1887, *Berlingske Tidende* 28.4. 1887 og *Dagbladet* 3.5. 1887.

skal bestemmes efter Fremskridt i de etiske Anskuelser«. »Og hvad hjælper det, om Lampe og Lys forbedres, om Telegrafer og Telefoner opfindes osv., hvis Menneskeheden ikke derved kommer til at opnaa større Lykke«. Ved enhver udvikling er der ikke blot vinding, men også tab, således for katolikkerne ved reformationen. Kulturen må ikke indsnævres til håndværk og opfindelser, »de store, indre Kulturbevægelser... de brændende Spørgsmaal« har altid »krævet det røde Blod i Strømme«. Også dampmaskinen har bragt »Nød og Nederlag til Mangfoldige«.³⁹

Steenstrup har således over for samtidens voksende interesse for den materielle historie set sig nødsaget til at forsvare åndshistorien og understrege nødvendigheden af en etisk vurdering.

Steenstrup og folkløse

Et par bemærkninger i Steenstrups folkevisemonografi viser hans uvilje imod uhistorisk systematiseringen i kulturhistorien. I det første tilfælde taler han om navnene Tove og Dyveke, og at Tove sproghistorisk intet har med en due at gøre; »det er uimodsigeligt at Due i ældre Tid har været benyttet som Fællesnavn for Kongernes Friller', vilde sandsynligvis en Mand af Folkloristernes Skole sige«. ⁴⁰ Her drejer det sig om kritik af en bestemt måde at betragte begreber på; at en del af den samtidige forskning vil gøre et ord, som tilfældigt forekommer nogle gange i en bestemt sammenhæng, til et begreb, der som en lov er knyttet til et bestemt sagsforhold.

I det andet tilfælde fortæller Steenstrup om en lighed mellem *Drot og Marsk* og et gammelt spansk drama, og at påvirkning er umulig. »Men jeg tør trygt paastaa, at hvis Lope de Vega havde været en Barde i Bretland og Forfatteren af »Drot og Marsk« en Skjald paa Harald Blaatands eller Hakon Adelstands Tid, vilde de moderne sammenlignende Mythografer have erklæret, at her forelaa et nyt, aldeles uomstødeligt Vidnesbyrd om den Paavirkning, som den nordiske Poesi modtog fra de brittiske Øer«. Det sidste eksempel indgår i Steenstrups argumentation mod

39. Steenstrup betoner i forbindelse med Allen, at »al Udvikling i Verdenshistorien er skeet under Brydninger og Misgreb« (»Historie« i P. Hansen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, III, København 1902, s. 958).

40. Steenstrup kritiserede denne retning i en anmeldelse af tidsskriftet *Danias* første hefte i *Dagbladet* 31.12. 1890, for at den reelt kun tog op, hvad andre inden for de forskellige videnskaber længe havde dyrket, og at den på urimelig primitiv måde ville sammenblende træk vidt forskellige steder fra for at danne en regel.

løst funderede afledninger af folkeviser.⁴¹ Steenstrup uddyber ikke, hvem de »sammenlignende Mythografer« er, men i 1881 havde Svend Grundtvig udgivet sin studie *Elveskud*, hvor han mente at kunne aflede denne vise af en bretonsk. På samme måde er Steenstrup forbeholden over for den sammenlignende retshistories fællesgermanske standpunkt og gør opmærksom på, at det samme fænomen godt kan have rod forskellige steder, uden nogen fælles urkilde.⁴² Steenstrup siger også i sit svar på kritikken af hans bind i *Danmarks Riges Historie*, at »Naar Dr. Jacobsen beklager, at jeg ikke har fulgt Prof. Erslev i Sammenligningen mellem Danmark under Valdemarerne og England under Alfred den Store, Frankerriget under de første Karolinger eller Ottonerne, skal jeg kun sige, at efter min Opfattelse Paralleler fra Lande med en vidtforskellig indre Udvikling og fra helt andre Tider ikke kunne blive mere end nyttige Billeder og Vidnesbyrd om en personlig Opfattelse«. ⁴³ I forskningssituationer, der i sig selv er vidt forskellige, som et ords brug, påvirkning mellem lande og sammenstilling af forskellige historiske situationer, vender Steenstrup sig således imod konstruktioner, der ikke tager hensyn til den historiske baggrund.

Steenstrups »kongetale«

I sin »kongetale« ser Steenstrup tilbage på det 19. århundredes udvikling.⁴⁴ Kulturhistoriens stilling inden for historieskrivningen bliver et gennemgående tema i denne fremstilling. Han tager udgangspunkt i landets stærke indre udvikling, anlægger altså i første omgang en national synsvinkel, og går så videre: »Derfor har ogsaa Kulturens Mænd og Arbejder-

41. *Vore Folkeviser fra Middelalderen*, København 1891, s. 232 og 274.

42. *Normandiets Historie*, København 1925, s. 248; *Normannerne*, IV, København 1882, s. 387, jf. s. 386: »Til denne Opfattelse var man kommet ved at forsømme Studiet af den synkronistiske sammenlignende Retshistorie, der ikke lader sig nøje med en Paavisning af et Instituts Existens hos beslægtede Folk, men forfølger nøje Tidspunktet for dets Oprindelse og Ophør«. Der er altså tale om en advarsel mod uhistorisk systematiseren. Jf. også s. 101f., hvor talen er om den frigivnes retsforhold: »Det synes ogsaa noget farligt at drage Slutninger fra parallelle Forhold og Bestemmelser i andre Landes Love«. Om Madvigs tidlige kritik af den komparative lingvistik, se *Københavns Universitet 1479-1979*, VIII, 1991, s. 324f., note 199.

43. »Den klynkende Opfattelse af Danmarks Historie«, *Fædrelandet*, I, 1907, s. 4. Det værk af Erslev, der refereres til, er *Valdemarernes Storhedstid*.

44. »Tale ved Universitetets Kongefest«, *Vort Land*, 21.4. og 22.4. 1900.

ne i Fredens Gjerning tiltrukket sig langt større Opmærksomhed end tidligere...«. Han taler om den voksende historiske sans, om sansen for det individuelle og om, at »Historien er i væsentlig Grad bleven et psykologisk Studium...«. Han når til denne foreløbige konklusion: »Dette, langt mere end at Historien har forvandlet sig til Kulturhistorie – har været det ejendommelige for Historieforskningen i det 19. Aarhundrede...«. Steenstrup nægter altså ikke kulturhistoriens betydning, men han går heller ikke betingelsesløst ind for den, han sætter den ind i en større sammenhæng. Derefter viderefører han sin tanke om det afgørende i psykologien, understreger vigtigheden af den frie menneskelige personlighed og at der, trods al påvirkning den enkelte udsættes for, altid bliver »en Rest tilbage, som er uberegnelig«, samt at »Sociologien er ligesom Historien i første Linie Psykologi«. Årsagsforbindelser, ikke love, er historiens opgave.

Steenstrup har hermed givet præmisserne for sin endelige vurdering af kulturhistorien; en vurdering, der former sig som et opgør med tilbage-trængningen af den enkelte personlighed i historien. »Jeg tror, at der heri ligger baade en Uret og en Fare, og som ivrig Dyrker af Kulturhistorien er det ikke af Uvillie overfor den, at jeg taler«. Han peger her på det ejendommelige forhold, at han, der skrev om folkeviser og stednavne, skulle advare mod en overdreven dyrkelse af kulturhistorien. Steenstrup fremfører to argumenter, dels »den store kulturhistoriske Betydning af den saakaldte politiske Historie«, dels historieskrivningens pædagogiske værdi. Da den græske kultur var glemt, huskedes kampen mod perserne og de store personligheder, og heller ikke i samtiden har beretningerne om dem mistet deres karakterdannende betydning: »Særlig for Ungdommen har de store Skikkelser, hvad enten de er at rose eller dadle, altid haft den højeste Værdi; det er dem, der lettest forstaaes og tilegnes og som virker mest ind paa de Unges Sind. Af Skikkelserne i Bibelhistorien og Historien indsuger jo de Unge den psykologiske Kundskab, som hører til det uundværligste for dem i hele deres følgende Liv«.

Som man ser, har de to argumenter samme rod, som står i forbindelse med, og af Steenstrup direkte kædes sammen med, psykologiens betydning, som var hovedtema i første del af talen. Dette fører han i slutningen videre, idet han genoptager det nationale tema fra talens begyndelse. Han advarer imod at »lade Tilstandene faa en saadan Overvægt, at Handlingen, Daaden, Initiativet, Energien ikke kommer til deres fulde Ret...«. Det gælder om, at evnen til at træffe en beslutning ikke svækkes. Danskerne »beskyldes jo for at være for vegeterende, for angste for at bryde ud af Rækken og gjøre en Personlighed gjældende...«. Ud over et tidligt eksempel på påpegning af janteloven står vi nok her over for en udbredt bekym-

ring for national svækkelse efter 1864. Steenstrup forbinder her tydeligt kulturhistorien med tilstandenes historie.⁴⁵

Udtrykket »Bibelhistorien og Historien« er bemærkelsesværdigt i en sammenhæng, der handler om den etiske fordring. Det antyder, at talen om »en uberegnelig rest« skal forstås i kristen betydning som Gudbilledligheden og dermed, at den etiske grundholdning, som Steenstrup kræver af historieskrivningen, skal bygge på et kristent grundlag.

Denne tale er nok Steenstrups mest gennemførte redegørelse for sit syn på kulturhistorien.⁴⁶ Spredt i hans produktion findes dog andre udtalelser, der kan bruges til at uddybe hans synspunkter.

Kritik af J.P. Jacobsen, Lamprecht og Arup

Et interessant strejflys kastes over emnet af Steenstrups argumenter mod J.P. Jacobsen. Det nationale er her fremtrædende i holdningsforskellen; Steenstrup vender sig mod »en forknyt og pylrende Opfattelse af vor Fortid«, men argumentationen føres længere end som så. Ligesom over for Troels-Lund hævder Steenstrup nødvendigheden af, at de forskellige perioder af landets historie ses i sammenhæng, i dette tilfælde at Valdemarstiden ikke må ses isoleret, men skal sættes i forbindelse med det foregående. I den forbindelse kritiserer han Erslevs *Valdemarernes Storhedstid* for for stærkt at betone storhedstiden: »Prof. Erslev's indholdsrige Bog skildrer jo kun »Storhedstiden« og kommer ikke ind paa disse mørke Skygger«. Dette minder om udtrykket om vinding og tab i argumentationen over for Troels-Lund ovenfor. Følgen bliver en alt for stærk følelse af et fald i den efterfølgende periode. Steenstrup nævner opdykningsgraden som eksempel på uenigheden. Endvidere advarer han imod, at man anser fortiden for barbarisk, fordi den ikke har haft de samme muligheder, og han bruger stenalderredskaber som eksempel: »Det er 'Barbari', at man benytter Sten og ikke Metaller, men det er en høj Grad af 'Kultur' ikke

45. I P. Hansens litteraturhistorie fremhæver Steenstrup forskellen mellem historikere, der især skildrer brydninger, og andre, der foretrækker »de rolige og blivende« eller »hvilende Tilstande« (s. 952, 963).

46. Kr. Erslev citerede talen i skriftet *Historieskrivning*, København 1911, s. 44 og i en sammenhæng, der viser tilslutning til tankegangen. En bemærkning i Erslevs artikel om Schäfer i *Salmonsens Leksikon* peger i samme retning (afstandtagen fra Troels-Lund). Man skal således ikke alene se Steenstrup og Erslev som modsætninger. Forskellen er naturligvis Erslevs adskillelse af historieforskning og historieskrivning, en adskillelse, som Steenstrup ikke kunne godkende.

I den senere del af sin løbebane var Johannes Steenstrup nok respekteret, men alligevel isoleret, og hans eftermæle bar længe præg af at være skrevet af hans modstandere. Ellen Jørgensen udtrykte trods afstanden respekt; langt skarpere var Knud Fabricius, der i sin artikel om »Gennembrudet i dansk Historieforskning og Historieskrivning i 1870'erne og 1880'erne« fra 1940 holder sig til meget generelle og negativt drejede udsagn om Steenstrups holdning. En revurdering synes dog på vej. I den seneste udgave af Dansk biografisk leksikon (1983) har Leo Tandrup – i bevidst polemik mod Fabricius – således kaldt Steenstrup for »dansk historieforskningens længe oversete Zeusskikkelse«. (Foto: Det kgl. Bibliotek).

desto mindre at kunne danne et saa fint Redskab«.47 Begge argumenter går på, at fænomenerne skal ses i deres sammenhæng, og uenigheden går ikke på den politiske historie, men på (andre) dele af kulturhistorien.

I Steenstrups største historieteoretiske redegørelse, *Historieskrivningen* fra 1915, er emnet også behandlet. Kulturhistorien fremstilles her som værende »i fuld Overensstemmelse med Tidens demokratiske Tendenser«, og det påpeges, at de, der har forsøgt at skrive kulturhistorie, har grebet det an på vidt forskellig måde, enten som en »anthropologisk-etnografisk Betragtning« eller som »en Tilstandenes Historie indenfor de ulige Tidsrum«.48 Også senere taler han om, at »Kulturhistorie (er) et Begreb af ret ubestemmelig Art, med svajende Linier... Der findes 'Tidsskrifter for Kulturhistorie', men de frembyder det mest brogede Indhold«. Han genoptager tanken fra »Kongetalen«, at historien bør indøve i at tænke og lære at beslutte, hvorimod »Kulturhistorie – i ethvert Fald for saa vidt den beskriver Tilstande eller udmaler Tidens ydre Fremtræden, der ofte har en tilfældig Karakter eller er rent ligegyldig – snarere tilfredsstiller Videlysten end den giver nogen frugtbringende Lære«.49 Steenstrup giver Lamprecht en ret udførlig omtale, har meget positivt at sige om ham: »... han har kaldt den tyske Forskning, som havde tabt sig i et pedantisk Detailstudium, ud til videre og sammenfattende Opgaver«. Men han kritiserer hans lære om typerne og deres udvikling af hinanden som et forsøg på at slippe bort fra det individuelle og kun arbejde med det generelle: »De formentlige Love, som man naar til, ere i Virkeligheden kun Betegnelser for Bevægelsesretninger eller Tendenser, kun højest uegentlig kan man tildele dem en regelbunden Karakter, og de øverst fundne Almensandheder ere af den trivielleste Art«.50 Steenstrup generes på én gang af en ubestemmelighed i begrebet og en formålsløshed i indholdet.

Steenstrup underkastede i en artikel Erik Arups synspunkt om, at Bjørn fra Suserup var vigtigere end Absalon, en nærmere undersøgelse. Også denne uenighed handlede om forholdet mellem politisk historie og kulturhistorie, men Steenstrup gik her mere indirekte til værks; han angriber Arups standpunkt bagfra og viser netop derved dets uholdbarhed. Han fremhæver skovenes betydning, og at det i middelalderen ikke har været set som noget positivt at rydde skov. Der ligger heri en modsætning mel-

47. Jf. Erslevs bemærkning i *Historisk Teknik*, København 1911, s. 74 om de primitive stenalderredskaber.

48. *Historieskrivningen*, 1915, s. 144.

49. *Historieskrivningen i det 19. Aarhundrede*, 1921, s. 104.

50. *Historieskrivningen*, 1915, s. 145-147.

lem Arups agerbrugscentrerede og Steenstrups mere nuancerede syn.⁵¹ Men linien fra Steenstrups tidligere indlæg om kulturhistorie forlænges også: Det er ikke forandringen i sig selv, men dens betydning i den helhed, den indgår i, det kommer an på.

Steenstrups egen syntese af politisk historie og kulturhistorie

To konkrete eksempler fra Steenstrups forfatterskab kommer meget tæt på at give et endeligt svar på, hvad forholdet mellem politisk historie og kulturhistorie efter hans opfattelse er. Det drejer sig om opgørelsen af, hvad årsagerne til opløsningen af Knud den Stores rige var, og redegørelsen for omstændighederne, der førte til statsomvæltningen i 1660. I det ene tilfælde er der tale om »praktisk« historieskrivning, i det andet om et eksempel, anført i et teoretisk værk, men forskellen er den samme. De to eksempler er centrale for Steenstrups historiesyn, hvori forholdet mellem årsag og virkning var afgørende; de drejer sig begge om forklaringen af en stor begivenhed. I begge tilfælde fremfører Steenstrup en bred vifte af grunde til, at det gik, som det gik; de rækker fra det personlige til det i bred forstand kulturelle, og de har alle bidraget til det endelige resultat. De bagvedliggende grunde, altså de som ligger længst fra »politisk« historie, er vel de vigtigste, men de er ikke enerådende. De to eksempler viser også, hvordan de forskellige kulturbevægelser samler sig i statsdannelsen.

I det første tilfælde taler han om, at den danske kongeslægt var fysisk svag, at danskerne oprådte hovmodigt i England, men derefter at »De virkelige Grunde« til opløsningen lå i Knuds regeringssystem, der gav englænderne selvstyre, mens der ikke længere var nogen »herskende Stamme af Indvandrere«.⁵² Det andet eksempel, der står som afslutning og højdepunkt på Steenstrups mest omfattende fremstilling af den historiske videnskab, vil jeg tillade mig at citere i sin helhed, da det er et så smukt eksempel på både klarheden og nuancerigheden i hans forfatterskab: »Dersom man saaledes – for at tage et Eksempel – vil søge at forstaa Grundene til den Forandring af Regeringsformen i Danmark, som foregik 1660, frembyder sig som dens nærmeste Anledning den nylig endte

51. Steenstrup: »Nogle agrariske Betragtninger fra Fortid og Nutid«, *Nordisk Tidsskrift*, 1932, s. 405-414. Det bør også noteres, at Steenstrup ikke opfandt argumentet til lejligheden; i *Normannerne*, I, København 1876, s. 218ff. argumenterer han allerede for, at Danmark ikke er noget agerbrugsland.

52. *Normannerne*, III, København 1879-82, s. 427-434.

ulykkelige Krig og alle de Trængsler, som Folket havde gennemgaaet i de sidste Aar, samtidig med at Borgerstanden under Kongens Førelse havde vist Heltemod og enig Udholdenhed. Men den dybere liggende Grund var dog, at den Stand, som hidtil havde været den overmægtige i Landets Styrelse, gennem lange Tider havde stræbt efter at binde Kongens Haand og havde kuert de andre Stænder, medens den nu under den sidste Krig paa mange Maader havde vist en slet og upatriotisk Opførsel. Naar imidlertid Historikeren søger til Bunds i det psykologiske Grundlag for hvad der skete, bliver han var, hvorledes Kong Frederik ved Snildhed eller Snuhed fik bøjet de ledende Mænd i de forskellige Stænder til Tanken om at løse ham fra Haandfæstningens Baand; efter Manges Mening har han ved at faa sig tildelt en ubegrænset Enevoldsmagt tilrevet sig langt mere, end det havde været Stændernes Agt at overdrage ham. Men en Absolutisme vilde jo aldrig være bleven indført i Danmark, hvis ikke paa den Tid mange Lande i Europa delvis eller helt havde faaet en Statsform, som tillagde Kongen ubunden Magt, og Forklaringen paa denne Udvikling maa atter søges i mange Forhold, den ændrede Krigsforfatning med de staaende Hære, den merkantilistiske, af Staten ledede økonomiske Ordning, den af Hofferne baarne finere Kultur. Af en saa mangfoldig Art maa de Betragtninger være, som skulde give en fuld Forstaaelse af Regeringsforandringen 1660 og lade den fremtræde i sit rette Lys.⁵³

»... den dybere liggende Grund« svarer til »De virkelige Grunde«; i begge tilfælde er der tale om regeringsformen, men på lidt forskellig måde: I det første er Knud den Stores valg i forgrunden, i det andet adelens optræden. Den herskende kaste i første eksempel er fraværende i kraft af en politisk afgørelse; i det andet er det dens svigten, der danner baggrunden. Udtrykket »det psykologiske Grundlag« er vigtigt og viser betydningen af en enkelt politikers virksomhed, som bliver væsentlig, fordi han forstår at udnytte de forhåndenværende muligheder. Omtalen af Frederik III viser den enkelte personligheds mulighed for indflydelse. I det andet eksempel får vi desuden det europæiske perspektiv, der er gennemgående i Steenstrups forfatterskab, om end han kan være kritisk over for visse sammenligninger.⁵⁴

53. *Historieskrivningen*, 1915, s. 232f.

54. Han fremhæver (P. Hansen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, III, s. 954) Molbech for at betone »et mere almindeligt europæisk Udgangspunkt for Studiet af vor egen Historie«. Om det europæiske hos Steenstrup se Jon A.P. Gissel: »Johannes Steenstrup og Danmarks Riges Historie«, *Historisk Tidsskrift*, 93,1, 1993, s. 59 og »Johannes Steenstrup som folkevis- og stednavneforsker«, *Fortid og Nutid*, 1993,3, s. 229.

Konklusion

Enhver tid består af modsætninger. Det 19. århundredes holdning til kulturhistorien kan karakteriseres som en art dobbeltforløb, hvor der på den ene side sker en professionalisering, ifølge hvilken videnskaberne afgrænser sig fra hinanden; på den anden side er der et stadigt ønske om at se større sammenhænge og frembringe synteser. Vi har set, at der under indtryk af romantikken udviklede sig en interesse inden for forskellige videnskaber for at studere kulturen i bred forstand. Ophobningen af viden gjorde det samtidig vanskeligere at beherske store fagområder. Dette er vel én af grundene til, at Steenstrup fremhævede P.V. Jacobsens monografi og selv i vidt omfang dyrkede kulturhistoriske emner i afhandlinger og monografier. Problemerne opstår, i det øjeblik man prøver at sætte det hele sammen til en stor syntese. Samtidig sker der med positivismen en forskydning i retning af søgen efter regler og love for udviklingen. Ligesom Erslev ville give faste regler for historikerens arbejde, ville andre give love for de historiske sammenhænge.

Steenstrup vil se fortiden i hele dens mangfoldighed; han vil ikke af sig selv bruge begrebet »kulturhistorie«, men for ham er det hele »historie«. Steenstrup kritiserer både, at det kildemæssige grundlag bliver usikkert, og at den begrebsmæssige sammenhæng i det, man foretager sig, bliver uklar eller kunstig. For Steenstrup har der hos Erslev været for meget skole, for megen gåen i enkeltheder, hos Troels-Lund derimod for lidt videnskabelig grund under de dristige synteser. Her som i andre henseender viser Steenstrups konservatisme sig som en afbalanceret holdning. Han er både modstander af overdreven specialisering og af postulerede love for udviklingen. Dermed måtte han kæmpe på to fronter i sin samtid, hvor han dels mødte en håndfast tro på empirien, dels en lige så håndfast tro på, at man kunne finde regler for historien.

Der ser ud til at være to hovedpunkter i Steenstrups forbehold over for begrebet kulturhistorie: dels at begrebet er uklart med sit brogede indhold, dels at den politiske historie har en pædagogisk værdi, som ikke kan undværes. Hos både Troels-Lund og Lamprecht har Steenstrup set en overdreven systematisering. Historikeren er forpligtet både over for læseren til at give en frugtbringende lære og over for emnets karakter til at se forandringen i forhold til dens samtidige sammenhæng. For Steenstrup er der ikke noget modsætningsforhold mellem disse to fordringer, og dette er en romantisk grundtanke, der hænger sammen med, at sjælelivet er enheden både i den enkelte tidsalder og i traditionen, som går på tværs af tiden. Dermed bliver det også indlysende, hvorfor Steenstrup må tilslutte sig

den pragmatiske historieskrivning, der undersøger årsagsforholdet, hvorimod han kun kan anse historiske »love« for tendenser.

Steenstrup har følt sig forpligtet til at forsvare den politiske historie, til trods for at han selv normalt skrev kulturhistorie. Han fremfører vægtige principielle grunde til, at kulturhistorien ikke bør dominere faget, og fortsætter så i øvrigt uforstyrret med at forske i kulturhistorie. Det tyder på, at vi her står ved et kernepunkt i forfatterskabet. Men det er ikke nødvendigvis et tegn på, at teori og praksis ikke hænger sammen i det, Steenstrup skriver om kulturhistorien. Han anker i og for sig ikke mod nogle af kulturhistoriens områder, men mod en ensidig og især materialistisk opfattelse af dem. Det er derfor vigtigt at holde sig for øje, hvordan Steenstrup skriver om kulturhistorie. Han gør det altid som historist: som den, der er mere interesseret i den individuelle situation end i regler. Dertil kommer, at Steenstrup skriver om kulturhistorie i afhandlinger og monografier, men bruger den politiske historie som samlingspunkt, når han skal skrive en syntese af en længere periodes historie. For Steenstrup var det ikke acceptabelt at lade genstandene udvikle sig af hinanden, og han måtte da vælge et andet kompositorisk princip, og det kronologisk/politiske var i overensstemmelse med hans interesse for forholdet mellem årsag og virkning.

Steenstrup er med sin store forskningsindsats inden for langt bredere felter end den politiske historie indlysende en helt anden type historist end Caspar Paludan-Müller. Måske er det bedre at skelne mellem historismen og romantikken; historismen er en del af romantikken, men ikke dækkende for den. Man kan vel sige, at Steenstrup repræsenterer romantikken i en bredere forstand, end den rene historisme gør. Afgørende for ham, uanset hvilken form for historie der er tale om, er det, at historikeren er opmærksom på den beskrevne situations individualitet, at han har sans for den psykologiske side af problemet, og at han gør sig den helhed klar, som situationen indgår i – dens forhold til ældre perioder og til samtiden i andre lande. Dette er sammenhængen i Steenstrups historiesyn, i hans teori og praksis.

Det er et komplekst billede, der viser sig af Steenstrups og Troels-Lunds historiesyn. Begge var modstandere af socialismen, og Troels-Lund kunne kun med forbehold tilslutte sig radikalismen, Steenstrup aldeles ikke. Troels-Lund taler om hensynet til læserne i sammenhæng med den form, han vælger for værket; Steenstrup taler om ansvar over for læserne i forbindelse med indholdet, at det har en værdi i sig selv at stifte bekendtskab med fortidens personligheder. Historieskrivningen skal for Steenstrup som for Troels-Lund opfylde en etisk fordring, men for Steen-

strup findes denne fordrings naturlige fokus i statslivet og retten. Mod-sætningen imellem dem går dels på det metodiske, hvor Steenstrup kritiserer Troels-Lunds generaliseringer, dels på hvor den etiske dimension i historien findes. 1864 danner udgangspunkt for dem begge, men de drager vidt forskellige konklusioner af denne erfaring: Nok er de begge nationale og forsvarsvenlige, men Steenstrup ser historiens store personligheder som en tilskyndelse til handling; Troels-Lund ser løsningen på landets problemer i en fremskridtoptimisme, hvor de nære genstande bærer udviklingen, og som er farvet af en tro på lysets sejr over mørket uden alt for faste konturer.

Hæren og magten i Danmark 1614-1662

Af Knud J.V. Jespersen

Den 18. november 1994 forsvarede mag.art. Gunner Lind ved Københavns Universitet sin afhandling »Hæren og magten i Danmark 1614-1662« (Odense Universitetsforlag 1994) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var docent, dr.phil. Knud J.V. Jespersen, Odense Universitet og docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet. Her gengives Knud J.V. Jespersens opposition som 1. officielle opponenter i let omskrevet og forkortet form.

1. Indledning

For ikke så forfærdeligt længe siden var militærhistorie nærmest tabu blandt danske historikere. Gennem mange år eksisterede der tilsyneladende en slags stiltiende overenskomst om, at seriøst arbejdende historikere gjorde bedst i ikke at beskæftige sig med denne mere voldelige side af tilværelsen, hvis man havde karrieren kær. Den slags var bedst overladt til mere gudsforgående elementer i laugets udkant eller folk med en anden baggrund end den faghistoriske – på samme måde som seriøse aviser i hine tider gerne overlod dækning af sexskandaler og værtshusslagsmål til den mere letbenede formiddagspresse. Anstændige mennesker befattede sig begribeligvis ikke med sådanne vulgære livsytringer og brud på den normale orden.

Undersøgelse af brugen af organiseret vold som konfliktløsningsmetode havde tilsvarende lav status blandt historikere i en lang årrække frem til midten af 1970'erne. På dette tidspunkt begyndte der at ske noget i det store udland. Fremtrædende britiske historikere, som Michael Howard, Geoffrey Parker og John Hale, og Sorbonne-historikeren André Corvisier – for blot at nævne nogle få eksempler – demonstrerede da i en række banebrydende værker, hvilke forbavsende nye erkendelsesmæssige indsigter der kunne opnås ved målrettet at inddrage militærhistoriske aspekter i analyse og tolkning af historiske fænomener og udviklingsforløb. Ved bevidst og begrebsmæssigt velovervejet inddragelse af den væbnede magt-anvendelse og den væbnede magts skiftende organisationsformer i analy-

segrundlaget bidrog de – sammen med en række andre, her unævnte historikere – til stærkt uddybet forståelse af, hvorfor samfundenes magtstrukturer var, som de var, og skiftede, som de gjorde.

Det fik også afsmittende virkning her til lands. Efterhånden vovede flere og flere, især yngre historikere sig ud med analyser, som fulgte de mønstre, som Howard, Parker, Hale, Corvisier og andre havde lagt ud. Den gamle berøringsangst i forhold til militærhistorien fortog sig gradvis, og disciplinen blev efterhånden accepteret som ligeværdig med andre respektable discipliner, såsom økonomisk historie og socialhistorie. I 1984 var det endda kommet så vidt, at militærhistorie optrådte som selvstændigt tema ved det nordiske historikermøde i Odense, og det samme var tilfældet tre år senere i Reykjavik. I dag må militærhistorie da siges at være fuldt accepteret i den kreds af discipliner, som nu indgår i den akademiske beskæftigelse med faget historie.

Den store afhandling, som i dag fremlægges til forsvar for den filosofiske doktorgrad, er et synligt og imponerende udtryk derfor. Den er i flere henseender kronen på de seneste tyve års udvikling og et glimrende eksempel på, hvilke erkendelsesmæssige landvindinger målbevidst inddragelse af militærhistoriske aspekter i historiske undersøgelser kan indebære.

2. Konteksten

En placering af Gunner Linds arbejde i den hjemlige forskningsmæssige og historiografiske kontekst aftegner tre hovedlinier.

Værket tager for det første tråden op fra ældre militærhistorisk forskning, hvor de nu snart hundrede år gamle værker af oberst Emil Madsen og kaptajn K.C. Rockstroh blev banebrydende. Emil Madsens mange grundige arbejder om det 16. århundredes danske militærvæsen og Rockstrohs store trebinds værk om den nationale hærs udvikling var begge pionerarbejder, som kastede meget nyt lys over ældre tiders militærvæsen. Når disse udmærkede arbejder alligevel i flere menneskealdre fik lov til at stå stort set ukommenterede og ubenyttede, hang det måske især sammen med, at deres ophavsmænd begge af fag var officerer og derfor ikke havde held til at sætte deres mange konkrete resultater ind i sammenhænge, som kunne interessere historikerne. Dette sker nu for første gang i samlet form i det her foreliggende arbejde, hvor netop de forhold, som interesserede Madsen og Rockstroh – de væbnede styrkers organisationsformer og udvikling i den store transitionsperiode i det 16. og især det 17. århundrede – bringes ind i forsknings- og tolkningsmæssige sammenhæ-

ge, som i dag er centrale for den rette forståelse af denne store brydningsperiode i dansk historie.

I disse sammenhænge står det såkaldte magtstatskoncept centralt, således som præses selv understreger i bogens indledende afsnit om »Forskningens syn på hær og magt« (s. 14-18). Dermed er jeg på vej over i den anden hovedlinie, som værket viderefører. Her til lands har magtstatskonceptet som tolkningsmæssigt omdrejningspunkt især været dyrket af en lille kreds af Odensehistorikere – siden 1984 i hovedsagen i tilknytning til et fællesnordisk forskningsprojekt om 1600-tallets magtstat i Norden, hvis slutpublikationer nu er lige på trapperne.

Konceptet, som forskningsmæssigt har vist sig ganske frugtbar, har to sider, nemlig en skattemæssig og en militær. Omkring 1975 lancerede Erling Ladewig Petersen på dansk grund begrebet skattestaten som betegnelse for den ældre domænstats afløser, og siden da har den skattemæssige side af den tidlig-moderne stats opståen i Danmark været genstand for så intensiv udforskning, at denne side af sagen nu må siges at være ganske velbelyst.

Derimod har det knebet mere med at få fast grund under fødderne, når det drejer sig om den militære udviklings rolle for magtstatens udvikling. Med enkelte undtagelser har vi i hovedsagen været henvist til at læne os op ad de førnævnte ældre – nu forældede – arbejder. Samtidig kunne vi skæve misundeligt til Sverige, hvor det ene arbejde efter det andet om netop dette aspekt så dagens lys. I 1989 opsummerede jeg den omtrentlige forskningsstatus på feltet i bind 3 af Gyldendals universitetslærebog i Danmarks historie og måtte da konstatere, at meget endnu manglede at blive gjort. Med den store bog, som i dag ligger foran os, har vi endelig fået den store, grundige undersøgelse af magtstatens militære side, som vi så længe har savnet. Den bringer vor viden på dette felt på niveau med skattesiden.

Den tredje linie, som dagens arbejde forskningsmæssigt knytter sig til, er den altid løbende debat om magtstatens foreløbige kulmination på dansk grund, nemlig arveriget og enevældens indførelse 1660-61. Denne skelsættende begivenhed er – som det fremgår af bogens indledning s. 11-13 – afhandlingens egentlige udgangspunkt, og værkets centrale problemstilling er en revurdering af baggrunden derfor, idet præses s. 15 udtrykker en vis skepsis over for nyere tolkninger, som ser en snæver sammenhæng mellem magtstatens udvikling og systemskiftet 1660-61. Dermed placerer værket sig som et vægtigt bidrag til et af de store klassiske diskussionsemner i dansk historisk forskning, nemlig årsagerne til adelsvældens fald og enevældens sejr 1660-61.

3. Præsentation

Dagens afhandling lever på det smukkeste op til den tradition, som siger, at historiske disputater skal være store og tungtvejende. Det sidste er den i helt bogstavelig forstand. Min køkkenvægt stønnede under vægten af hele 1,35 kg, da jeg anbragte bogen på den. Dermed er der ganske vist langt op til en rekordindehaver som Leo Tandrup, hvis tobinds afhandling vejer 2 kg; men den slår en sværvægter som Aage Fasmer Blombergs disputats med 50 g. Kristian Erslev halter i denne sammenhæng langt bagefter med en disputats på bare 0,5 kg. Hertil kommer, at bogen er sat i to spalter med en forholdsvis lille skrifttype.

Afhandlingen består af 390 sider tekst (s. 11-401) med tilhørende 46 sider noter (s. 403-49). Det omfattende bilagsmateriale finder vi s. 451-554, og det hele afrundes med et navneregister s. 555-59.

Teksten er opdelt i fem store underafsnit: 1) »Indledningen« (s. 11-20), hvori de vigtigste problemstillinger præsenteres, drøftes og afgrænses, ligesom den aktuelle forskningsstatus markeres. Dernæst 2) et afsnit betitlet »Den væbnede magt« (s. 21-120), hvori udviklingen i hærens samlede størrelse og indretning 1614-62 analyseres kronologisk i relation til de politiske magtstrukturer. Derpå følger 3) et stort afsnit om »Den militære stand« (s. 121-273), som rummer en ligeledes kronologisk analyse af udviklingen i hærens officerskorps i relation til socialstrukturen i almindelighed og den adelige elite i særdeleshed. Sidste del af selve analysen er 4) afsnittet om »Hærens ledelse« (s. 275-382), hvori udviklingen i hærens ledelsesstrukturer analyseres kronologisk i relation til den politiske magtstruktur. Den egentlige fremstilling afrundes med 5) et konkluderende afsnit, som bærer overskriften »Hæren og magten« (s. 383-401), hvori alle delresultaterne samles til en velafvejet helhed og sættes i sammenhæng med den løbende debat om adelsvældens fald.

Fremstillingen er rundhåndet udstyret med illustrerende diagrammer i form af lagkager, søjler, kurver og tredimensionale skyskraberlandskaber, som foruden at være læseren til god hjælp også dokumenterer, at vi står over for en virtuos behersker af computerens grafikprogrammer.

Alle disse figurer har imidlertid først og fremmest illustrerende værdi. Det egentlige talgrundlag findes gengivet i afhandlingens bilagsdel (s. 451-517). Det rummer også en grundig præsentation af de to databaser, som udgør afhandlingens vigtigste empiriske grundlag, nemlig de såkaldte »Officersdata«, som indeholder biografiske grunddata om i alt 4.189 officerer og kommissærer i dansk tjeneste 1614-62, samt »Enhedsdata«, som er en registrering af militære enheder, afledt af »Officersdata«.

Desuden indeholder bilagsafsnittet en kortfattet »Forskningsoversigt« (bilag 6, s. 518-20), som logisk set vel egentlig hører hjemme i afhandlingens begyndelse, samt en kortfattet gennemgang af kilderne til samtidens viden om forholdet mellem militærvæsen og politik i 1600-tallet (bilag 7, s. 521-26). Som bilag 8 og 9 (s. 527-51) findes udførlige oversigter over de anvendte kilder og den benyttede litteratur. De afslører en næsten ubegribelig arkivalisk flid og stor belæsthed hos præses. – Endelig afrundes rækken af bilag med et engelsk summary (s. 552-54), hvori afhandlingens hovedresultater opsummeres i klart pointeret form.

Det er klart, at noterne af pladshensyn må gøres så kortfattede som muligt; men undertiden kan de alligevel blive så summariske, at kravene bliver større, end en læser normalt kan honorere. Som eksempel kan vi tage udsagnet s. 41, sp. 1 ved note 113, hvor der siges noget om knægtenes følelsesmæssige tilhørsforhold til soldaterstanden. Den tilhørende note henviser blot til en udateret, utrykt koncept til krigsordinansen – hvad står der i den, som kan dokumentere udsagnet? – Samme forhold går igen s. 158, sp. 2 ved note 172, hvor det siges om Christian 4., at han ikke var utilgængelig for direkte kontakt med sine officerer. Den tilhørende note siger blot: »Jvf. ordrene 1623 i RA TKIA A32« – hvordan belyser de udsagnet? – Helt galt synes jeg det bliver s. 191, sp. 1 ved note 317, som handler om officerernes netværk. Her får vi i noten blot en stribe henvisninger til Kancelliets Brevbøger og Tyske Kancelli. På hvilken måde de underbygger tekstens udsagn, overlades det helt til læseren at finde ud af. – Det giver næsten mindelser om K.C. Rockstrohs berygtede uigennemskuelige notesystem. – Og hvad skal læseren stille op med en henvisning som note 424 på s. 216, sp. 1, hvor der bare står »Officersdata«?

Nu skal denne del af spøgen ikke drives ret meget videre, for hovedindtrykket er jo trods alt, at noteapparatet i det store hele på udmærket og præcis måde opfylder sin dokumenterende funktion. – Faktisk er det kun lykkedes mig at finde to eksempler på, at der er gået kludder i systemet. Det drejer sig om teksten s. 399, sp. 1 ved note 33, som handler om sammenstødene mellem Christian 4. og rigsrådet under Kejserkrigens senere faser. Her henvises i note 33 (s. 449) som dokumentation til Erslevs Aktstykker, II, nr. 110 med citat s. 128. Aktstykke 110 er imidlertid rådets forespørgsel til kongen af 29. januar 1627, og jeg kan ikke finde noget passende citat s. 128. Her er der med andre ord et eller andet, der er kikset. Det andet eksempel er note 518, s. 447 (tekst s. 363), hvor en del af noten tilsyneladende er faldet ud.

Afhandlingens sprogdragt er som helhed klar og kontant. Præses er ingen tilhænger af en diskuterende stil, men foretrækker i stedet at frem-

lægge sine resultater i en absolut form, som utvivlsomt er resultat af lang tids baksen med stoffet. I smuk overensstemmelse dermed er fremstillingen som helhed også præget af stor nøjagtighed med detaljerne og klarhed i formuleringerne.

Må det alligevel være mig tilladt at pege på et par enkelte småting: S. 13, sp. 2 tales om »kulturel militarisering« – hvad er det for noget? – S. 15 og igen s. 22, fig. 2.1 nævnes Storbritannien – det blev efter min viden først et gængs begreb efter 1707 og er derfor i denne sammenhæng en anakronisme. – S. 23, sp. 2 begynder Nederlændenes frihedskrig 1588 – det skal være 1568. – Hvad skal historien s. 134, sp. 2 om den stakkels skræder Hans egentlig vise? – S. 343, sp. 1 tales om håndfæstningen 1649 – det skal være 1648.

4. Afhandlingens substans

Undersøgelsen tager – som det også umisforståeligt fremgår af bogens allerførste sætning (s. 11) – udgangspunkt i statsomvæltningen 1660. Og det postuleres indledningsvis, at hæren spillede en hovedrolle i forløbets afgørende, kupagtige fase. – Ja, den var faktisk »uundværlig« for at gennemtvinge systemskiftet, som det siges s. 12, sp. 2. – Dette udsagn kan vi vende tilbage til om et øjeblik.

I fuld overensstemmelse med nyere forskning på feltet understreger præses imidlertid også, at statsomvæltningen ikke bare var en pludselig, spontan forandring, der kom som et lyn fra klar himmel. Den bør også opfattes som resultat af dybtgående og langsigtede strukturforandringer i det danske samfund: »Omdannelsen havde dybe rødder og var på flere punkter i gang, før forfatningen blev lavet om. Hvis man skal forstå hvad der skete mellem 1600 og 1700 må man både tage stilling til et langt forløb og en kort, revolutionær krise. I begge forløb spillede hæren en afgørende rolle«, siges det øverst s. 12, sp. 1. – Dermed er afhandlingens hovedtema slået an: Det drejer sig om en langsigtet undersøgelse af hærens rolle i den politiske proces i det begivenhedsrige halve århundrede, som lå forud for statsomvæltningen (s. 13, sp. 2).

I det næstfølgende afsnit, »Forskningens syn på hær og magt« (s. 14-18), og bilag 6 (s. 518-20) dokumenterer præses, at dette aspekt hidtil ikke har været genstand for tidssvarende, systematiske undersøgelser. Nyere magtstatsforskning har især interesseret sig for den øgede militariserings afledede virkning, nemlig skattestatens fremvækst i årtierne efter Kejserkrigen. Desuden påvises det, at den foreliggende militærhistoriske

forskning i hovedsagen er af ældre dato og stærkt præget af militærtaktiske og nationalistiske synspunkter, hvilket ikke har været fremmende for en dækkende forståelse af den øgede militariserings direkte virkninger på samfundsstrukturen.

Det er så sandt, som det er sagt, og det er denne forskningsmæssige skævhed, som præses ønsker at rette op på ved en systematisk analyse af magtstatsproblematikkens anden side – militærstatens fremvækst i 1600-tallets Danmark – med udgangspunkt i det teori- og begrebsapparat, som moderne international militærhistorisk forskning har udviklet. – Der kan i denne forbindelse være grund til at understrege, at netop præses' meget bevidste udnyttelse af international forsknings teori og metodik hører til afhandlingens allervæsentligste fortjenester. På dette felt bringer han dansk forskningsstatus fuldt på højde med den bedste internationale standard.

Selve undersøgelsen er i sin grundstruktur treleddet og koncentrerer næsten udelukkende om det, som kunne kaldes det levende værn til lands. Flådens forhold berøres slet ikke, og periodens kraftigt ekspanderende fæstningsvæsen kun undtagelsesvis.

Første led er en analyse på enhedsniveau, hvilket gennemføres i kapitel 2 under overskriften »Den væbnede magt« (s. 21-120). Her kortlægges hærens styrkemæssige, institutionelle og organisatoriske udvikling 1614-62. Kildematerialet tillader ikke en kvantificering på mandskabsniveau, hvilket ikke er overraskende, idet man selv i samtiden sjældent havde rede på den nøjagtige mandskabsstyrke. Dette metodiske problem har præses overvundet ved i stedet at basere analysen på enheder (regimenter, eskadroner, korps og fæstninger), som er indlagt i de såkaldte »Enhedsdata«. Desuden på antallet af officerer, især kompagnichefer, som bestemmes ud fra den anden store database, »Officersdata«. Derved lykkes det at gennemføre den hidtil mest detaljerede registrering af hærens størrelse og organisationsformer. Præses kan på dette grundlag konkludere (s. 119-20):

- at den væbnede magt i det undersøgte tidsrum bevægede sig fra én struktur – det 16. århundredes udstrakte brug af lejetropper i krigs- og krisesituationer – til en anden – enevældens betydelige statshær,
- at adelsvældens sidste halve århundrede faktisk var karakteriseret ved en jævnt voksende fast hær med tyngdepunkt i de udskrevne tropper, og
- at der var tale om en lige så jævnt fremadskridende statsliggørelse af den militære institution.

I nogen modsætning til, hvad man hidtil har antaget, kan præses altså dokumentere en hastigt voksende militarisering under statslig kontrol under adelsvælden. Militærstaten – forstået som statsmagtens faktiske kontrol med og monopol på væbnet magt – var med andre ord ifølge præses en kendsgerning i Danmark flere årtier inden statsomvæltningen.

I analysens anden del – som gennemføres i det meget store kapitel 3, betitlet »Den militære stand« (s. 121-273) – indsnævres undersøgelsesfeltet til officerskorpset. Målet er her en gennemlysning af denne voksende gruppe, dens indre sammensætning, dens faglige etos og dens relationer til andre samfundsgrupper. Også her er det empiriske grundlag den store biografiske database, »Officersdata«. Som i første del er analysen lagt kronologisk an med krigene som faselinier, og i kapitlets konkluderende afsnit (s. 268-73) samles hovedresultaterne med fast hånd.

Mest interessant er det nok, at præses mener at kunne konstatere et klart brud ved året 1658 (s. 272, sp. 2). Op til dette år gik udviklingen ifølge præses klart i retning af tættere integration mellem det voksende og stadig mere professionaliserede officerskorps og den gamle adelselite. Inden 1658 var normalbilledet, at den adelige dominans i officerskorpset var jævnt tiltagende. Flere og flere af den gamle adel valgte en officerskarriere, og de højere officerer af anden oprindelse identificerede sig i voksende grad med adelen og dens normer. De blev dermed en del af det adelige netværk, som udgjorde selve adelsvældens magtstruktur.

Denne integrationsproces fik imidlertid ifølge præses brat ende ved den fornyede mobilisering i 1658, bl.a. fordi rigsmarsk Anders Billes død året forinden havde bragt det adelige netværk til at smuldre. Derefter vejede professionalismen i officerskorpset tungere end integrationstendenserne, og præses kan s. 273, sp. 2 malende konkludere, at: »I 1660 var flertydighedens pendul svinget, måske ikke så meget *til* kongemagten som *bort* fra integrationen. Dermed svingede det ud i et tomrum, hvor den korporative interesse og de professionelle værdier var det eneste faste. Her kunne kongen, krigsherren, forvente sine ordrer adlydt af de fleste; og efter omvæltningen kunne han gå i gang med at sikre sig imod, at pendulet svingede tilbage igen«.

Med denne konklusion træder en af afhandlingens vigtigste teser frem, nemlig at den kongelige enevælde faktisk var gennemført i hæren allerede to-tre år, inden den blev en politisk kendsgerning. Denne tese profileres endnu klarere i analysens tredje del, som drejer sig om hærens ledelsesforhold og den politiske kontrol med den væbnede magt. – Jeg bevæger mig hermed over i bogens kapitel 4 (s. 275-382), som handler om hærens ledelse.

Denne del behandler såvel administrative strukturer som operative førings- og kommandoforhold. Et ikke uvigtigt delresultat er kortlægningen af pengestrømme og finansielle procedurer. Interessant er også påvisningen af, at der allerede fra 1620'erne udskilles en særskilt militær forvaltning af den almindelige civile, og at denne opnår en voksende grad af selvstændighed. Vigtigst i relation til hovedtesen er imidlertid nok påvisningen af, at det ellers så effektive adelige kontrolsystem i form af kommissariatsstyre – som fungerede parallelt med og undertiden delvis erstattede det operative kommandosystem – fik et afgørende knæk, da det i begyndelsen af 1650'erne mislykkedes for rigsmarsk Anders Bille varigt at befæste marskembedets centrale position, fordi han ikke havde held til at opbygge et professionelt, permanent generalitet af bureaukratisk tilsnit med ham selv i centrum. Dermed, påpeger præses, mistede adelskontrollen det faste holdepunkt og den permanens, der kunne have båret den frelst gennem en krise som den i 1658 og dermed have sikret standen varig kontrol med hæren.

Præses argumenterer ganske overbevisende for, at det er her, man skal finde den egentlige baggrund for adelens definitive kontroltab i 1658. Støttet af Krigsrådet og Det høje Krigsråd kunne kongen i stedet tilbyde en bureaukratisk kontrolmekanisme med betydelig større slagkraft end adelens. Og i spidsen for disse organer kunne han tiltvinge sig uindskrænket ledelseskontrol – og dermed også officerskorpsets loyalitet ved den efterfølgende politiske omvæltning. I overensstemmelse dermed lyder præses' konklusion s. 382, sp. 2: »I ledelsen kan man altså datere enevælden til 1658 endnu mere klart end andre steder i hæren«.

Delundersøgelseernes resultater sammenfattes håndfast i afhandlingens femte og sidste kapitel (s. 383-401), der har samme overskrift som bogens titel. Her opridses tillige de relevante politiske og internationale perspektiver. – »Det lykkedes for adelsvældens danske stat at gennemføre en internationalt set respektabel opbygning af en hær, der var godt tilpasset de danske landes økonomiske og menneskelige ressourcer og politiske struktur«, konkluderer præses s. 389, sp. 1-2. Denne konklusion ligger så langt fra det traditionelle sortmaleri af adelsvældens militærvæsen, at man et øjeblik er lige ved at glemme, at samme hær tabte stort set alle de krige, den deltog i. Hvordan det kunne gå til, giver afhandlingen dog ikke noget svar på.

Afhandlingen stiller tillige dyarkiets administrative formåen i betydeligt gunstigere lys end vanligt. Den tegner konturerne af et politisk system og en forvaltning fjernt fra ældre forsknings trøstesløse billede af den sene adelsvælde som uduelig og inkompetent – et resultat, som i øvrigt

harmonerer godt med nyere forskningsresultater, baseret på andre præmisser end de her foreliggende.

Dermed tilføjer undersøgelsen også tolkningen af selve statsomvæltningen en ny dimension. Præsens' grundlæggende synspunkt er, at adelsvældens fald langt fra var uundgåeligt. Tværtimod mener han, at alt indtil 1658 pegede i retning af dyarkiets konsolidering. Først Karl Gustav-krigenes overbelastning af den militære struktur i forbindelse med Anders Billes død fik nålen til at dreje i retning af enevælde. Men det var altså ifølge præsens snarere et resultat af et tilfældigt sammenfald af begivenheder end udtryk for en uafvendelig udvikling.

Denne meget kraftige understregning af udviklingens mangel på determinisme vil måske på længere sigt vise sig at være afhandlingens væsentligste bidrag til tolkningen af 1600-tallets historie i videre forstand. Den vil utvivlsomt sætte sig spor i fremtidige tolkninger både på grund af sin konsekvensfylde, og fordi resultaterne underbygges af et stort, velanalyseret materiale.

»Revolution og enevælde var ... ingen nødvendighed. ... Set ud fra hærens historie kom den danske enevælde ... som resultat af en konjunktur, en kortsigtet krise«, siger præsens konkluderende s. 401, sp. 2, efter at han – under henvisning til det svenske eksempel – med næsten kontrafaktisk argumentation har påpeget, at et voksende militærapparat ikke var principielt uforeneligt med adelig politisk dominans. – Dermed er argumentationsringen tilbage til afhandlingens udgangspunkt fast sluttet.

5. 1660 som udgangspunkt

Det faste udgangspunkt er, at hæren spillede en helt afgørende rolle i det forløb, som i oktober 1660 førte til arverigets indførelse. Det slås med syvtommersøm fast allerede i indledningen. S. 12, sp. 1 siger præsens: »I virkeligheden gik rigets råd og adel kun med til arveriget, da der blev truet med militær magt. Hæren trådte synligt frem med truslen om vold natten mellem den 10. og 11. oktober 1660«. – Længere nede i samme spalte siges: »Sagen havde uden tvivl fået et andet udfald uden disse soldater på gader og volde«. Og hærens centrale rolle præciseres, så det ikke er til at misforstå, øverst i sp. 2 samme side, hvor det fastslås: »Hæren var nok ikke så nødvendig for at fastholde den ny orden som den havde været *uundværlig* for at få den vedtaget«. – På den følgende side (s. 13, sp. 1) bestemmes »kongens kontrol over statens hær« som den ene af de to afgørende forudsætninger for statsomvæltningen. Den anden var det gamle

styres tab af legitimitet. Og det strammes oven i købet yderligere henimod slutningen af bogen, hvor det s. 383, sp. 1 kategorisk bemærkes: »I indledningen slog jeg fast, at hæren havde mange vigtige roller i dette forløb«, og s. 399, sp. 2: »Uden dette brud (i 1658) havde kongens kup, den militære side af statsomvæltningen, ikke været mulig«.

Med sådanne kategoriske udsagn har præses entydigt lagt sig fast på tolkningen af begivenhederne i oktober 1660 som et militærkup – uden kongelig kontrol over hæren intet arverigeforslag og ingen regimeforandring. Enevældens indførelse gøres dermed til en direkte funktion af kongens erobring af kontrollen med hæren 1658. – Dermed tilslutter præses sig helhertet J.A. Fridericias klassiske fortolkning af forløbet, hvori Frederik 3. fremtrådte som en målbevidst kupmager, der i de afgørende faser støttede sig på militær magt.

Det synspunkt er der for så vidt heller ikke noget ondt i, og jeg kan ikke erklære mig fundamentalt uenig med præses, hvilket fremgår af de tolkningsforsøg, jeg forskellige steder har bragt til torvs. Min indvending går snarest på den summariske måde, som sagen her fremstilles på.

Lad os som eksempel se lidt nærmere på fremstillingen s. 12-13, hvor præses etablerer opfattelsen af begivenhederne i oktober 1660 som et militærkup. Her anfører han som nævnt øverst s. 12, sp. 1, at »I virkeligheden gik rigets råd og adel kun med til arveriget, da der blev truet med militær magt...« – »I virkeligheden« siger præses; men hvorfra kender han denne »virkelighed«?

Går man den efterfølgende tekst nøjere igennem, viser det sig faktisk, at hans kendskab til denne virkelighed kun i meget beskedent omfang bygger på en egentlig analyse af primært materiale, men langt overvejende er baseret på en blanding af tillempede citater, commonsense ræsonnementer og senere udsagn om noget helt andet.

Som sandhedsvidne citeres således Nyborgborgmesteren Knud Wulf, som i sin dagbog for de kritiske dage skulle have kommenteret: »Her gik banghed og rædsel an for somme«... Og det kan såmænd da være sandt nok – men det er nu ikke hele sandheden om Wulfs stemningsbeskrivelse. Den udeladte fortsættelse af citatet lyder nemlig: »... dog tværtimod de meste og fleste dette værk foraarsagede dennem stor fryd og glæde« (C.O. Bøggild-Andersen, *Statsomvæltningen i 1660*, 1936, s. 114-15). Og det sætter jo ligesom sagen i et lidt andet lys.

»Og det var soldaterne der var afgørende,« siger præses lidt længere nede i samme spalte – og det er just kernepunktet i argumentationen. Man kunne derfor have ventet en nøje dokumentation på dette sted. Den kommer imidlertid ikke; der følger blot et postulat om, at sådan forholdt det sig.

Dernæst følger i spaltens sidste afsnit et commonsense ræsonnement om, at militær magtanvendelse var helt forståelig og ventelig i betragtning af alt det, adelen havde at miste som stand. Det beviser naturligvis ingenting, og adelen beskrives her som en samlet modstander, mens præses helt glemmer, at flere fremtrædende adelige faktisk optrådte som kongens vilige håndlangere under selve forløbet.

Hvad der i den følgende spalte anføres af officerstilkendegivelser, udsagn fra Hannibal Sehesteds testamente, gejstlige og adelige brokkerier samt soldatered, er ganske uden værdi som belæg for det indledende udsagn. Det henviser nemlig alt sammen til senere forhold og siger derfor intet om militær magtanvendelse i de kritiske oktoberdage 1660.

Det eneste reelle belæg for hærens nøglerolle får vi faktisk først øverst s. 13, sp. 1, hvor der summarisk henvises til udenlandske iagttagere og J.A. Fridericia. – Om de første er at sige, at deres tilkendegivelser i denne sammenhæng havde fortjent en nøje analyse, sagens vigtighed taget i betragtning. Og om Fridericia gælder det, at han i denne sag ikke var uholdt, men tværtimod havde en klar interesse i at understrege systemskiftets militære karakter som led i polemikken med Chr. Bruun om legalitetsproblemet.

Sammenlagt må jeg derfor sige, at argumentationen s. 12-13 ikke bringer noget som helst grundlag for den bombastiske påstand om hærens nøglerolle i oktoberdagene 1660. Den forbliver et postulat på et uanalyseret grundlag. Og det er skade, når det nu drejer sig om noget så betydningsfuldt som selve grundlaget for en af værkets hovedteser.

Som præses udmærket ved, er tolkningen af netop dette forløb et af de helt store klassiske debatemner i dansk historieforskning, og der er i tidens løb opstillet flere mulige scenarier med tilhørende bagmænd, som der hver for sig kan argumenteres udmærket for. I flere af disse spiller hæren og militær magt i det hele taget ikke nogen særlig rolle. – Jeg nævner dette for at understrege, at stændermødets forløb og resultater strengt taget udmærket kan forklares uden at inddrage en militær faktor. Men sådanne tolkningsmæssige muligheder åbnes der slet ikke for her – ja, vidste man ikke bedre, skulle man efter fremstillingen her faktisk ikke tro, at de fandtes. Fremstillingen er på dette punkt – som på så mange andre – holdt i en kategorisk og autoritativ form, som ikke levner megen plads til tvivl og diskussion.

Det finder jeg i mange situationer velgørende. Det er som regel befordrende for fremstillingens klarhed, at forfatteren har gjort sit regnebræt ordentligt op, inden pennen sættes til papiret. Men det kan altså også overdrives med det resultat, at læseren forholdes væsentlig infor-

mation. Og det synes jeg er sket i dette tilfælde. En af afhandlingens hovedteser er jo, at der går en lige linie fra kongens erobring af den militære kontrol i 1658 til hans erobring af den politiske magt 1660-61 ved hærens hjælp.

Hvis denne tese skal bære igennem, er det nødvendigt med en nøjeregende dokumentation for hærens centrale rolle i oktober 1660. For hvis den ikke kan holde, falder en vigtig del af grundlaget for tesen bort. Og her forekommer det mig, at præses i nogen grad svigter sin læser. Denne vigtige del fremstår jo kun summarisk dokumenteret i primært materiale, og argumentationen har – således som det fremgik af mine citater for et øjeblik siden – i for høj grad karakter af postulater. – Eftersom det drejer sig om selve grundlaget for en hovedtese og selve det knudepunkt, hvor militær kontrol og politisk magt ifølge præses for alvor løber sammen, er det efter min vurdering ikke tilstrækkeligt bare at vælge sig Fridericia og læne sig op ad hans fortolkning.

6. *Brudteorien*

Det andet punkt, som jeg gerne vil drøfte en smule, er beslægtet med det netop nævnte, men hører så at sige hjemme i den anden ende af fortolkningskæden. Det drejer sig om afhandlingens helt overordnede forståelse af udviklingsforløbet fra 1614 til 1660, således som denne træder frem som resultat af delanalyserne i kapitel 2-4. Et nøglepunkt heri er teorien om et afgørende brud på udviklingslinien i 1658, således som det måske kortest og mest prægnant er sammenfattet s. 399, sp. 2.

Den grundlæggende tankegang er, at alt indtil 1658 talte til gunst for en konsolidering af adelsvælden. Den langsigtede tendens, mener præses, var en tættere og tættere integration af hær og adelsvælde, som – hvis den havde fået lov til at løbe uforstyrret – meget sandsynligt ville have resulteret i en adelsdomineret stænderstat i lighed med den svenske. Men den fik ikke lov til at løbe uforstyrret. De voldsomme og usædvanlige begivenheder 1658-60 overbelastede systemet og bragte dermed kongemagten i centrum, hvorved kursen knækkede i retning af arverige og enevælde. – Men indtil 1658 var feltet helt åbent, mener præses, og kursen pegede nærmest i retning af adelsstaten.

Denne tolkning går direkte imod de ældre forklaringer, som så adelsvældens fald som et uafvendeligt resultat af standens degeneration, inkompetence og udygtighed. Og præses polemiserer desuden klart mod den nyere skattestatstolkning, som snarere vil henlægge bruddet til årene

lige efter Kejserkrigen, da kraftigt øget beskatning begyndte at overbelaste den gamle domænestatsstruktur og dermed også langsomt vred de traditionelle adelige magtstrukturer af led.

Det er en ny og spændende synsvinkel, som uden tvivl vil vise sig stimulerende for den videre forskning. Og den falder oven i købet pænt i tråd med de nyere forskningsresultater på det statsideologiske område, som især Leon Jespersen på det seneste har fremlagt. De antyder – i modsætning til, hvad f.eks. Knud Fabricius mente – et tilsvarende åbent felt på det ideologiske område. Det er godt at få sat velbegrundede spørgsmålstegn ved de mere eller mindre bevidste deterministiske holdninger, som visse har præget dele af 1600-tals forskningen lige siden Fridericias dage. Dette skal dog ikke afholde mig fra at sætte spørgsmålstegn ved nogle sider af denne fortolkning, inden den går hen og udvikler sig til en ny ortodoksi.

Det første problem er, at den nye tolkning efter min mening måske er tilbøjelig til at undervurdere dybden i adelens krise. Når man læser dagens afhandling, sidder man tilbage med det hovedindtryk, at der fundamentalt set var tale om en harmonisk udvikling indtil 1658. Hæren og den politisk bestemmende adelstand gik hånd i hånd; adelsvælden havde godt greb om tingene og politisk kontrol med udviklingen.

Men det harmonerer jo kun dårligt med, hvad vi ellers ved om tilstandene. Vi ved, at adelen i hvert fald fra 1620'erne var en stand præget af dyb indre splittelse økonomisk og socialt. De økonomiske kriser igangsatte en differentieringsproces og skabte en kraftig polarisering som fulgte Mattæus-princippet: »Thi den, som har, ham skal der gives, og han skal få overflod; men den som ikke har, fra ham skal endog det tages, som han har« (Mattæus 13,12). – De rige (rigsråder og lensindehavere) blev rigere, mens de dårligere stillede blev fattigere. Denne udvikling skabte hidtil ukendte distancer inden for standen, som dermed langsomt var i færd med at sprænges indefra. Kun selve adelsnavnet forenede i realiteten den hovedrige rigsrådsadel og et stadig hårdere trængt adelsproletariat.

Heroverfor hævder præses ganske vist (s. 394, sp. 1 nederst), at den voksende beskatning bevirkede en indkomstudjævning, som dæmpede polariseringen. – Den påstand vil jeg nu nok se bedre dokumenteret end her, inden jeg køber den. Skattetænkning var jo heller ikke noget ukendt fænomen dengang. Og her havde de rigeste langt de bedste muligheder i form af nyoprettelse eller udvidelse af skattefrie hovedgårde og omklassifikation af bøndergårdene. Og det er et veldokumenteret faktum, at de faktisk udnyttede disse muligheder. Indtil andet er bevist, vil jeg derfor

fortsat anse det for sandsynligt, at det voksende skattetryk forstærkede snarere end dæmpede ulighederne.

Denne udvikling efterlod rigsrådet i stigende økonomisk og social isolation i forhold til hovedparten af de standsfæller, hvis interesser det skulle repræsentere. Og som følge af rigsrådets dobbeltstilling som standsrepræsentation og rigsorgan med skattebevillingsret udstrakte isolationen sig også til den politiske sfære, idet rådet i takt med det voksende skattetryk oftere og oftere måtte optræde i strid med standsfællernes interesser. Det var efter min forståelse lige præcis denne fælde, som rigsrådet, anført af Corfitz Ulfeldt, Christen Thomesen Sehested og Anders Bille, søgte at slippe ud af, da det ved håndfæstningsforhandlingerne 1648 sigtede mod at tiltage sig en *alter rex* status som den egentlige bærer og vogter af suveræniteten.

Men med dette dristige skridt ophørte rigsrådet i virkeligheden med at repræsentere det ægte statsretlige alternativ til kongemagten, som præses' argumentation for et brud 1658 forudsætter eksistensen af. Dermed opgav rigsrådet nemlig samtidig sin rolle som komplementært stænderorgan i forhold til kongen. I stedet satsede det på at fortrænge kongemagten og erstatte denne med sin egen monarkiske magt. Derfor stod kampen fra 1648 i realiteten mellem to kongemagter: rigsrådets og kongens. Og i 1660 sejrede kongens kongemagt. Til dels nok af de årsager, som fremhæves i denne afhandling; men først og fremmest fordi rigsrådet som følge af den økonomisk-sociale udvikling og det politiske hasardspil i 1648 havde tabt forbindelsen til sit bagland og dermed mistede legitimitet.

Af de to forudsætninger for statsomvæltningen, som præses opstiller s. 13, sp. 1, vil jeg derfor i højere grad lægge vægt på det gamle styres tab af legitimitet end på kongens kontrol over statens hær. Og i øvrigt finder jeg den sammenstilling, som præses afslutningsvis (s. 400-01) foretager med udviklingen i Sverige, temmelig letbenet. Det svenske stænderstyre med den faste, regelbundne rigsdagsrepræsentation kan ikke med rimelighed sammenlignes med den nærmest monarkiske konstruktion, der kom ud af det danske rigsråds manøvrer i 1648. Der er tale om to vidt forskellige politiske systemer.

Konklusionen på disse betragtninger er derfor, at præses efter min vurdering er for tilbøjelig til at drage for omfattende fortolkningsmæssige konsekvenser af det brud i 1658, som hans undersøgelser har afsløret. Jeg synes ikke, når også den bredere kontekst inddrages, at situationen op til 1658 var så åben, som præses postulerer. Og jeg er fortsat af den opfattelse – hvilket jeg her har forsøgt at argumentere for –, at de afgørende brud-

flader ligger længere tilbage i århundredet og især skal søges i adelens strukturkrise og det voksende skattetryk.

7. Afslutning

Det arbejde, som i dag fremlægges til granskning, er resultat af mange års slidsomt indsamlingsarbejde af data fra et meget stort og spredt – fortrinsvis utrykt – kildemateriale. Det er det synlige – og i bogstaveligste forstand vægtige – vidnesbyrd om en usædvanlig forskerflid. Afhandlingens stramme komposition og klare tesedannelse vidner tillige om overblik og evne til at hæve sig op over detaljernes mylder og tænke i helheder. Der er med andre ord tale om et særdeles fornemt stykke arbejde med alle de kvaliteter, som kendetegner en god disputats.

Især vil jeg fremhæve to områder, hvor præses' arbejde efter min vurdering vil have varig værdi. Det første er de store, systematisk opbyggede databaser, som udgør afhandlingens vigtigste empiriske fundament. De ligger nu i Dansk Dataarkiv til rådighed for andre forskere som et let tilgængeligt råstof for fremtidige undersøgelser af dansk forsvarsvæsen i en interessant overgangsperiode. I sig selv et væsentligt stykke grundforskning.

Det andet er selve afhandlingen, som er et fint eksempel på, hvilke væsentlige nye almene indsigter der kan åbne sig, når militærhistorien tages alvorligt af en kompetent historiker. Med dagens afhandling har præses bidraget til at trække militærhistorien ud af den niche, som dansk historieforskning i mange år har henvist den til, og i stedet placeret den centralt i erkendelsesprocessen med overraskende ny viden til følge. Inden for det felt, som afhandlingen dækker, har præses derfor bragt dansk militærhistorisk forskning op på et niveau, som tåler sammenligning med de bedste eksempler fra udlandet.

Fremtidig forskning vil efter min vurdering næppe kunne ændre stort ved det billede af hærens og officerskorpsets anatomi 1614-62, som tegnes i denne afhandling. Det virker i mine øjne både veldokumenteret og nøje argumenteret.

Mindre overbevist er jeg derimod om gyldigheden af de videre fortolkningsmæssige konsekvenser, som præses drager af denne anatomi, således som jeg kort har antydnet.

Om det mysterium, som knytter sig til den danske adels bratte magttab i perioden 1648-60, skrev Fridericia i 1894 (*Adelsvældens sidste Dage*, s. 49): »Udrustet med disse og endnu flere Privilegier, Herre over henved

Halvdelen af Landets Jordegods, Indehaver som Lensmænd af en ikke ringe Myndighed over Resten, Besidder af talrige Gaarde i Landets Kjøbstæder, saadan var Adelens Stilling ved Frederik III's Tronbestigelse. Spørgsmaalet rejser sig, hvorledes det var muligt, at denne Adel 12 Aar efter maatte finde sig i den Ydmygelse, som blev den til Del i 1660 ...«. – Dette spørgsmål har i tidens løb dannet udgangspunkt for megen værdifuld forskning med meget forskelligartede svar som resultat. Det har også været igangsættende for den foreliggende afhandling, og præses har fra sit udgangspunkt givet sit klare svar på gådens løsning.

Jeg har ikke lagt skjul på, at jeg ikke finder dette svar alt for overbevisende. Men det rokker ikke ved, at præses' arbejde på en række væsentlige områder forøger og reviderer vor viden om adelsvældens sidste århundrede og føjer nye dimensioner til vor forståelse af baggrunden for statsomvæltningen 1660. Der er derfor al mulig grund til at lykønske ham med dette store værk, som fuldt fortjent vil indbringe ham den filosofiske doktortoggrad.

Cholera-Morbro'er og Danmark

Af Ida Blom

Den 3. februar 1995 forsvarede lektor, cand.mag. Gerda Bonderup ved Aarhus Universitet sin afhandling »'Cholera-Morbro'er' og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie« (Aarhus Universitetsforlag 1994) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var professor, dr.philos. Ida Blom, Universitetet i Bergen og professor, dr.phil. Jens Engberg, Aarhus Universitet. Her gengives Ida Bloms opposition som 1. officielle opponnet.

Innledning

Gerda Bonderups avhandling »Cholera-Morbro'er« og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie, kan betegnes som et pionerarbeid. Præces tar opp et tema som hittil er lite bearbeidet i dansk historie: den siden av fortiden som angår befolkningens helse og de medisinske bestræbelser på å forbedre helsetilstanden, avverge sykdom og begrense konsekvenser av sykdommer som ikke kunne avverges. Kampen mot koleraen blir et viktig område innenfor dette forskningsfeltet. Det er ikke behandlet siden slutten av 1800-tallet. Det kan derfor være på tide at emnet tas opp, kanskje særlig fordi de erfaringer som ble gjort i kampen mot koleraen førte til grunnleggende administrative og sosialhistoriske nydannelser med henblikk på å hindre sykdom i framtiden. Det kan med stor rett hevdes at en viktig del av røttene til senere tiders helsevesen er å finne i kampen mot koleraen på 1800-tallet. Avhandlingen ligger altså helt sentralt i et lite bearbeidet felt av dansk historie.

Men Bonderup sikter videre enn til et bidrag til medisinsk og helsehistorie. Inspirert av internasjonal koleraforskning vil hun bruke sitt studium av kampen mot koleraen til å tegne »Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie«. Å bruke en medisinsk og sosial krisesituasjon som innfallsvinkel til et samfunns historie i sin brede alminnelighet er en utfordrende oppgave som præces fortjenstfullt har tatt på seg.

Præces tar utgangspunkt i internasjonal forskning som dekker koleraens angrep i en rekke europeiske land i løpet av 1800-tallet. Hun fokuserer på en sentral innfallsvinkel i denne forskningen: koleraepidemiene

fulgtes mange steder av omfattende sosial uro og er derfor av en rekke forskere blitt sett som en katalysator for latente sosiale motsetninger. Studier av koleraepidemiene er således blitt brukt til å kaste lys over sosiale og politiske motsetningsforhold i et samfunn.

Men når det gjaldt Danmark, finner præces ikke noen tegn til sosial uro i koleraens fotspor. Tvert imot er hennes hovedtese nettopp at det i Danmark var et tillitsfullt samarbeid mellom de ansvarshavende og befolkningen. Alle stod sammen i kampen mot koleraen. Hun hevder på denne bakgrunn at »Det danske samfund var et samfund i balanse, baseret på tillid og konsensus«.

Avhandlingen kan således leses på to plan: 1. som en framstilling av kampen mot koleraen med hovedvekt på epidemien i 1853 med det lys den kaster over samtidige sosiale og kulturelle forhold, og 2. som en analyse av samarbeid og konflikt i det danske samfunn *som sådan* på 1800-tallet. Men de to perspektivene er flettet tett sammen.

Kildemateriale og tverrfaglighet

Præces har arbeidet seg igjennom et meget omfattende og variert kilde-materiale. Offentlige utredninger og forordninger, legers innberetninger, sunnhetkommisjoners utredninger, presse, blader, skillingsviser og skjønlitteratur. Det må ha vært et tidskrevende arbeid og vanskelig å samle det i overordnede problemstillinger. Så meget desto mer fortjenstfullt er det at dette i ganske stor grad har lyktes.

I forskningsprosessen har præces, som ganske mange historikere idag, hentet inspirasjon fra andre samfunnsfag. Hovedtesen om konflikt eller konsensussamfunn henter hun fra en tverrfaglig internasjonal debatt, fase-inndelingen i framstillingen kommer fra psykologisk katastrofeforskning. Hos sosiologer har hun funnet gode begreper som brukes i analysen, som f.eks. begrepet objektiv og subjektiv ansvarlighet, og en antropologisk modell ligger til grunn for framstillingen av et sundhetssystem. Hun bruker på en utmerket måte den tverrfaglige tilnærming uten å presse den for hardt på det historiske kildemateriale.

Avhandlingens oppbygging

Det er i framstillingen lagt stor vekt på det narrativt beskrivende. Et mylder av lokale og individuelle detaljer gir en levende fortelling og gjenska-

per samhandlingssituasjoner og levekår. Et rikt billedmateriale bidrar til å gjøre lesningen lett og til dels underholdende.

Framstillingen er delt i fem kapitler. I det første kapittel innvies leseren i den medisinske forståelse av kolera på 1800-tallet. Contagionister stod mot anti-contagionister. De første mente at kolera smittet ved berøring, og gikk derfor inn for karantæne som et sentralt tiltak. De andre, som regel kalt miasmatikere, hevdet at smitten førtes videre med luften, og at karantæne derfor ikke hadde noen betydning. Miasmatikernes tiltak bestod i å forsøke å fjerne forutsetningene for at smittestoffet ble effektivt, nemlig urenslighet og almen svekket helsetilstand. Dette synspunktet ble retningsgivende for tiltakene mot koleraen i 1853.

Kapitlet gir også innblikk i forløpet av de europeiske pandemiene på 1800-tallet. Det avsluttes med en skisse av det forfatteren betegner som det danske konsensussamfunn i første halvdel av 1800-tallet og endelig en redegjørelse av kildekritisk og metodisk art.

Det andre kapittel er viet beredskapen i kampen mot koleraen. Her tegnes et bilde av de 'objektivt ansvarlige', den danske legestand, utdanning, sosial tilhørighet, nettet av leger ut over landet, av hospitaler, sunnhetskollegiet og sunnhetspolitiet, kort av den medisinske og politiske beredskapen. Også kloke folk – kvaksalvere – og præster trekkes inn som viktige lægesubstitutter.

Det tredje kapittel er hovedkapitlet på nesten 200 sider! – en dypdeanalyse av koleraens gang over Danmark i 1853. Præces undersøker hvordan de ansvarshavendes kamp mot koleraen fungerer, med informasjon, byrenovasjon, husvisitasjon, framskaffelse av lazaretter, utflytting av syke og friske osv. Aviser og blade brukes til å skissere den offentlige reaksjonen både på epidemien i seg selv og på myndighetenes tiltak. Endelig forsøker præces å få innblikk i befolkningens egen kamp mot koleraepidemien – fra panikk og vrede, via selvoppofrende hjelp til bestrebelses på å sko seg på miseren. Til og med reaksjoner på død og begravelser lykkes det et stykke på vei å tegne opp.

Den røde tråden i dette mangfoldige og interessante kapittel er å gi et bilde av det tillitsfulle samarbeid som præces mener præget forholdet mellom ansvarshavende og befolkning, mellom kampen oppefra og kampen nedefra mot koleraens hærgen. Konklusjonen blir at befolkningen møtte faren med ro og værdighet, man hjalp hverandre så godt man kunne. Præces finner forklaringen på dette i de ansvarshavendes måte å angripe problemet på: man informerte grundig om de tiltak som ble tatt, og det ble så langt som mulig tatt hensyn til befolkningens reaksjoner, slik at tra-

disjoner og normer i størst mulig utstrekning ble respektert. Avgjørende finner præces at det var at leger og andre bedrestillete borgere frivillig og med fare for eget liv gjorde en stor innsats for å begrense sykdommen.

Kapitlets to siste avsnitt dreier seg om en oversikt over tendenser i kolera-statistikken som bekrefter at samfunnets svake ble rammet hardest, og en kort omtale av det økonomiske etterspill, som begrenser seg til de direkte omkostningene for bekjempelsen av koleraen.

Det fjerde kapittel omhandler evalueringsfasen. Hva lærte man av kolera-epidemien i 1853: utbygging av hospitaler, nye krav til boliger, til kloakking og vannforsyning ble viktige følger. Sunnhetsloven av 1858 lae grunnen for et nett av sunnhetskommisjoner, og en foreløpig epidemilov så dagens lys i 1857. En endelig lov kom dog først i 1885. En sentral del av lærdommen var at den private filantropiske innsats mot fattigdom og sykdom ikke lenger var tilstrekkelig. Det offentlige måtte tre til om det skulle monne.

Interessant er præces' påvisning av at den konsensus som hadde preget kampen mot koleraen i 1853 siden ble avløst av endeløse stridigheter, bl.a. mellom jurister og leger. Resultater kom kun langsomt og stykkevis i de følgende årtier. Da koleraen meldte seg igjen i 1892, var konsensus atskillig mindre framtreddende. Samfunnet var mer polarisert, motsetningene skarper. Konsensus-samfunnet var ifølge præces sterkest på midten av 1800-tallet.

I det siste kapittel kommer præces eksplisitt tilbake til sin hovedtese om konsensus-samfunnet. Ut fra sitt omfattende studium av koleraen i Danmark avkrefter præces en rekke av de tesene som hun har funnet i den internasjonale koleraforskningen. Kolera slo ikke bare til hvor det var sosial uro, og den var ikke alltid ledsaget av opprør. Det var heller ikke slik at den reservasjonsløst førte til konflikt mellom befolkningen og de ansvarshavende. I det danske samfunn var det gjennom lang tid bygget opp et tillitsforhold mellom regjerende og regjerte som holdt tvers igjenom kolera-krisen. Koleraen ble i Danmark en katalysator for sosial konsensus, som ga seg utslag i et tillitsfullt samarbeid mellom offentlige myndigheter, privat filantropi og den brede befolkning.

Hovedinnholdet i min opposisjon vil dreie seg om spørsmålet: Har præces i tilstrekkelig grad klart å argumentere for at problemene som knyttet seg til kolera-epidemien i 1853 ble løst i et tillitsfullt samarbeid mellom ansvarshavende og befolkningen? Jeg vil nærme meg dette hovedpunktet ut fra tre underpunkter: 1. komparativ metode, 2. 'historiesyn', og 3. kilder og kildekritikk.

Som et fjerde punkt vil jeg til slutt spørre om præces har vært tilstrekkelig effektiv når hun bruker koleraepidemien til å tegne bilder av det 19. århundredes samfunns- og kulturhistorie. Er det noe viktig præces ikke har fått øye på?

Komparativ metode

Når præces trekker opp det karakteristiske ved konsensusreaksjonene i Danmark, sammenlikner hun gang på gang med situasjonen andre steder hvor det oppstod voldelige konflikter. Sunderland i England, Paris og Hamburg trekkes f.eks. inn på s. 88-89 som eksempler på at latente sosiale spenninger førte til at myndighetene forsøkte å fortie koleraens utbrudd. Er komparasjonene holdbare?

Eksempelene fra Paris og Hamborg er ikke tidsfestete, men man må gå ut fra at det dreier seg om kolerapandemien i 1831. I Sunderland i England gikk det i 1831 tre måneder med sporadiske koleratilfeller før man *innrømmer* at det var en epidemi: i.e. myndighetene forsøkte å fortie koleraens utbrudd. Dette fremmet ikke befolkningens tillit til magistrat og leger, hevder præces.

»I Paris hadde man også holdt koleraens endnu ret sporadiske optræden hemmelig i tre måneder...«. Slik var det ikke i Danmark i 1853. Man forsøkte ikke å holde epidemien hemmelig. At myndighetene ikke grep til med en gang den første kolerapasient ble syk 11. juni 1853, skyldtes ifølge præces at man ikke hadde noen forventning om et koleraangrep. Det fikk man først den 23. juni, og da satte de ansvarshavende straks igang med mottiltakene. (s. 89).

Men holder denne sammenlikningen? Er det så sikkert at myndighetene i Sunderland og Paris var klar over at det var den asiatiske sterkt smittsomme kolera det dreiet seg om? Præces nevner selv at det både i Paris og i Sunderland i løpet av tre måneder forekom *sporadiske, siden mer jevnt optrædende tilfeller*. Da var det kanskje ikke så stor grunn til å skremme med å varsle epidemi? Det gjorde man jo heller ikke i Danmark 11. juni!

Det kan også være en annen grunn til at det ikke ble varslet, nemlig at magistrat og leger i Sunderland *ikke hadde tillit til militærkirurgen* som hadde varslet koleraepidemi: mistillit mellom profesjoner, militærkirurgen på den ene siden, andre leger og magistraten på den andre, kan altså ha spillt en rolle. Mitt poeng er at *helt andre årsaksforhold enn et ønske om å fortie* koleraen kan ligge til grunn. Men dette drøfter præces ikke.

Minst like betenkelig er det at det dreier seg om *to forskjellige tids-*

punkter og to forskjellige politiske situasjoner. 1831 i Sunderland, med de politiske og sosiale urolighetene som brygget opp til Parlamentsreformen og den spirende sosialismen i England, kan neppe sammenliknes med 1853 i København. Det kan sannelig heller ikke situasjonen i Paris i 1831. I Danmark hadde man i 1853 nettopp fått den demokratiske grunnloven, og europeiske erfaringer med revolusjonene i 1848 skulle ikke friste til uroligheter. 1850-årene er politisk av en helt annen karakter enn 1830-årene. Det blir tale om en eksplosiv versus en fredelig politisk kontekst. Det er å forvente at såvel ansvarshavende som befolkning vil reagere forskjellig, noe som altså også skjedde.

Om jeg insinuerer at myndighetene i Sunderland, dersom det hadde brutt ut kolera der i 1853 ville ha handlet på samme måte som de ansvarshavende gjorde i København i dette året, hva ville præces da svare?

Det må være viktig når man sammenlikner å være sikker på at det er tale om situasjoner som kan sammenliknes. Det må være sannsynliggjort at det man ønsker å sammenlikne, kan sammenliknes, i dette tilfelle altså *motivene* for ikke å varsle/varsle om koleraepidemi, og *den politiske situasjon* på det tidspunkt koleraen opptrådte.

'Historiesyn'

Før jeg tar opp dette punktet, må vi kort se på hva præces legger i begrepet 'konsensussamfunn'.

Præces skriver i det første kapittel, s. 28-29, at hun vil se konsensus på *to nivå*, dels i en krisesituasjon, dels i det hun kaller 'alminnelige tider'. I en krisesituasjon oppfatter hun konsensus som »den form for enighet og sammenhold samfundsgrupperne imellem, der viser sig ved at man har tillid til hinanden og at de forskjellige grupper lever op til denne tillid«. I alminnelige tider, viser konsensus seg ved at man til tross for uenighet kan tale seg til rette om avgjørelser. Grensen for et konsensussamfunn finner hun nåes når det finner sted voldsomheder, blodsudgydelser og tab af menneskeliv. Det er tale om et svært vikt begrep, som kan være vanskelig å anvende med tilstrekkelig klarhet.

Men man kan sie at de to nivåene korresponderer til henholdsvis dybdeanalysen av kolera-krisen i 1853 i kapittel 3 og til kapittel 4 hvor erfaringene av denne krisen og de tiltak som 'i alminnelige tider' ble gjort, drøftes. Jeg vil konsentrere meg om det konsensusbegrep som anvendes for en krisesituasjon: altså konsensus forstått som enighet, samhold og til-lit mellom samfunnsgrupper.

Karakteriserte dette situasjonen i Danmark under kolerakrisen 1853? Præces leverer i sine detaljerte beskrivelser av tiltakene mot koleraen og av befolkningens reaksjoner belegg for sin påstand. Men hun er for opp-tatt av å ha rett. Hun overser eller undervurderer observasjoner som kunne svekke hennes hypotese. Det burde ha vært pekt langt sterkere på de *reservasjoner* som etter min mening må trekkes.

Når dette ikke skjer, tror jeg forklaringen ligger i et utsagn som præces kommer med i forbindelse med behandlingen av husvisitasjonen (s. 106). Hun reiser her spørsmålet om forskjeller i forskningsresultater skyldes *egentlige forskjeller* i samfunnsforhold – i dette tilfelle i visitasjonsformer – eller om de ulike resultater skyldes forskernes '*divergende historiesyn og problemformulering*'.

Hun deler koleraforskningen inn i to grupper. *Den dualistiske forskning*, som på forhånd var kritisk til husvisitasjoner fordi de var iverksatt av borgerklassen, – her siktes antakelig til Louis Chevaliers klassekampmodell – og *den ikke-dualistiske* som hun mener vurderer visitasjonene »ud fra sine overordnede problemformuleringer«.

Jeg tolker præces slik at hun selv føler seg hjemme i den ikke-dualistiske forskningsretningen. Jeg ville kanskje erstatte betegnelsen *ikke-dualistisk* med *harmoniserende historiesyn*. Når præces beskriver husvisitasjonene i København legger hun vekt på de ansvarshavendes kloke adferd: de informerte grundig på forhånd, visitasjonsapparatet ble bygget på en flad struktur og det meldte seg frivillige visitører. Befolkningen hadde tillit til at visitasjonen var til deres eget beste. Derfor fulgte de straks de anvisninger som ble gitt. Konklusjon: et konsensussamfunn med tillit mellom klassene og enighet om tiltakene.

Jeg vil mene at konklusjonen – tillit og samarbeid – ikke står udelte sterkt. Præces peker selv på at katastrofepsykologer, som hun bygger sin faseinndeling på, hevder at folk i en katastrofesituasjon blir paralyserte og derfor med en gang gjør hva der blir sagt når det kommer et myndig påbud. Som præces selv formulerer det s. 121: »Befolkningen var faktisk ganske lydige«. Dette syns jeg er en god forklaring på den tilsynelatende velvilje husvisitasjonene ble mottatt med. Hva var alternativet? Om man likte det eller ikke, her ble det gjort noe i en situasjon hvor man følte seg hjelpeløs. Det var ikke noe valg. 'Lydighet' synes en korrekt betegnelse for adferden. *Men lydighet er intet godt belegg for konsensus. Den trenger ikke bygge på tillit mellom de ansvarshavende og befolkningen.*

Præces avfeier da også 'lydighets-tolkningen' med at situasjonen faktisk ikke var noen lammende situasjon. Men dette postulat rimer ikke med teorien om koleraepidemien som en katastrofe som præces legger til

grunn for disposisjonen av avhandlingen, når hun anvender betegnelse varslings-, katastrofe- og evalueringsperiode. (s. 88). Her synes jeg tenkingen er uklar.

Også andre forholdsreglene ville i mange tilfeller sie å overlate ansvaret til det offentlige. Utflytting av syke- og ikke minst av friske – for å la husene rengjøre, var en løsning som kunne være grei for de som stod rådville i en truet situasjon. *Man fikk en ordre og adlød* – dette ville da samsvare med krisepsykologenes teorier. Under ingen omstendigheter ville voldelig opprør – i det politiske klima som hersket i København i 1853 – vært en adekvat reaksjon. Men er den andre ytterligheten 'tillit og enighet mellom klassene' en rimelig tolkning? Er ikke nettopp katastrofepsykologenes tanke om 'lydighet' en sannsynlig reaksjon?

Jeg vil hevde at den tillit og enighet som præces argumenterer for under enhver omstendighet har hatt sine *klare begresninger*.

La meg peke på noen eksempler hvor det etter min mening kunne trekkes andre konklusjoner, til dels motsatte konklusjoner, av det som gjøres i avhandlingen, og hvor jeg mener præces har vært for opptatt av sitt harmoniserende historiesyn.

Det er ikke alltid helt enkelt ut fra framstillingen å få full oversikt over hvordan reaksjonen var på de enkelte steder. Men sammenstiller man opplysningene som foreligger om Helsingør blir billedet slik:

I *Helsingør* forsøkte stadslæge Klem og de andre medlemmer av sunnhetskommisjonen å holde koleraen hemmelig. (s. 162-163). Doktor Klem kalte de første tilfelle for kolerine og gir i sine rapporter inntrykk av at det ikke var noen sunnhetsproblemer. Præces belegger greit og klart at det var økonomiske interesser som dikterte holdningen i Helsingør. (s. 84). Handelen ville bli skadet om byen skulle bli oppfattet som et koleraområde, særlig hvis det kom på tale å innføre karantæne. Det ble det så vidt jeg kan forstå av teksten, i første omgang, men når representanten for Helsingør protesterte i Folketinget, ble etter en lang debatt karantænebestemmelse opphevet i mars 1852. Det var altså ingen karantæne da koleraepidemien nådde Helsingør 1. juli 1853.

Min konklusjon ville her ha vært at *hele* befolkningen neppe kunne ha stor tillit til de ansvarlige som opphevet det som ble sett som en betryggende karantæneordning fordi den stred mot handelsinteressene. Her kan det høyest dreie seg om visse sosiale grupper som var tilfredse med myndighetene. Men præces konkluderer uten reservasjoner motsatt: » - - - netop det, at man ikke havde ladet sig friste til at forlade karantænebestemmelserne af økonomiske grunde i første omgang, skabte en god portion tillid i den brede befolkning, der stadig troede på smitteteorien«. (s. 85).

Men man forlot jo karantænen da det virkelig gjaldt! Karantænebestemmelsene var opphevet da koleraen slog til!! Jeg kan vanskelig begripe resonnementet om at dette måtte skape tillit i den brede befolkning.

I *Sundbyerne* på det nordlige Amager bodde de fattige arbeidsmenn og skibstømrere som arbeidet på værftene i København. (s. 122-124). Huserne var elendige og utgjorde en form for 'sovebyer' og beboerne ble hardt angrepet av koleraen. De var en torn i øyet på de bedrestilte gårdbrukerne. (s. 145-147). Sogneforstanderskabet var nettopp sammensatt av bønder, og var uhyre tilbakeholdende med å yte hjelp. Man godtok prinsipiell å skaffe et lazarett, men overlot arbeidet til et utvalg som unnskyldte seg med at det ikke var mulig å finansiere det. Den overarbeidede distriktslegen fikk ingen avlastning. (s. 167). Amager hadde den største dødeligheten i hele landet i 1853. (s. 259). Heller ikke dette kan jeg tolke som tillit og samarbeid.

Et tredje eksempel er arbeidet med å skaffe bygninger til lasaretter. Det var et stort problem. (s. 141-147). Det ble foreslått å bruke borgerklubbernes lokaler – men man fikk avslag, bortsett fra i Ålborg. I København reiste det seg et ramaskrik fra naboer til den bygning som ble utpekt til kolerahopstital. Resultatet ble at de eksisterende hospitaler – som huset de fattigste og minst motstandsdyktige individer fra før – ble tatt i bruk. De fungerte som 'kolerabrennpunkter' hevder forfatteren s. 142, men unnskylder det med at det »var i samtidens ånd at fattige under forsorg blev anbragt disse steder, så meget desto mere som der ikke på forhånd fandtes deciderede lazaretter, noget der hørte under en langtidsplanlægning«. Man har altså vel vitende om smittefaren brakt de kolerasyke til det 'locus epidemicus' hvor smitten måtte spre seg som ild i tørt gress. (s. 114-115). Intet under at frykten for lazarettene var sterk, slik beskrivelsen på s. 148-152 klart viser.

Men jeg synes ikke dette vitner om tillit og samarbeide.

Som et siste eksempel på en tolkning som jeg finner preget av et harmoniserende historiesyn vil jeg nevne *resultatene av distriktslege Steenbergs husvisitasjon* på Skagen. Stenberg forsøkte å få frisk luft i husene ved å få laget ventil over kakkellovnene og vinduer som kunne åpnes. »Men det var de færreste der ville gå med til det«, sier præces s. 127. »Da efteråret kom, sad folk igen i en ubeskrivelig lugt inde i deres hytter... Men da fiskeriet begyndte igen om efteråret, glemte man alt om rengøring og fiskeaffald – og så kom koleraen!«. Heller ikke dette tyder jeg som tillit og samarbeid, snarere som en klar uvilje mot å følge de anvisninger man fikk av distriktslegen.

Præces argumenterer med at slike eksempler er unntak. Men de burde

ha vært pekt på som et modifierende element. Det er mulig at det mange steder, kanskje særlig i København, var relativt utbredt tillit. Man andre steder var det det ikke. Præces kunne ha henvist til McGrew's nyanserte analyse av Moskva og St. Petersburg, som har vist forskjelligheter i de sosiale og politiske mønstre i Russland. Hva visitasjonen angår kom McGrew fram til at det patriarkalske Moskva gikk lempelig fram og derfor ikke fikk uroligheter, mens en ufølsom sentralregjering i St. Petersburg sendte et militant politi på husvisitasjon og høstet storm.

Men slike nyanseringer ville ha svekket teorien om Danmark som et konsensusfunn i en krisesituasjon. Vinningen hadde vært at observasjonene ville ha hvilt på et tryggere grunnlag.

Det kunne også vært diskutert om en krisesituasjon i det hele tatt er et godt utgangspunkt for å undersøke spørsmål om konsensus mellom samfunnsgrupper. Historikere og andre samfunnsforskere har ofte nok pekt på den generelle antakelse av at kriser skaper samhold. I en krise er det lite rom for uenighet. Da måtte man samarbeide. Denne forståelse er blitt lagt til grunn for tanken om at krig skaper indre samhold, og en fiende kan også være kolera. En krise kan tvinge til samarbeid, som så rakner når situasjonen blir lettere.

La meg til slutt peke på præces' generelle holdning til *leger og borgerskap*.

Præces tar opp hvilke faktorer som kan sies å ha ligget bak den profesjonsprosessen som legestanden gjennomgikk på 1800-tallet. På bakgrunn av studiet av kampen mot koleraen tar hun avstand fra at tanken om et ønske om *monopolisering* har vært en del av profesjonsprosessen. Hun avviser tanken fordi, som hun sier s. 339, »lægerne kaldte ikke alene lægestuderende, men alle studerende til hjelp«. Hun mener også at det er legenes *store viten* og deres ansvarbevisste handlinger som er nøklen til forståelse av profesjonaliseringen.

Men det ville da vært underlig om ikke legene i den pressete situasjon i 1853 hadde tilkalt den hjelp som de kunne få, og den kom jo til og med fra deres egen sosialgruppe. Når forskere har snakket om monopolisering i forbindelse med legeprofesjonen, har dette hatt en helt annen kontekst. Det dreier seg i første rekke om forholdet til kvakksalvere, men i høy grad også om forholdet til jordmødre *gjennom en lang periode*, og da er ikke et studium av en kort kolerakrise det rette materiale å undersøke spørsmålet på. Legenes store viten i kolasituasjonen kan vel også diskuteres. De var uenige om hva som forårsaket koleraen, og miasmatikerne som la ned hovedlinjene for bekjempelsen av koleraen fikk kun delvis rett i det lange løp. Når Koch i 1883-84 oppdaget koleravibrionen, viste det seg jo

at karantæne tross alt var et av mange viktige tiltak mot sykdommen. (s. 290-291). Men det gikk ennå fram til 1892 før leger på kongressen i Venedig godtok Kochs teori.

I det hele tatt ville jeg mene at det materiale Bonderup legger fram kunne gi utgangspunkt for å slutte at legene ikke hadde særlig stor viten om koleraen. De hadde noen ideer som i seg selv kunne være fornuftige – renslighet, frisk luft, mosjon og moderat diett. Men mange av deres råd hadde liten effekt, og når folk erfarte at skib kunne føre koleraen til en by, måtte de vel slutte at karantæne, til tross for det legene sa, kunne ha vært en nyttig foranstaltning.

Jeg undrer meg over at præces på s. 111 selv påpeker at nyere forskning har vist at »den engelske sundhedsstyrelse havde forherliget lægernes indsats«, uten at denne observasjonen retter hennes oppmerksomhet mot hennes eget kildemateriale.

Billedet av legene blir etter min mening alt for ensidig. Skyldes dette ønsket om å tilbakevise forskere med et dualistisk historiesyn?

Et annet interessant trekk er præces' opptatthet av å forsvare tanken om *borgerskapet som spydspiss i en siviliseringsprosess* og tilbakevise disiplineringsteorien.

Hun argumenterer mot husvisitasjon som en form for disiplinering av arbeiderklassen ved å vise til at det i 1853 knapt eksisterte en arbeiderklasse i Danmark. Dette er naturligvis korrekt, men det er vel neppe et viktig poeng. Kan ikke det byproletariat som Bonderup selv beskriver det i sin avhandling, ha vært mål for en disiplineringssinnsats? Et program for å lære *de mindre bemidlede* – selv om denne gruppen ikke kan kalles arbeiderklasse – opp til renslighet må uansett kunne oppfattes som et disiplineringstiltak. Den andre grunn Bonderup finner for å avvise disiplineringstesens er at »den evindelige mistenkeliggjørelse af reformatorenes motiver (må) tages op til overvejelse igen«. Det kan jeg for så vidt være enig i. Men når hun underbygger sin kritikk av disiplineringstesens ved å vise til at John Mayer, – hvem nå det måtte være – ikke har sett en eneste undersøkelse som viser at arbeidere i byer med påstått sosial kontroll skulle være mere disiplinerte enn andre, skjønner jeg ikke logikken.

Problemet med disiplineringsteorien er bl.a. problemet med motivforklaringer. Hvordan kan to motiver som gir seg utslag i samme handling, skilles fra hverandre? Skulle præces arbeide seriøst med å falsifisere disiplineringsteorien måtte hun ha gått langt grundigere til verks.

Disiplineringstesens komme fram igjen på et annet område, når det i forbindelse med langtidsundersøkelsen hevdes at 'bystyre, læger og præster' allerede i 1711 var 'blevet civiliserede': De viste sitt ansvar ved ikke som

i middelalderen å flykte fra pesten. Samtidig pekes det på at resten av befolkningen ennå i 1711 ikke levet opp til de nye normer. De benyttet pesten som en mulighet til å stjele og plyndre fra andre. (s. 319). I 1853 var det ikke slik. Da hadde etiske normer nådd til resten av befolkningen. Senere skulle de også følge borgerskapets renlighetsnormer.

Præces forklarer dette ved å vise til Norbert Elias' klassiske teori, om at, »den almindelige befolkning halter et par århundreder efter borgerskabet«, som præces uttrykker det. Presentert slik blir virkningen å framheve det positive ved en samfunnsgruppe i forhold til det negative i en annen. Om teorien i det hele tatt har sin plass i denne sammenhengen, ville det ha vært nyttig å peke på *en del forutsetninger* som ligger til grunn for de ulike etiske eller sivilisatoriske normer. For å unnlate å stjele er det en fordel å ha det man trenger, for å gjennomføre renslighet trenges bedre boligforhold enn dem som præces selv så malende beskriver i sin avhandling. Å nøye seg med å anføre at resten av befolkningen »halter et par århundreder efter borgerskabet« grenser til fortegning av et bilde av en kultur og styrker inntrykket av at samfunnet sees gjennom de privilegertes øyne og med et harmoniserende historiesyn.

Da er det ikke så enkelt å få øye på den mistillit som kan ha eksistert til nettopp de privilegerte.

Kilder og kildekritikk

Nå kan også en del av forklaringen på præces' tolkninger, ligge i selve kildematerialet.

Det gies en i og for seg grundig kildekritisk gjennomgang av de enkelte kildetyper i kap. 1. Det gjøres her klart at avhandlingen i meget høy grad bygger nettopp på kilder produsert av de ansvarshavende. Det kan ikke være anderledes: legene var sentrale personer, sunnhetskomisjonenes protokoller, legenes epidemiberetninger, politidirektørens protokoller, alle var produsert av den ansvarshavende middel/overklasse. Det blir nok så naturlig at alle disse kilder tegner et relativt homogent bilde og at dette bilde er flaterende for de ansvarshavende. Som præces selv nevner på s. 160: legene tilhørte de mest ansete i samfunnet, på linje med de andre medlemmer av sunnhetskommisjonen. De omgikkes på arbeidssted og i fritid. Her er det å vente at konsensus, tillit og samarbeid understrekes, at konflikter og mistillit minimaliseres. Likevel dukker kritikk og mistillit opp i noe av kildematerialet. La oss se på hvordan præces behandler glimtene av kritikk i kildene.

Det dreier seg i tillegg til det jeg allerede har påvist, om aviser og blader.

Præces egen karakteristik av de særlig kritiske blad/aviser er lite neutral. Et kritisk satirisk blad, *Folkets Nisse*, omtales s. 37 slik: »efter en meget kort periode uden perfidi vendte (*Folkets Nisse*) tilbage til sin sædvanlige stil«. Kritikken tillegges ingen vekt, men oppfattes som 'perfidi'. Også det opposisjonelle *Fædrelandet* settes i forbindelse med begrepet 'perfiditet' (s. 196). Når *Folkets Nisse* anklager bystyret for å smøle, avferdiges anklagen av præces med at det var urimelig, siden bystyret hadde utdelegert arbeidet til den overordentlige sunnhetskommisjonen. (Billedtekst s. 197). Men hadde bystyret ikke ansvar for at sunnhetskommisjonen fungerte, at den traff tiltak raskt nok? Og var det ikke naturlig at utilfredshet rettet seg mot bystyret, det øverste ansvarlige organ? Det interessante er jo at det i det hele tatt ble framsatt kritikk, til tross for at den ifølge præces var urimelig!

Er det symptomatisk at den kritikk som kommer til orde ofte henvises til billedtekster? Det gjelder f.eks. s. 162, hvor det i *Folkets Nisse* insinueres at matbilletter utdeles til de bedrestillede, ikke til de som virkelig trenger det. Kommentaren er at de bedrestillede nok ville betakke seg for å bli sett på som trengende. Det er sikkert riktig, men præces går ikke inn på den kritikk som ligger i selve insinuasjonen. Hadde den overhode intet på seg? Var det overhode ikke grunnlag for kritikk? Kanskje det tross alt hendte at noen fikk flere, andre ferre eller ingen matbilletter?

Under et annet bilde, hentet fra vittighetsbladet *Corsaren* som også kritiserte de ansvarshavendes langsomme tempo omtales kritikken i *Folkets Nisse* som 'tilsløling'. (s. 199). Dette er præces' ord, ikke hentet fra kildene.

Jeg skulle mene at det hadde vært mer på sin plass å konstatere at det ikke var full tilfredshet med det som ble gjort fra de ansvarshavende?

Kildekritisk ville det ha vært mer opplysende om den kritikk som *Folkets Nisse*, *Corsaren*, *Fædrelandet* og *Kjøbenhavnsposten* (s. 198) ga uttrykk for, hadde vært tatt mer alvorlig. Den kunne ha vært diskutert og i hvertfall vært brukt til å nyansere den tette fasaden av idyllisk samarbeid. At kritikken framsettes i satiriske blade er intet argument for å avvise den. I samfunn hvor det kan være vanskelig å komme åpent fram med kritikk mot de ansvarshavende, brukes ofte den dag i dag nettopp vittigheter og satire som våpen.

Inntrykket av at avhandlingen hører til en 'harmoniserende' forskningstradisjon forsterkes altså av formuleringer som præces bruker i sin karakteristik av kilder som antyder kritikk og uenighet.

Et annet punkt som hører hjemme under kildebruken er noen merknader til *kolerastatistikken*.

Når det på s. 260 slås fast at koleraen foretrakk kvinner, er jeg ikke overbevist. Hverken oppstillingen over syge og døde fordelt etter kjønn eller figur 116, forteller uten videre at kvinner var mer utsatte. Det mangler en helt nødvendig forutsetning: tallene på syke og døde må naturligvis sees i forhold til kjønnsstrukturen i befolkningen på de forskjellige steder. Generellt vet vi at det var et overskudd av kvinner i de fleste byer på 1800-tallet og da blir det naturlig at det var flere syge og døde blant kvinner enn blant menn.

Figur 117a er derimot instruktiv. Her er det angitt % av de enkelte aldersklasser og da får tabellen mening. Det gjør ikke figurene 117b, c, d, e. Vi må vite hvordan aldersklassene er fordelt på kjønn for at antall døde menn og kvinner i hver aldersklasse skal ha noen mening. Det var f.eks. langt flere døde kvinner over 90 år i Århus enn menn. Men det var antakelig også langt fler kvinner enn menn som ble så gamle. I 1854 var det for øvrigt litt flere gamle menn enn kvinner som døde av kolera i Århus. Da har menn antakelig vært overrepresentert blandt dødsfallene. Vil præces fortsatt hevde at koleraen foretrakk kvinner?

Enkelte tabeller enten mangler overskrift (tabell 1, s. 260) eller har en uklar overskrift (tabell 2, s. 264). Gjelder tabell 2 kun kvinner? Da skulle det ha vært sagt i overskriften. Ellers spør man uvilkårlig etter enkemennene. Døde de i mindre grad enn enker? Var alderen her viktigere enn kjønn? Eller hadde enkemenn lettere adgang til hjelp med å etterkomme rådene om renslighet, utlufting og riktig ernæring enn enkene? Var det slik at enker var en økonomisk svakere gruppe enn enkemenn?

La meg til slutt ta opp spørsmålet om præces – til tross for rikdommen i det billede hun tegner – kunne ha brukt koleraen som en mer effektiv lyskaster.

Lite effektiv lyskasterbruk

I det lyset kolerakatastrofen kaster over det danske samfunn vrimler det av hjelpsomme individer. Selvsagt finner vi legene, prester og andre ansvarshavende som har 'objektivt ansvarlighet'. Men også mange vanligvis anonyme mennesker, som viste 'subjektiv ansvarlighed' – motivert av altruistiske holdninger – kommer fram i lyset. Skolelærer Michaelsen hjalp de syke og ga en hånd med å få de døde i kisten, maler Schouw gikk uoppfordret fra hus til hus og tok seg av de syke, frem-

mede tok seg kjærlig av foreldreløse barn, damer meldte seg som sykevoktere, osv.

Likevel vil jeg nettopp når det gjelder de vanligvis anonyme individer etterlyse en vinkling på lyskasteren som jeg tror kunne ha gitt interessante opplysninger om det danske samfunn på midten av 1800-tallet.

Det er slående at så godt som alle de 'objektivt ansvarlige' – leger, politikere, administratorer, prester – var menn. Likevel er jeg ikke så sikker på at man kan se bort fra at kvinner har hatt en viktig funksjon også når det gjelder de ansvarshavendes tiltak mot epidemien. S. 227 nevnes blandt de mange oppgaver som Centralkomiteen tok på seg også at »Købmand Brøndum skulle lave mad til de trængende, pr. portion skulle han beregne en pot søbemad, grød eller kødsuppe... kødet skulle serveres som eftermad...«, osv. Jeg vil spørre med en lett omskriving av Bertold Brecht: Var det Hr. Brøndum selv som utførte alt dette? Med bare litt kjennskap til kjønnsarbeidsdelingen på 1800-tallet ville svaret nok lyde, nei, han hadde selvsagt sine tjenestefolk, og her var det antakelig kvinnene som stod for matlaging og servering.

La oss se på de subjektivt ansvarlige. Her finner vi begge kjønn representert, men som præces selv meget riktig anfører s. 44 oppfattet man husfaderen som ansvarlig for familiens tarv og henvendte seg til ham når man ville opplyse om sykdommen. Hva var det så man oppfordret husfedrene til å gjøre? I den bekjendtgjørelse fra sundhetskolegiet som ble offentliggjort 27. juni 1853 var det en lang rekke forholdsregler mot kole-raen. (s. 95). Det dreiet seg om å »undgaae ... indsluttet, fordærvet og fugtig Luft... aabne Vinduerne og fjerne alt, som fylder Luften med skadelige Uddunstninger; den størst mulige Reenlighed ... maa iagttages«. Man må sørge for »passende Klædedragt, deels ved snarest muligt at skifte vaade Klædningsstykker... Reenlighed, saavel i Linned og Lager, ... Badning og Vaskning af Legemet ... varme Bade... Maadeholdenhed i Spise og Drikke... tilberede Maden med en passende Tilsætning af de almindelige Kryderier... især (maa) undgaas daarligt Vand« osv., osv.

Men var det de stakkels husfædre som skulle sørge for all denne renslighet i hjemmene? Hvem skulle passe på dietten som måtte overholdes? Hvem bar og varmet vannet til badene?

Selv om dette ikke nevnes i koleramaterialet skal man ikke ha store kjennskaper til 1800-tallets dagligliv for å vite at det i mange hjem var *tjenestepikene* som gjorde det, men i mange andre var det helt sikkert *husmoren*.

Vi hører s. 216 om en *mor* i Skagen som pleiet sitt syke barn i to døgn og nektet å la det innlegge på hospital. Hun var neppe den eneste

kvinne som denne kolerasommeren pleiet syke barn og andre slektninger.

Under enhver omstendighet var ifølge 1800-tallets ideologi og praksis arbeidet med den daglige omsorg for familiens ve og vel et kvinnearbeid. Med litt refleksjoner omkring hvem som måtte ta på seg mange av de helt sentrale forebyggende tiltakene, kunne præces også ha brukt koleraen til å kaste lys over *kjønnsarbeidsdelingen på midten av 1800-tallet* som også kom til uttrykk i kampen mot koleraen.

Når det forbigåes i taushet at mange av de tiltakene som måtte gjennomføres for å hindre smitte, nettopp lå innenfor kvinnes tradisjonelle arbeidsfelt, synes kvinner marginale i befolkningens kamp mot koleraen. De kommer kun unntaksvis fram, som når det nevnes at de meldte seg som sygevoktersker, dannet 'dameforeninger' og det gis et eksempel på en filantropisk engasjert kvinne, Ilia Fibiger.

Også omtalen av den filantropiske innsats hadde fortjent en klarere kjønnsanalyse. Præces deler den inn i den borgerlige filantropi med sin utilitarismetanke, hvor det ble krevet noget for noget, som præces sier s. 219, og den 'rene' filantropi, den altruistiske, medmenneskelige hjelp.

I et kjønns historisk perspektiv er det interessant at Ilia Fibiger plasseres i den såkalte 'rene filantropi'. Også præces' overveielser om hvordan den borgerlige filantropi avløste den rene filantropien etter at den verste kolerafaren var tilbakelagt, kan fortelle noe om kjønnsrelasjoner. Helt tydelig ligger det en dikotomisk kjønnsideologi bak den sentrale filantrop A. Th. Jørgensens karakteristikk av kvinners filantropiske innsats som hørende til den 'primitive', den spontane og ustrukturerte filantropien. Hans omtale av *Kvinden* med stor K, som ledes vild av sin trang til straks at hjelpe, som narres, utnyttes og ødelegger mer enn hun gavner burde ikke vært forvist til en fotnote, men sett som et ledd i forståelsen av kulturellt bestemte dimensjoner i samfunnets kjønnsrelasjoner. Synet på den typiske kvinne som naiv, hjelpeløs og rotet korresponderer godt med det inntrykk av den borgerlige 'lærkefuglen' Nora som Henrik Ibsen litt senere tegnet i sitt skuespill »Et dukkehjem«. Dens motsats er, som det implisitt kommer fram av Jørgensens karakteristikk, den logiske, velstrukturerte, klarsynte mannligheten. Vi øyner her konturene av en dikotomisk tankegang som forklarer meget av kjønnsarbeidsdelingen i den borgerlige familien og i deler av samfunnet for øvrig, men som svarer dårlig til det som måtte forventes av kvinner i de brede befolkningslag som levet i de boligene præces gir et så levende bilde av.

Når præces helt til slutt i sin konklusjon hevder at avhandlingen har avsløret mange mindre kendte faktorer i datidens danske samfunn er jeg helt

enig. Men jeg deler ikke helt hennes fortsettelse, at den også har avsløret »befolkningens bevidsthedsformer, dens tro og overtro...« (s. 340). Jeg savner faktisk en tilnæringsmåte som jeg ville tro må ha ligget i dette rikholdige materiale, nemlig den vanskelige *mentalitetshistoriske angrepsvinkelen*. Nok berettes det om 'kloke folk', men vi får intet å vite om hvordan deres råd ble mottatt av befolkningen. Nok berettes det om mennesker som lar sønnens lik bli liggende under sengen som en nærmest naturlig reaksjonsmåte, som ganske vist forskrekker legen, eller om andre som legger seg opp i sengen til en nettopp avdød slektning. Men vi får intet riktig innblikk i hva døden betød for befolkningen, hvilke forestillinger de knyttet til den. Var den porten til et bedre liv, avskjed med jordelivets elendighet, gjenforening med avdøde kjære? Så borgerskapet anderledes på døden enn 'de fattige'?

Vi hører om prester som 'legesubstitutter' og vi får glimt av predikanter som ser koleraen som en oppfordring til et frommere liv. Her er det ansatser til en diskusjon av religionens betydning i en katastrofesituasjon. Kolera som et tukdens ris blir i *Nyt Blad for Arbeiderklassen* avvist med at hævnens Gud ikke passer inn i den kristne tanken. Men vi kommer ikke lengere.

Det hadde vært interessant om præces hadde kunnet tatt opp spørsmålet om medisinen som overtar religionens funksjon når det gjelder å sette normer så vel for handling som for tanker omkring sykdom, omkring liv og død. Kan koleraen belyse utviklingen *fra* tillit til Guds vilje *til* å sette sitt håp til den nye og gradvis triumferende medisinske vitenskapen og dens representanter, legene? Fra den svarte prestekjole til den hvite legeskittel?

På de områdene jeg her har nevnt, savner jeg en bredere innsikt i 1800-tallets kulturelle strukturer som kunne danne rammen omkring de funn præces har gjort i sitt kolerastudium. Præces måtte i høyere grad ha gått til andre forskeres arbeider for å unngå at avhandlingen tidvis bærer preg av isolerte funn som ikke settes inn i et større kulturellt mønster. Hun ville da kunne ha gitt en dypere forståelse for fenomener som nå bare streifes.

Konklusjon

Det er en opponents plikt å rette et kritisk søkelys mot avhandlingen som skal forsvares. Denne plikten kan være sur, men den er viktig. Samtidig er det en opponents glede å få delta i diskusjon av et pionerarbeide, som – svakheter til tross – vil komme til å stå som et gjennombrudd for historisk

forskning på et nytt felt. Det er ikke lett å være pioner, og problemene med å skulle utrede alle mulige og umulige sider av et stort saksområde kan til tider være overveldende.

Det er præces' fortjeneste å ha klart å samle de mange og meget detaljerte opplysningene hun har gravet fram, om en stor og spennende tese – tanken om Danmark som et konsensussamfunn. Tesen egger til motsigelser og fører dermed til debatt. Det er et god side ved en forskningsinnsats.

Avhandlingen har slik den foreligger tilført historieforskningen meget nytt. Præces har tatt fatt på noen av den medisinske historiens mange utforskete områder, og mange vil nok følge i hennes fotspor. Forhåpentlig vil hun også selv kjøre videre i noen av de spor hun her har trukket opp. Å studere levekårene for samfunnets brede sjikt er stadig en utfordrende oppgave, og brede kulturhistoriske – for ikke å tale om mentalitetshistoriske – studier er ennå mangelvare.

Om de nyanserte tolkningene kan styrkes, er den engasjerte tonen i avhandlingen verd å ta vare på. Det uttrykte ønsket om å skrive en lærd avhandling som er læseværdig også utenfor spesialistenes rekke, fortjener påskønnelse.

Jeg gratulere præces med en velfortjent doktorgrad.

Større anmeldelser

Festskrift til Ladewig

Af Ole Bay

Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen, Leon Jespersen og Anders Monrad Møller (red.): *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*. (Odense Universitetsforlag, 1994). 338 s.

Festskriftet til Erling Ladewig Petersen hylder en forsker, hvis arbejde har været koncentreret i perioden fra 1500-1700 omkring kerneord som 'magtstat' og 'adelskrise'. Medens den interesse i tidlig arabisk historie, der først og fremmest viste sig i disputatsen fra 1959, må siges at være ebbet ud, er der senere væsentlig interesse for fagets teoretiske og historiografiske problemer.

Som Carsten Due-Nielsen fremhæver i sin artikel om *Historisk Tidsskrift* på Ladewig tids, var det også de teoretiske og historiografiske emner og det brede udblik, der blev prioriteret i Ladewigs redaktørperiode.

Hovedpointen i Knud J.V. Jespersens afsluttende bidrag er at påpege den forskydning i historiefagets interesse fra analysen til syntesen, der er sket fra ca. 1970 og frem til i dag. Her fremhæver han, hvor væsentligt synteseelementet har været i Ladewig Petersens produktion.

Eva Österberg reflekterer over den svenske historieskrivning om stat, magt og bønder. Hun fremhæver den kontinuerede udvikling af historieforskningen og udviklingen af forskningsmiljøer og -netværk, der nu i højere grad end enkeltforskere præger forskningsudviklin-

gen. Den svenske udvikling er gået fra en interesse for skattestaten til magtstaten eller militærstaten. En udvikling, der svarer til den danske, og hvor særligt det nordiske samarbejde omkring magtstatsprojektet i 1980'erne har haft en gensidigt inspirerende virkning. Når bønderne fremhæves, er det fordi man i Sverige lægger en stigende vægt på interaktionen mellem stat og bønder, hvor interessen i højere grad bliver for statsmagtens begrænsninger bag den pom-pøse facade.

Sammenhængen mellem skatter og voldsmagt har vel først og fremmest Niels Steensgaard arbejdet med. I sin artikel her fremhæver han, at vold og handel i den europæiske ekspansion ikke var gensidigt udelukkende indtjeningsmuligheder, men at væksten i handelen forudsatte den systematiske voldsanvendelse. Det er unægtelig interessant, at hvor Niels Steensgaard i sin artikel lægger vægt på, hvorledes statens respekt for ejendomsretten og kontraktopfyldelse er afgørende for den europæiske økonomiske udvikling, så konkluderer Inga Floto i sin artikel om kontinuiteten i den japanske statsopfattelse omkring begreber som harmoni, patriarkalisme og loyalitet, at det er de begreber, der nu er overført til det japanske forretningsliv.

Sven A. Nilsson beskriver den politiske mobilisering i Sverige i 1600-tallet. Vasaerne havde fra Gustav Vasa i den indenrigspolitisk ikke altid stabile situation støttet sig på rådet og stænderne.

Men Tredivårskrigenes voldsomme belastning betød, at de samme organer også udtrykte utilfredshed og protest. Reelt bliver de ufri stænders kritik af krigsbyrderne imidlertid en kritik af adelen og ikke af kongemagten. Selv om adelen fik nye tjenestemuligheder i krigene, bar den også økonomisk sin rigelige del af de økonomiske byrder.

For Norge fremhæver Øystein Rian, hvor svag statsmagten egentlig var, og hvor lidt militariseret samfundet var. Selv om det militære system voksede voldsomt særligt efter Enevældens indførsel, er det norske mønster mere præget af konfliktløsninger end af magtpåbud. Når Rian imidlertid fremhæver, hvor væsentligt det var for Frederik III at beholde Trondheim len, så er hans argument kronens indtægter fra krongodset, der var vigtigere end indtægterne fra det adelsdominerede Skåne.

Modsætningen mellem kongemagt og adel viser Steffen Heiberg i forskellen i deres »conspicuous consumption«: I deres herregårdsbygninger, der stadig skulle være borglignende, og i deres portrætter, der viste den adelige skabelonagtigt opstillet med hånden på sværdet og slægtsvåbnet i venstre hjørne, udtrykte adelen konservative værdier i klar modsætning til kongemagtens nyskabende og naturligvis særlig for Christian IV's vedkommende omfattende prestigeinvesteringer. Det havde måske været interessant at se, om den danske adel afveg fra dens udenlandske standsfæller.

I en diskussion af forholdet mellem teokrati og kontraktlære viser Leon Jespersen, hvorledes man ikke skal se en simpel udvikling frem mod den teokratiske enevælde, men hvorledes forskellige forfatningsopfattelser gik sammen i en enhed også under Adelsvælden, hvor man måske også snarere skulle se modsætninger mellem rigsrådet og udenrådsadelen.

På et mere håndfast politisk plan følger Jens E. Olesen indgående unionsforhandlingerne mellem de tre rigers rigsråd og kong Hans i 1481-1483, hvor han understreger, at det danske rigsråd og kong Hans havde en fælles interesse i genoprettelsen af unionen, men at det danske rigsråd som de andre rigsråd havde en interesse i at begrænse kongens magt.

Michael Venge viser også modstående interesser i forhandlingerne i Roskilde om Københavns og Malmøvs overgivelse efter Christian II's flugt. Venge mener – om end uden egentlige kildebekræftelser – at kongens søn, den senere Christian III, af rigsrådet bevidst blev holdt borte fra forhandlingerne, og Frederik I deltog heller ikke. Måske var forståelsen i virkeligheden større mellem den forhandlingsvillige statholder i København Henrik Gøye og hans modparter i forhandlingen, end den var mellem Henrik Gøye og de mere radikale landsknægte og borgere i København og Malmø.

Fra Pavestaten viser Helge Gamrath med Farnese-slægten et eksempel på en social mobilitet, der klart udtrykte sin ankomst som fyrstefamilie i et meget omfattende byggeprogram.

Også Tore Nyberg behandler en familie i pavestaten i en kortere periode, nemlig Borgia-familien. Han skitserer en undersøgelse, hvor han særligt i forholdet til Nordeuropa vil se på en mulig modsætning mellem den traditionelle pavelige politik og Borgiapaven Alexander VI's aggressive, familiebaserede politik.

Troels Dahlerup behandler nepotismen i Danmark eksemplificeret ved Ribe Stift i perioden umiddelbart før Reformationen. I forlængelse af arbejderne om lavadelens krise skildres her konflikten mellem de lokale slægter Juel, Munk og Lange og den bispestolens embeder.

Antoni Mączaks artikel om politisk korrupsion i Lithauen viser indirekte væsentlige forskelle mellem adelsvældens Danmark og det Polen, der jo i samtidens øjne var det andet land, hvor adelen havde for meget magt. Ligesom i Danmark var adelen officielt et samfund af ligeberettigede, men i Polen-Lithauen kom en stor fattigadel til at spille en væsentlig rolle i de politiske processer, fordi den åbent var til fals i de politiske forsamlinger. Der var en tydelig forskel i forholdet mellem fattigadelen og magnaterne i Polen-Lithauen over for et Danmark, der som Mączak har fremhævet andetsteds, under Adelsvælden tilsyneladende ikke kendte egentlige patron-klientrelationer.

Ud over de artikler, der direkte beskæftiger sig med Ladewigs »egne« problemstillinger i perioden 1500-1700, indeholder festskriftet en lang række andre artikler om vidt forskellige problemer og emner.

Ole Feldbæk konstaterer, at Arent Berntsens *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed* må være skrevet længe før udgivelsen i 1650-1656, sandsynligvis kort efter 1630. Anders Monrad Møller konstaterer, at hollænderne omkring 1700 spillede en forsvindende rolle i dansk indenrigshandel. Hans Chr. Johansen vurderer materialet fra de ekstraordinære skatter i det 18. århundrede som kilde til social- og økonomisk historie. Og Thomas Riis når på otte sider ikke blot at diskutere »Hvorfor blev København Danmarks hovedstad«, men også hovedstadsområdets aktuelle økonomiske problemer.

De odenseanske kollegers interessefelter i det 20. århundrede mærkes naturligvis:

Aage Trommer offentliggør et referat fra Hitlers møde med sine øverste militære chefer. Han argumenterer overbevisende for, at referatet er klart det bedste, og måske lidt mere dristigt ud fra

den manglende omtale af *Lebensraum* i Øst, at det »må glide ud som bestanddel af Hitlers langtdsplaner«. Der er vel stadig næppe tvivl om, at Hitlers overvejelser altid indeholdt en mere eller mindre klar option i det østlige Europa.

Bent Jensen har fundet de russiske referater af Døssings forhandlinger som de Frie Danskes repræsentant i Moskva, hvor modsætningerne mellem Døssings referater og de sovjetiske rejser det væsentlige spørgsmål om Døssings selvstændige rolle i skabelsen af dansk og sovjetisk politisk. Døssing har i det mindste givet Sovjetunionen et billede af modstandsbevægelsen som mere radikal og politisk stærkere, end den efter befrielsen viste sig at være – samtidig med at han ved sine signaler fra Moskva måske var med til at skabe en stærkere rolle for Frihedsrådet i befrielsesregeringen.

Kay Lundgreen-Nielsen beskriver det polske kommunistpartis styre som et styre, der gennem hele perioden savnede politisk legitimitet. Kildemæssigt var det langt mere tilgængeligt – også længe før sammenbruddet – på grund af de interne konflikter, og kulturelt og politisk havde det reelt ingen enemagt.

I en helt anden ende af historien undersøger Esben Albrechtsen, hvad »vandt sig al Danmark« betød på Jellingestenen. Han konkluderer, at det må betyde en generobring af grænseområdet mod Tyskland og ikke en østlig erobring.

Festskrifter som publikationsform er blevet diskuteret på det sidste. Indholdet omtales ofte som skuffemanuskripter. Men når manuskripterne indeholder interessante resultater, er festskriftet måske en god lejlighed til at få mindre undersøgelser op af skuffen og frem i videnskabens lys.

Festskrifter anklages endvidere for at være meget spredte i indhold, men emnekoncentrationen er tydeligt vok-

set gennem årene, både som resultat af den voksende mængde af historikere og af en måske klarere redaktionel holdning.

Om den formelle form som hyldest til

en forsker er nødvendig, kan diskuteres. Men det er næppe i sig selv urimeligt at lade de spredte blomster samle til buketter ved væsentlige knudepunkter i de faglige netværker.

Norden og Europa 800-1200

Af Anders Bøgh

Else Roesdahl (red.): *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200*. (Nordisk Ministerråd i samarbejde med Europarådet, 1992). 432 s.

Niels Lund (red.): *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*. (Museum Tusulanums Forlag, 1993). 232 s., 230 kr.

At gense kataloget fra den store vikingetids- og middelalderudstilling i 1992-93 giver kun anledning til de bedste minder. De 617 udsøgte museumsnumre udlånt af 85 forskellige institutioner i 15 lande bibragte i hvert fald mig mit voksenlivs største museumsoplevelse. Det store og overordentlig flot udstyrede katalog lever til fulde op til standarden. Der er beskrivelser og (næsten) billeder af alle de 617 numre, men dertil kommer, at halvdelen af bogen består af 41 artikler om vist alle tænkelige historiske, kulturhistoriske, arkæologiske, kunsthistoriske, litteraturhistoriske osv. aspekter af emnet. De er skrevet af omtrent lige så mange forfattere fra mange forskellige lande, som vist overalt må siges at udgøre den højeste sagkundskab på de respektive områder. Det er således svært at finde noget at brokke sig over i denne pragtfulde publikation. Dog, jeg har svært ved at forstå, at man har placeret en artikel om de

islandske sagaer først af alt og endda før indledningen, ligesom jeg har svært ved at »købe« den opfattelse, at runesten skulle have tjent som en slags dødsannoncer i forbindelse med vigtige personers dødsfald (s. 164). Det forekommer at have været nok så hensigtsmæssigt at lyse sligt og deraf følgende dispositioner over vedkommendes ejendom mv. på tingene. Den eneste (lille) faktuelle fejl, det er lykkedes mig at finde, skal jeg spare læseren for.

I forbindelse med udstillingen fik man ved Københavns Universitet den idé, at man ville afholde en offentlig forelæsningsrække til uddybning af emner og temaer af relevans for sagen. Disse forelæsninger fik man gennemført, og endda ud på tryk allerede samme år, som de var blevet holdt. I mangt og meget overlapper disse 12 forelæsninger naturligvis artiklerne i kataloget, men i betragtning af, at der er tale om for det meste andre personer end de, der har skrevet dér, at artiklerne er væsentlig længere, samt at nogle af forfatterne faktisk har noget originalt på sinde, er det nu alligevel umagen værd at læse i bogen. Enkelte af artiklerne virker dog lidt for løse og essayistiske eller kommer ikke ordentlig rundt om det emne, titlen lover dækket. Fx skriver Gillian Fellows-Jensen en artikel om »Vikinger

i vest«, hvori vi bliver oplyst om, at man af stednavnestudier kan slutte, at der før vikingernes ankomst ikke var nogen befolkning på Island og Færøerne, mens den der var på Orkney- og Shetlandsøerne flygtede, og den på Hebriderne og Man blev boende sammen med vikingerne. Dette strider delvis mod oplysninger i kataloget (s. 52), men eftersom vi stort set ikke bliver oplyst om grundlag og ræsonnementer bag disse konklusioner, overlades læseren til sin måben. Også om vikingerne i øst bliver vi naturligvis underrettede, herunder om det bekendte problem vedrørende vikingernes evt. grundlæggelse af det russiske rige. Christian Adamsen forholder sig imidlertid noget tøvende til dette problem. I den sammenhæng kan der være grund til at slå på tromme for, at den danske ekspert i russiske middelalderkrøniker, John Lind, på det seneste nordiske historikermøde gjorde opmærksom på, at alle i Vesten kendte versioner af den såkaldte »Nestorkrønike« lader Rurik grundlægge Novgorod, men at der findes en anden overlevering, der lader ham grundlægge Ladoga. Denne sidste er efter alt at dømme den autentiske, og dermed strider krønikeoplysningerne ikke længere mod de arkæologiske udgravningsresultater (John Lind: »De russiske krøniker som kilde til kontakter i Østersøområdet«, *Det 22. nordiske historikermøde... Rapport 1: Norden og Baltikum*, red. Kaare Tønnesson, Oslo 1994).

Blandt de mere originale vinkler er Niels Lunds, idet han spørger, hvorfor der opstod tre og ikke kun én stat i Skandinavien i vikingetiden. Han demonstrerer i høj grad spørgsmålets relevans, men giver dog ikke noget egentligt svar på det. Karsten Friis-Jensen har også en særlig vinkel, men på Saxo. Han argumenterer godt for, at Romerrigets historie spiller en væsentlig strukturerende rolle for Saxos værk, og at det

er vigtigt for Saxo at demonstrere, at den danske historie er helt på højde med den romerske. Måske kan man i forlængelse heraf begrunde, hvorfor Saxo slutter i 1185, idet værket stort set slutter med, at danerne frigør deres land fra at være et len under det tysk-romerske kejserrige, Romerrigets arvtager. Noget, som der efter Saxos mening gik ry om helt til Byzans/Konstantinopel, hvor jo også en arvtager efter Romerriget boede.

Den efter undertegnede smag mest interessante artikel er imidlertid Lotte Hedeagers om det økonomiske system i vikingetiden og dets udvikling. Heri argumenterer hun overbevisende for, at vikingetidens »vareomsætning« grundlæggende har bestået af en plyndrings- og gavegivningsøkonomi. Afgørende for stormænds position i samfundet har været, at de var i stand til at skaffe ressourcer til ved hjælp af gaver af først og fremmest guld og sølv at knytte et krigsfølge til sig, men også at de kunne skaffe nødvendighedsvarer til de mere almindelige mennesker, som var knyttet til dem. Og guldet og sølvet blev først og fremmest fremskaffet via plyndring. Dermed burde det være ude med den betragtning af vikingerne som *fortrinsvis* fredelige købmænd, som har været fashionabel i snart mange år. Denne ros kan anmelderen nok tillade sig, selv om han i en note til artiklen takkes for konstruktiv kritik, thi hele denne argumentation har han ikke haft noget at gøre med. Derimod nok med at diskutere, i hvilket omfang der skete ændringer i dette system i vikingetiden hen imod en mere regulær handelsøkonomi, og denne diskussion kan der så være en lejlighed til at føre lidt videre her. Et væsentligt problem i denne sammenhæng er, hvorledes vi skal betragte vikingetidens byer. Lotte Hedeager er inde på, at de spiller en rolle for kongens fremskaffelse af prestigevarer til brug for oprethol-

delsen af magtsystemet. Men til byerne importeredes også mere dagligdags varer som klæberstenskar, kværnsten m.m. Disse ting indgik efter Lotte Hedeagers mening ikke i det gaveøkonomiske system. Og der er tale om ting, som arkæologerne finder så at sige hver gang, de udgraver en vikingetidsbebyggelse. Skal vi så forestille os, at sådanne ting er kommet til byerne som handelsvarer og herfra gennem en handelsøkonomi distribueret til så at sige hver en husstand i landet? Næppe, dertil må bysektoren ganske enkelt have været for lille. Ifølge Peter Sawyers artikel om de samme problemer i det ovennævnte katalog havde den største af byerne, Hedeby, mere end 1.000 indbyggere og den næststørste, Birka, ifølge forholdet mellem antallet af grave de to steder, det halve antal. I Danmark med 3-5 byer før år 1000 må bybefolkningen da have udgjort væsentlig under 5.000 mennesker omkring år 1000. Hvis det totale befolkningstal har udgjort 1/2 million mennesker, hvad der er lavt sat i forhold til det, man plejer at regne med, har bybefolkningen altså *meget* højt regnet udgjort 1% af landets befolkning i slutningen af vikingetiden. Bysektorens betydning for den samlede økonomi må have været yderst beskedne. Som supplement hertil fremdrager Peter Sawyer sæsonmarkeder. Men skal man forestille sig »frie« købmænd, der kom rejsende langvejsfra for at deltage i sådanne, eller som drog omkring i landet og fald-bød deres varer? I så fald har købmændene i hvert tilfælde næppe været udenlandske, thi én af de ting, som mislykkedes for Knud den Hellige (død 1086),

var at tilsikre fremmede retsbeskyttelse i Danmark. Og så var det næppe tilrådeligt for udenlandske købmænd at komme andre steder med deres varer og penge end på de få steder, hvor kongemagten kunne garantere deres sikkerhed. Personligt er jeg mest tiltalt af den tanke, at høvdinge som den Sibbe Foldarssøn, der ifølge Karlevi-stenen på Øland rådede over land i Danmark (s. 208), også så det som sin opgave at organisere fremskaffelsen af mere dagligdags varer til sine »klienter« – udenlands eller fra de få og små byer. Imidlertid er det ubestrideligt, at der har været anvendt mønter i byerne, og det tyder jo i retning af et handelsøkonomisk system. Det er svært at tro, at mønterne væsentligst har tjent et propagandistisk eller symbolsk formål, som Lotte Hedeager er inde på (s. 62f). Det var i så fald en kostbar PR-virksomhed. Snarest har kongerne allerede i forbindelse med de ældste udmøntninger kunnet forlange, at (visse?) betalinger i byerne skulle foregå ved hjælp af mønter, som måtte erhverves til en tvangskurs. Derved kunne kongen få sit sølv til at yngle. Der er altså tegn på en spæd begyndende handelsøkonomi i vikingetiden. Men det er nok værd at understrege, at plyndrings- og gavegivningsøkonomien fortsatte længe efter. Det kan bl.a. aflæses hos Saxo, men også af, at sagaer og den norske Gulatingslov er så indforståede med systemet.

Den store udstilling satte sig altså blivende spor. Spor, som det i det store og hele kan anbefales alle interesserede at tilegne sig, hvis ikke det allerede er sket.

Enhjørningen Corfitz Ulfeldt

Af Knud J.V. Jespersen

Steffen Heiberg: *Enhjørningen. Corfitz Ulfeldt*. (Gyldendal, 1993). 285 s. + 16 s. ill., 368 kr.

Tiden råber på biografier – og vi får dem. Fra alle landets forlag flyder de i en lind strøm, gode og dårlige imellem hinanden – flest i sidstnævnte kategori. Den biografiske genre er nemlig svær at bemestre med sit dobbelte krav om talent for medleven og evne til distance. Den faghistoriske biograf må bestandig være på vagt for at holde balancen mellem intuitiv indlevelse og traditionel kildekritik, for at det resulterende portræt både kan blive helstøbt og overbevisende. Der er med andre ord tale om en genre, som kræver betydelig faglig og menneskelig modenhed, hvortil også kommer et element af kunstnerisk begavelse. Kun få er i besiddelse af alle disse forudsætninger, og sandt at sige har det faghistoriske studium vel heller ikke hidtil bidraget særlig målrettet til at styrke dem. Heri ligger måske en slags forklaring på, at en hel del historiske biografier ender med at mislykkes – således forstået, at resultatet enten bliver for privat og ukontrollabelt, fordi for meget baseres på indlevelse, eller for mangelfuldt som følge af for stor bundethed til den positive kildekritik. I modsætning til det angelsaksiske historikermiljø, som kan opvise en lang og fornem biografisk tradition, er det en sjældenhed på dansk grund at antræffe en historiker, som med held evner at operere i dette vanskelige grænseland.

Steffen Heiberg er en af disse sjældne historikere. Det demonstrerede han allerede for en hel del år siden med en lang

række velskrevne og præcise artikler til 3. udgave af *Dansk biografisk leksikon*, i hovedsagen om 1600-tals personligheder. For alvor slog han i 1988 sit navn fast som historisk biografisk forfatter med det store værk om Christian 4., som fik mange anmelderroser og med rette blev betegnet som det moderne standardværk om den livslystne konge og hans tid. Nu har han altså slået til igen med bogen om Corfitz Ulfeldt, samme konges protegé, svigersøn og sluttelig argeste modstander.

Lad det straks være slået fast, at Heiberg med denne bog har leveret en aldeles fremragende karakteristik af en af de besynderligste skikkelser i vor nyere historie. Bogen indledes med et afsnit om Ulfeldt-slægten og rundes af med en kort epilog. I sidstnævnte redegøres der kort for Ulfeldt-børnenes videre skæbne, og det hele afrundes med en kortfattet omtale af rigshofmesterens sønnesøn Corfitz Anton Ulfeldt, der i 1700-tallet genrejste familiens ære som ungarsk kansler og kejserlig udenrigsminister. Hans død i 1769 som slægtens sidste mand var det endelige punktum i Ulfeldt-slægtens lange saga. Dermed er rammen lagt om denne sagas mest dramatiske kapitel, nemlig historien om rigshofmester Corfitz Ulfeldts livsdrama, bogens egentlige anliggende.

I 16 rappe og yderst velskrevne kapitler følger vi dette drama fra Corfitz' fødsel 1606 på Hagenskov Slot til hans ensomme død februar 1664 i en åben båd på Rhinen forladt af alle og jaget af den danske konges udsendte agenter. Vi hører om hans langvarige, omhyggelige uddannelse i det store udland til ver-

densmand og skønånd, om hans giftermål 1636 med kongedatteren Leonora Christina, som bragte ham ind i kredsen af kongelige svigersønner, om hans bratte opstigen til magtens tinder som Københavns statholder fra 1639 og fra 1643 som rigshofmester – et embede, som en kort periode i midten af 1640'erne gjorde ham til rigets mest magtfulde person – kongen ikke undtaget – og desuden blev ham en kilde til umådelig rigdom. I enkeltheder følger vi hans på én gang geniale og bizarre optræden på den storpolitiske scene, hans dybe fald, så snart Frederik 3. følte sig sikker i sadlen, hans karriere som landsforræder under første Karl Gustav-krig, fængselsopholdet på Hammershus og de afsluttende fantasifulde forsøg på at bevæge Europas fyrster til at styrte Frederik 3. – et levnedsløb, som i sin grandiose svingen mellem dyb tragik og renlivet farce savner sidestykke i Danmarkshistorien. Selv en Alberti falder i denne henseende flere hestelængder bagud.

Bogens målgruppe er tydeligvis det, som forlagsfolk vist benævner »det konfektædende publikum«, den dannede læser. Det ses af det letløbende sprog, den manglende forskningsdiskussion og det diskrete noteapparat. Sidstnævnte afslører ikke desto mindre, at der bag fremstillingen ligger omfattende primærstudier i danske og udenlandske arkiver samt stor fortrolighed med den omfattende Ulfeldt-litteratur. Trods det populærvideenskabelige sigte går Heiberg ikke på kompromis med gængse faghistoriske normkrav, og beskrivelserne af såvel den store som den lille politik er kompetente og indsigtfulde. I bedste forstand er der tale om god og bundsolid populærhistorie.

Som naturligt når det drejer sig om en biografi, er fremstillingen disponeret kronologisk omkring hovedbegivenheder i Ulfeldts liv. Deri minder bogen om den leksikonartikel, som Heiberg i 1984

skrev om rigshofmesteren i *Dansk biografisk leksikon*. Mange af de vurderinger og domme, som fremsattes i leksikonartiklen, genfindes i bogen. Artiklen er tydeligvis bogens skelet; men det større råderum i bogen har dog givet mulighed for rigere nuanceringer.

Bogen rummer imidlertid også en del nye momenter i forhold til artiklen, hvoraf her skal fremhæves nogle få. Det gælder først og fremmest påstanden om, at Ulfeldt hovedparten af sit liv i det skjulte skulle have været katolik og i hvert fald fra midten af 1640'erne nærmest skulle have virket som hemmelig paveleg agent i Danmark under kodenavnet Enhjørningen – deraf bogens titel. Dette fantastiske aspekt blev for alvor bragt ind i Ulfeldt-forskningen i 1987 af Vello Helk, som i øvrigt også har stillet sin store kopisamling vedrørende Ulfeldt fra Vatikanarkivet til Heibergs rådighed. Denne mærkelige sag nævnes naturligvis slet ikke i leksikonartiklen; men i nærværende fremstilling spiller den nærmest hovedrollen i fortolkningen af Ulfeldts adfærd, ikke mindst i forholdet til den svenske dronning Christina.

Den tanke, at Danmarks rigshofmester var kryptokatolik, er svimlende – det svarer vel cirka til, at landets statsminister på den kolde krigs højdepunkt var blevet afsløret som KGB-agent. Man har da også en fornemmelse af, at Heiberg har det en smule svært med den. Da den første gang luftes s. 71-75, tør han ikke rigtig drage nogen klar konklusion, og endnu s. 78 udtrykker han sig forbeholdent. Men umærkeligt accepterer han påstanden, og efterhånden bliver forbeholdene svagere for til sidst helt at forsvinde. S. 145 præsenteres det således som en kendsgerning, at Ulfeldt i lighed med dronning Christina havde bekendt sin hemmelige tro for Vatikanet, og derefter fremtræder Ulfeldts katolicisme som et veletableret faktum. En lidt bedre afklaret holdning

på dette ikke uvæsentlige punkt havde nok været ønskelig.

Også hvad angår den for alle involverede uklædelige Dina-sag (s. 103-117) bringer bogen nye enkeltheder, som ikke gør hoffet ære. I en form så fængslende som en spændingsroman leverer Heiberg den hidtil grundigste gennemlysning af denne ulyksalige skæg-og-blåbriller sag. I samme boldgade er det også værd at notere sig, at Heiberg ved et veritabelt detektivarbejde har haft held til at kaste nyt lys over Ulfeldts mulige rolle i den såkaldte Malmøssammensværgelse under den anden Karl Gustav-krig (s. 173ff.). Hans velbegrundede konklusion er, at Ulfeldt i bitterhed over, hvad han følte som dårlig behandling fra den svenske regerings side, synes at have spillet en rolle som hemmelig dansk kontaktperson i den mislykkede affære. Denne erkendelse åbner for helt ny indsigt i arten og omfanget af de fantasifulde danske *Special Operations* bag de svenske linier under den sidste Karl Gustav-krig.

Endelig er det med langt større klarhed end hidtil lykkedes Heiberg at kaste lys over Ulfeldts mildt sagt vidtløftige pengetransaktioner, som hvad opfindsomhed og omfang angår må få vore dages selskabstømmere til at blegne af misundelse. Heiberg har i denne forbindelse gjort et kildemæssigt kup ved i

den nederlandske Vekselbanks hovedbog at identificere Ulfeldts hemmelige konto, som i tiden omkring rigshofmesterens fald udviste et astronomisk indstående (s. 118) – et klart indicium på, at Ulfeldt i god tid havde forberedt sig på alle eventualiteter.

Denne sprudlende række af sensationelle afsløringer fra arkivernes gemmer kombineret med indsigtfuld psykologisk indlevelse sætter Heiberg i stand til at tegne et veldokumenteret omrids af et helt enestående livsløb og en i sjælden grad narcissistisk personlighed med klare psykopatiske træk. Ulfeldts eneste virkelige ambition synes at have været at bringe sig selv i centrum. Disse træk kombineret med en usædvanlig intelligens og stor personlig udstråling gjorde Danmarks rigshofmester til en svindler i verdensformat, eller – med Heibergs egne ord – »et af de få eksempler på kvalificeret vanvid, som Danmarkshistorien kan opvise« (s. 244).

Med denne bog har Heiberg givet os et dygtigt og spændende værk om Corfitz Ulfeldt og hans tid. Faktisk er det af en sådan standard, at det burde oversættes til et hovedsprog – ikke blot fordi Ulfeldt yndede at optræde på verdensscenen, men især fordi det er en god anledning til at vise udlandet, hvad dansk populær historieskrivning formår, når den er bedst.

Københavns Universitets historie 1788-1936

Af Claus Møller Jørgensen

Jette Kjærulff Helleesen, Ole Tuxen, Niels Petersen og Hans Kryger Larsen: »Almindelig historie 1788-1936«, *Københavns Universitet 1479-1979*, bind II, red. Leif Grane

og Kai Hørby. (G.E.C. Gad, 1993). 611 s., 398 kr.

Med dette andet bind af Københavns Universitets almindelige historie er den-

ne side af universitetets historie færdigbehandlet, mens hele værket stadig mangler et enkelt bind. Med lidt held skulle man altså kunne færdiggøre denne monumentale fremstilling af Københavns Universitet 1479-1979 i det 15. år efter, at de første bind så dagens lys.

De godt 600 sider, som udgør dette binds tre afsnit, er skrevet af fire forfattere. Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen behandler perioden 1788-1848, Niels Petersen perioden 1848-1902, mens Hans Kryger Larsen behandler perioden 1902-1936. Det kan vel derfor ikke komme bag på nogen, at der er forskelligheder de tre afsnit imellem – det gælder både tilgangen til universitetet som forskningsobjekt, i forlængelse heraf vægtningen af stoffet, og metodisk ikke mindst i brugen af kvantitative analyser – men alt i alt finder jeg, at man har fået et anvendeligt og interessant bind ud af arbejdet. Alle giver en fyldig fremstilling af universitetets indre organisation, ledelsesstruktur, kompetenceområder og hierarkier, forholdet mellem stat og universitet – mellem konsistorium og ministerium – og økonomiske forhold; af de formelle rammer for universitetets virke i form af analyser af de forskellige overordnede lovbestemmelser; af det akademiske apparats funktionsmåde i lovens forstand og i konkrete historiske tilfælde; af universitetets størrelse, hvad angår studenter og lærere; af studierne og i nogen grad videnskaberne; og alle knytter deres fremstilling an til »verden udenfor«, til den politisk-kulturelle diskurs og universitetets funktion i samfundet. Alt sammen nødvendigt for at læseren kan få et indtryk af den institution hun læser om, og dertil i vidt omfang nødvendig viden for den, der vil beskæftige sig med videnskabshistorie.

Det betyder på den anden side ikke, at jeg i alle tilfælde er enig i alt, hvad man har valgt at optage i fremstillingen.

Det gælder i det mindste ikke det første afsnit, skrevet af Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen, som dækker perioden fra universitetsfundatsen 1788 skabt i den enevældige reformperiode i 1780'erne til, hvad man kunne kalde de nationalliberale reformer efter 1848. Godt nok er dette afsnit det, der dækker den længste tidsmæssige periode i bindet, men jeg finder nu ikke, at det er forklaringen på, at afsnittet er omkring 100 sider længere end de to andre. Man har valgt at gøre meget ud af lønstruktur, lønnens størrelse, pensionsforhold, økonomiske forhold ned i detaljen, økonomisk forvaltning og lignende – efter min mening for meget. Selv om det ikke kan siges at underminere afsnittets værdi, så gør det dog læsningen mere langtrukket, og jeg har ærligt talt svært ved at se, hvad man kan bruge disse oplysninger til.

Universitetet beskrives i denne periode i sin egenskab af et kongeligt universitet, hvilket med Kongeloven fra 1665 in mente betød, at kongen var øverste myndighed også i forhold til universitetet. Det afspejlede sig da også i hele den måde statsens forhold til universitetet var organiseret på. De administrative enheder var også kontrolinstanser, der til forskellige tider intervernerede i universitære anliggender med forskellig styrke. I fremstillingen spiller det synspunkt, at kongen ikke handlede arbitrært – det vil sige han fulgte samme procedure, hver gang sager skulle afgøres –, en overordnet rolle i forhold til den betydning, som kongens personlige magtstilling havde i forhold til universitære beslutninger. Man får derfor det indtryk, at den enevældige statsform ikke havde betydning i akademisk henseende. Men der er dog eksempler på, at personlige forbindelser til kongen og kredsen omkring ham har haft betydning, når stillinger skulle besættes, ligesom forbindelser til universitetets folk.¹ Den enevældige stats ind-

flydelse på universitære forhold i almindelighed bør understreges.

Det er på den anden side uomtvisteligt, at der i slutningen af perioden fremkom nye tendenser i forholdet mellem stat og universitet, der gav universitetets kollegiale organer langt større indflydelse på universitetsforhold i det hele taget – økonomien undtaget. Dette hænger sammen med en bureaukratisering af centraladministrationen som helhed og, som en del af denne udvikling, af forholdet mellem universitet og styrelse, hvilket ikke tydeliggøres i denne fremstilling. Følger vi Max Weber, karakteriseres et bureaukratisk system idealtypisk af 1) et nøje fastlagt autoritetshierarki, 2) et fastlagt system for vertikal kommunikation (*Dienstwege*), 3) en regelordnet arbejdsdeling, hvilende på specialviden (*Fachwissen*), 4) et system af regler og retningslinier, der fastlægger pligter og rettigheder for de deltagende parter, og endelig 5) retningslinier, der definerer fremgangsmåder ved embedssagernes ordning.² Det er disse karakteristika, der mere eller mindre genfindes formaliseret i reformerne af hele universitetets styrelse 1848-1850, med dannelsen af Kultusministeriet 1848 og den akademiske lærerforsamling 1850, og som må siges at formalisere den præcedens, der i enevældens sidste tid havde udviklet sig mellem stat og universitet.

Dette kan belyses af beslutningsprocesserne bag reformer i hver sin ende af det behandlede tidsrum, nemlig indførelsen af den nye fundats af 1788 og skoleembedsekskens omordning i det filosofiske fakultet 1849. Mens skoleembedseksamen af 1849 var et resultat af længerevarende forhandlinger mellem konsistorium, det filosofiske fakultet og myndighederne,³ kunne universitetsfundatsen af 1788 gennemføres, uden at en eneste universitetslærer havde deltaget i kommissionsarbejdet, og

uden at den endelige kommissionsbetænkning var blevet forelagt de kollegiale organer til udtalelse.⁴ Ved den næste store reform af de filosofiske embedseksamener i 1883 blev universitetets kollegiale organer inddraget i rigt mål med bestemmende indflydelse på det endelige resultat. Uanset det politiske styres farve nød universitetet efter århundredets midte en ganske stor grad af autonomi i forhold til staten. Dette forhold må tilskrives bureaukratiseringsprocessen, der fører en tendens med sig til, at administrative subsystemer i et bureaukratiseret system til en vis grad unddrager sig politisk kontrol, og udviklingen af administrative sædvaner i relationen mellem Kultusministeriet og universitetet, hvilende på respekt for professorernes faglige ekspertise.

Kun på et enkelt punkt i fremstillingen, som jeg ikke tror man har fundet særlig væsentligt, er man gået fejl, nemlig i inddragelsen af videnskabelig professionalisering som et forklaringsselement i udviklingen efter 1788 (s. 247f). Professionalisering af videnskaberne – det at man kan leve af at beskæftige sig med videnskab – forbindes normalt med specialisering og institutionalisering. Den betyder først og fremmest, at et videnskabeligt samfund udvikles og demarkeres klarere, og at de synsmåder, der anses for at være videnskabelige, i mindre eller større omfang afgrænses fra andre videnskabers synsmåder og emneområder og fra den alment-samfundsmæssige diskurs. Der skabes en videnskabelig tradition med et særligt genstandsområde, metoder, anerkendte evalueringskriterier og fremstillingsformer, der ikke længere retter sig mod et litterært, men mod et videnskabeligt marked. Dertil kommer, at evalueringen af en opdagelse eller et resultats videnskabelige karakter i stigende grad hænger sammen med ikke alene ophavsmandens uddannelse, men også hans

placering i det videnskabelige samfund, eller om han står uden for det. Der trækkes en grænse mellem den professionelle videnskabsmand og amatøreren. I den præ-professionaliserede videnskab kunne enhver dannet mand på lige fod med andre dannede mænd tage del i den videnskabelige diskurs. Det sidste peger på den helt centrale forskel på den professionaliserede videnskab og den ikke-professionaliserede. Den sidste drives af enkeltpersoner, hvis beskæftigelse med et givet genstandsområde ikke er afhængig af videnskabelig evaluering. Den professionaliserede videnskab er derimod et lagdelt socialt system, hvor en videnskabelig elite sætter kriterierne for deltagelse i den videnskabelige vidensudvikling og reglerne for social mobilitet i det videnskabelige samfund, gennem tildeling af meriter og materielle gevinster. Der er altså ikke alene forskel på amatøreren og videnskabsmanden, der er også forskel på den meriterede og den umeriterede videnskabsudøver.

Det er således ikke oprettelsen af lærestole i forskellige fag, der indvarsler den professionaliserede videnskab, lige så lidt som det er holdbart, at »i almindelighed kom Det filosofiske Fakultets fag til at fremstå som selvstændige videnskaber« (s. 248), hvis dette kædes sammen med et begreb om professionalisering. Dannelsen af Historisk Forening 1839 og udgivelsen af *Historisk Tidsskrift* fra 1840 er eksempelvis ikke udtryk for en afgrænset historievidenskabelig professionalisering. Selv om foreningen havde forbindelse til historikerkredse på universitetet, var det ikke den videnskabelige kommunikation med basis i universitetet, tidsskriftet skulle sikre. Det var de udadrettede aktiviteter, som formelt var foreningens primære. Det, det gjaldt om, var at »vække«, »fremme« og »bevare« det historiske især, men ikke udelukkende,

med hensyn til fædrelandet, og de kræfter der ville arbejde for disse mål, »med videnskabelig eller national Interesse«, ville foreningen stå åben for. Der var tale om en bred målsætning for foreningens virke, og at den ikke var udtryk for et specialiseret historisk syn, afspejles i retningslinierne for *Historisk Tidsskrift*. Med en bred definition af historien og dens hjælpevidenskaber var tidsskriftet åbent for alle originale afhandlinger og »Udarbejdelser« samt optryk af kilder, og »heller ikke Ethnographie, Geographie, Statistik, Biographie m.m., saalidt som Literaturens og den videnskabelige Culturs Historie, ville være udelukkede af Tidsskriftet....«.⁵

At se disse udsagn som et udtryk for en specialiseret videnskab synes udelukket. Og man må faktisk sige, at hele den ordning af det filosofiske fakultet, som gennemførtes 1849 snarere har virket hæmmende på de faktisk forekommende specialiseringstendenser, og at disse først slog igennem med professionaliseringens gennemslag omkring 1880. Ved revisionen af Historisk Forenings og *Historisk Tidsskrifts* vedtægter i 1876 er der således sket en indsnævring til det specifikt historiske. Borte var al tale om »Ethnographie« etc. Hvad angik tidsskriftet, gjaldt det, at »Dettes indhold skal fornemmelig bestaae af originale historiske Afhandlinger, tillige kan deri optages historiske Anmeldelser og Kritiker, utrykte Breve, Documenter og andre historiske Bidrag«.⁶ Samme bevægelse ses af det faktum, at foreningens og tidsskriftets ledelse i 1839 ikke bestod af en eneste uddannet historiker, hvorimod det omkring 1880 helt var domineret af uddannede, professionelle historikere. Et resultat af dette var, at amatørhistorikerne udelukkedes fra at skrive i *Historisk Tidsskrift* – de kunne ikke leve op til den professionelle elites kriterier for videnskabelighed.⁷ Det er endvidere ikke

uden grund, at Bøggild-Andersen har kaldt de første 15 år af *Historisk Tidsskrifts* levetid for den molbechske periode. Juristen og litteraten Christian Molbechs personlige virke var helt centralt for tidsskriftet, både for dets indhold og overlevelse.⁸ Derfor er det helt rigtigt og centralt, når man s. 249 konstaterer, at »Videnskabelig virksomhed blev kun udøvet af en fåtallig personkreds hovedsagelig hjemmehørende i København. Forskningen i et fag blev let afhængig af meget få personer, og en enkelt mands holdninger og interesser kunne få vidtrækkende betydning for et fags udvikling«. Dette er et centralt karakteristika ved den præ-professionaliserede videnskab.

Niels Petersen tager over ved 1848 for at føre fremstillingen frem til 1902, og det gør han på fornemste vis – i øvrigt godt 80 sider kortere end det foregående afsnit. Man mærker tydeligt det solide kendskab til især Kultusministeriets arkiv, som er brugt flittigt.

Niels Petersen kommer rundt om periodens reformer, både de akademiske og de styrelsesmæssige, hvor de sidste danner den tidsmæssige ramme om afsnittet. De centrale sager af almen betydning trækkes frem, og her skal især fremhæves latinens nedtur som videnskabssprog, kvinders adgang til universitetet 1875 og sagen omkring Georg Brandes' tilknytning til universitetet 1872 og igen i 1883 og 1896.

Hvad kvindernes adgang til universitetet angår, er det interessant at bemærke sig, at de, der på universitetet taler for kvinders adgang, gør det under henvisning til, at mange kvinder i datidens Danmark måtte forsørge sig selv. Denne diskussion om overskuddet af kvinder og det acceptable i, at de derfor kunne gå ud på det arbejdsmarked, der ellers var forbeholdt mænd, er fremtrædende på dette tidspunkt. Det er tillige væsentligt at fremhæve de ulige vilkår i mulig-

hederne for embede, hvilket kvinder ikke fik samtidig med adgangen til universitetet, således at adgangen til universitetet aldeles ikke sigtede mod, »at kvinder som noget normalt skulle skaffe sig en levevej gennem universitetsstudium« (s. 392).

Niels Petersen yder retfærdigvis spørgsmålet om, hvorfor Georg Brandes aldrig opnåede ansættelse på Københavns Universitet indgående behandling. Hele sagens karakter er enestående og rejser med al ønskelig tydelighed spørgsmålet om de institutionelle magtforhold og deres indflydelse på videnskabsudviklingen i kraft af bestemmelseretten ved nyansættelser. Sagen viser altså hen til, at man ikke kan skrive videnskabshistorie alene som erkendelsesudviklings historie. Videnskabens mere profane side, der handler om anvendelse af institutionaliseret magt til blandt andet at vælge hvem, og dermed hvilke videnskabelige synsmåder, der skal videreføre den videnskabelige tradition, kan aldrig bortabstraheres. Det er en af grundene til, at dette bind i det hele taget er en betydningsfuld videnskabshistorisk udgivelse.

Det er i den forbindelse væsentligt, at Niels Petersen s. 376 elegant får placent universitetet politisk under overskriften »Universitetets Janusskikkelse«: »I slutningen af forrige århundrede præsenterede universitetet sig utvetydigt som en vogter af konservative værdier, skeptisk over for lærdomme, der kunne true det bestående værdisystem. Universitetet var stadig det kongelige universitet, en del af det traditionelle statsapparat, på linje med kongehuset, kirken og hæren. Som sådant opfattedes universitetet i offentligheden og i politiske kredse«. Og videre s. 377: »Men universitetet havde et Janusansigt... Et andet ansigt repræsenterede fakulteternes eller fagenes universitet. Det vendte ud mod Europa og den internationale

politiske udvikling... Udviklingen kunne have et meget forskelligt forløb indenfor de enkelte fakulteter eller fag, men universitetet som statsinstitution, i rollen som det kongelige universitet, havde ingen nævneværdig indflydelse på den«.

Det er beklageligt, at det filosofiske fakultets politiske udvikling ikke findes beskrevet i de kvantitative oprullinger, som udgør det filosofiske fakultets almindelige historie i værket's bind VIII.⁹ Når det forholder sig således, at fakultetet principielt er kontrolinstans for de enkelte videnskabsfag under det givne fakultet, og således en appellinstans som professorerne kan rejse sager i, hvor de mener sig bortdømt af deres fagfæller, ja så er det filosofiske fakultets politiske orientering central. Dertil kommer, at det som nævnt er i fakultetet, at nye skoleembedseksaminer lægges til rette, hvilket jo uægtelig giver fakultetets politiske sammensætning og orientering en central betydning. Som Niels Petersen rigtigt gør opmærksom på, peger den politiske orientering dels på spørgsmålet om reel lærefrihed på universitetet, som han – med rette – besvarer bekræftende, og spørgsmålet om lærefrihedens begrænsning gennem lærerrekuttering, som der ikke kan gives et entydigt svar på. Og vi er tilbage ved Brandes.

Tager man udgangspunkt i sagen Brandes, synes Niels Petersens fremstilling at underbygge den tendens, som også kan læses ud af arbejdet med skoleembedseksamen af 1883. Her viste det sig nemlig, at man i det omfang det var muligt ville bibeholde de undervisningsmål, som var nedlagt i skoleembedseksamen fra 1849, om end man måtte erkende – i lyset af krav fra lærerne ved den lærde skole – at en vis specialisering måtte indarbejdes. Dette viser, at der i 1883 ikke var nogen egentlig opposition til den fremherskende

konservatisme og nationalliberalisme, og de dertil hørende videnskabelige synsmåder. Derfor kunne radikalere, fritænkeren og ateisten Brandes ikke accepteres, fordi han, som det så rigtigt fremhæves, satte spørgsmål på dagsordenen, hvorom man ikke kunne tale. Brandes valgte til gengæld ikke at tie, hvorfor han fik det samlede konservative establishment inklusive universitetet på nakken, hvilket gjorde hans tilknytning til universitetet til en umulighed.

Sagen kom op igen 1896 på foranledning af Kristian Erslev, Harald Høffding og Otto Jespersen, der ønskede Brandes ansat som ekstraordinær professor. Dette markerer en klar venstrefløjssposition i 1890'erne, som omkring århundredskiftet havde stor indflydelse gennem centrale personer, ikke mindst de tre nævnte. Det ses af skoleembedseksamen fra 1901, der er et egentligt nybrud i forhold til ordningen fra 1849. Fra at være et relativt homogent nationalliberal-konservativt fakultet, var der omkring århundredskiftet to politiske grupperinger. Dette prægede også debatten om Brandes' ansættelse ved universitetet i 1890'erne. Konservative kredse, med Johannes Steenstrup som en særdeles aktiv talsmand, modsatte sig kraftigt, at Brandes kunne tilkendes videnskabelige meriter. Steenstrup havde i talrige artikler klandret Brandes for manglende videnskabelig pålidelighed.¹⁰

Det kan tænkes, at der heri ligger en yderligere begrundelse for, at Brandes efter systemskiftet 1901 ikke blev ansat ved universitetet med forelæsningsret og -pligt, men af staten fik en livsvarig understøttelse til videnskabelig virksomhed. Det var præcis, hvad de konservative kræfter på universitetet kunne strække sig til.¹¹ Denne splittelse kunne tænkes også at indgå i de overvejelser, som Kultusministeriet og kul-

tusminister J.C. Christensen gjorde sig. Niels Petersen angiver årsagen i, at der mellem højre- og venstrefløjnen i Venstre-reformpartiet blev indgået et kompromis, der nok kunne strække sig til en titulær professorbetegnelse og økonomisk understøttelse, men som ikke ville knyttes tæt til Brandes' anskuelser. Det var der ikke politisk dækning for. Den mindst omkostningsfulde beslutning var under alle omstændigheder at give Brandes understøttelse frem for ansættelse.

Hans Kryger Larsen slutter bindet af med en fremstilling, der fører frem til 1936. Kryger Larsen fastlægger i sine indledende bemærkninger fremstillingens fokus i »at beskrive institutionens politiske, sociale og økonomiske historie« (s. 456), og man bemærker hurtigt, at han i højere grad end forfatterne til de tidligere afsnit er interesseret i kvantitative mål og kvantificerbare enheder; forfatterens økonomisk-socialhistoriske baggrund fornægter sig ikke.

De tre metodiske »samlekasser« er i Kryger Larsens forståelse rummelige nok til at indfange de væsentligste forandringer og udviklinger i den periode, han behandler. Han får i det indledende afsnit omhandlende perioden 1902 til 1914 behandlet det politiske modsætningsforhold internt på universitetet, som i og med anciennitetsprincippet ganske plausibelt kædes sammen med et generationsbegreb, med et konsistorium, der bestod af de ældre konservative professorer, mens den akademiske lærerforsamling var de yngre, politisk venstredrejedes forum (s. 458ff). Men mens man får en indgående systematisk kvantitativ analyse af studenterbestandens langsigtede udvikling og sociale rekruttering, savner jeg her en systematisk fremstilling af forholdet mellem universitetet og gymnasiet og diskussionen om den klassiske dannelses stilling – den klassiske dannelses forfald. Selv

om Kryger Larsen s. 473 konstaterer, at »I videre forstand var det altså forestillingen om den klassiske dannelse, erhvervet gennem de klassiske sprog, og dens karakter af fundament for hele universitetets lærdomsbygning, der var på spil«, afstår han s. 489 fra at »gå i detaljer« og vier en samlet side til emnet. Ærgerligt!

Centralt i det næste afsnit, som dækker perioden frem til 1923, står analysen af universitetets stilling i forhold til staten og uddannelsesystemet, der munder ud i konklusionen: »Fra i den foregående periode at have haft en relativt autonom, mandarinagtig position og status som noget »særligt«, blev den i takt med større og større studenterårganges indvandring mere og mere en undervisningsinstitution blandt andre, dens forbrug og ydelser nærgående jævnført med disses, og dens kvalitet prøvet overfor eksterne mål. Den var nu helt åbenbart underlagt et ministerium, der havde Finansministeriets tunge hånd over sig og tillige overvågedes af et emsigt folketing, hvis opfattelse af universitetets daglige virke af og til nærmede sig karikaturen« (s. 527). Universitetet havde ikke længere dannelsesmonopol, og gymnasiet var ikke længere eksklusivt rettet mod universitetsuddannelse, men mod en bred vifte af uddannelser. Universitetet havde altså fået en ganske anden status end 75 eller 50 år tidligere. Væsentligt er det i den forbindelse, at Kryger Larsen mener den forestilling til jorden, der hævder, at akademisk dannelse efterhånden vil brede sig til alle samfundslag, at en større del af studenterne på universitetet ville komme fra de lavere klasser i samfundet. Der var tale om mindre forskyndninger inden for middelklassen, en helt marginal udvikling for arbejderklassen, mens rekrutteringen fra det akademisk uddannede borgerskab præges af konstans (s. 586f). Dertil kom-

mer, at universitetet stadig var en eliteuddannelse, med potentiel adgang til magtens bonede gulve – regeringerne i perioden havde kraftigt akademisk islæt, som det afslutningsvis fremhæves (s. 604).

Efter endt læsning finder jeg, at det er lykkedes Kryger Larsen at beskrive universitetet som en institution i et samfund i forandring og under ændrede politiske vilkår. Nok er der steder, hvor de kvantitativt-metodiske overvejelser tenderer til at tage overhånd, hvilket gør det mere besværligt at bevare overblikket i den kvalitative argumentation, som talmateriale, tabeller og grafer skal understøtte. Men som helhed finder jeg fremstillingen klar og brugen af kvantitativt baserede argumenter i det store hele på sin plads.

Som helhed betragtet efterlader dette bind af Københavns Universitets historie et yderst positivt indtryk. Et emneregister kan man vel tillade sig at fremhæve som en væsentlig mangel, når bindet og værket som helhed i øvrigt ikke bærer præg af sparsommelighedshensyn. Det viser også billedgengivelserne, der simpelthen er gode, om end ikke alle lige interessante.

1. Se Frans Gregersen og Simo Køppe, *Videnskab og lidenskab*, København 1985, s. 145f.
2. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972 (opr. 1921), s. 124ff.
3. *Departementstidenden* 1849, s. 175f.
4. Ole B. Thomsen, *Embedsstudiernes universitet*, København 1975, s. 506 og 543ff.
5. Christian Molbech, »Fortale«, *Historisk Tidsskrift*, 1. rk. I, 1840, s. xviii og xix.
6. »Den danske historiske Forenings Vedtægter. Vedtagne 10de Maj 1876 paa Foreningens Aarsmøde«, *Historisk Tidsskrift*, 4. rk. V, 1875-77, s. LV §1.
7. Se også Thorkild Kjærgaard, »Fagmænd og amatører«, *Fortid og Nutid*, 26, 1975-76, s. 507-517.
8. C. O. Bøggild-Andersen, »'Historisk Tidsskrift' gennem Hundrede Aar«, *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. I, 1939, s. 64.
9. Ejvind Slottved, »Fakultetets almindelige historie«, *Københavns Universitet 1479-1979*, VIII, red. Leif Grane og Povl Johs. Jensen, København 1992, s. 1-67.
10. Eksempelvis Steenstrups artikler »Dr. Georg Brandes som Sandhedsvidne« og »Dr. Georg Brandes og Upartiskhed« i *Dagbladet*, henholdsvis 2. og 4. februar 1880.
11. Rigsarkivet, Københavns Universitets Arkiv, Det filosofiske Fakultet, Dekanatsager 1896-97, nr. 110 og 115.

Litteraturnyt

OLDTID OG MIDDELALDER

Anthony Faulkes and Richard Perkins (ed.): *Viking Revaluations. Viking Society Centenary Symposium 1992.* (Viking Society for Northern Research, 1993). 216 s., 20 £.

I 100 år har »The Viking Society for Northern Research« samlet engelske forskere omkring Islands klassiske litteratur og vikingetidens historie. I 1992 fejrede selskabet sin 100 års fødselsdag og udgav dels en fødselsdagsudgave af sin årlige *Saga-Book*, dels denne rapport fra et internationalt symposium holdt i London i maj 1992.

Den indeholder først »Centenary Revaluations« af forskningshistorien i de discipliner, der dækkes af »Viking«-selskabets interesser: Knut Helle giver en redegørelse over status quo i forskningen i Norges historie. Gunnar Karlsson fortæller om historieskrivningens sørgelige tilstand på Island, efter at ættesagaerne er blevet opgivet som kilder til Islands tidlige århundreder, og arkæologien endnu ikke er kommet ordentligt i gang. Vésteinn Ólason fortæller om den livlige litteraturvidenskabelige forskning i islændingesagaerne og Diana Whaley om kongesagaerne, som hun betragter som »sagaernes Askepot«. Michael Barnes redegør for de mange forskellige teorier om de skandinaviske sprogs historie på de britiske øer; og Christine Fell beretter om engelske studier i oldnordiske materier fra renaissance og romantik med et kort udblik over nutid og fremtid.

Så følger to rækker »Current Pro-

blems«, den første om »Pagan Beliefs and Christian Impact«. Her findes en meget væsentlig artikel af den alt for tidligt døde Bjarne Fidjestøl om skjaldedigtningens bidrag til hedenskabets og kristningens historie. Den fortsætter en artikel i symposierapporten *Nordisk hedendom* (red. Gro Steinsland m.fl., Odense 1991; se *Historie*, 19, 1991-93, s. 752f). Til sammen udgør de et væsentligt stykke grundforskning, man kan frygte bliver begravet. Ursula Dronke fantaserer uhæmmet over mulige kristne dybsindigheder i Vølvens Spådom og Rigs Vandring – og finder især mange i de tabte strofer. Else Roesdahl redegør kyndigt for, hvorledes arkæologien kan belyse den sidste hedenske periodes kult og forestillingsverden. Peter Foote dækker både bredde og dybde i kristningens historie, mens han prøver at besvare spørgsmålet om, hvordan det nykristne islandske samfund så ud, siden det kunne overlevere ægte hedensk digtning.

Bogens sidste afsnit dækker aktuelle problemer omkring de skandinaviske samfund i perioden 800-1100. Her leverer R.I. Page et velturneret defensorat for det forsømte studium af runeindskrifterne; han opfordrer eksperterne til at popularisere deres resultater og historikerne til at være mere opmærksomme på runestenenes muligheder, og han refererer den forskning, der dog har fundet sted i de senere år. Judith Jesch viser, hvorledes termerne *drengr* og *thegn* har en helt anden betydning i den norrøne skjaldedigtning end i de angelsak-

siske kilder og i vore runeindskrifter. Preben Meulengracht Sørensen bringer et afsnit fra sin disputats, og endelig giver Bjørn Myhre en veldokumenteret begrundelse for at datere den angelsaksiske imports ankomst til Norge til det 8. århundrede – før angrebet på Lindisfarne i 793; i hans artikel tegner der sig et før-vikingetidigt norsk miljø med livlig udvekslingsaktivitet over Nordsøen (ikke uligt vores eget tidlige Ribe).

Man må ønske det engelske »Viking Society« til lykke med dets veltilrettede fødselsdagsfestligheder og håbe på fortsat liv og virksomhed i det kommende århundrede.

Rikke Malmros

Preben Meulengracht Sørensen: *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne*. (Aarhus Universitetsforlag, 1993). 400 s., 268 kr.

I denne litteraturvidenskabelige disputats anskues de islandske ættesagaer under ét som »sande fortællinger«, det vil sige som *historieskrivning*. Bogens bærende princip er respekten for sagaen som litterær genre: Ifølge sin genre opfatter enhver islændingesaga sig selv som pålidelige efterretninger om, hvad fortidens offentlige mening mundtligt har videregivet. Sagaens fortællinger berettes for at holde hver tilhører fast på den ærens norm, der er fælles for dens aktører og dens samtids publikum. Sagagenren betragtes således ikke som fiktion eller skønlitteratur, men som *pragmatisk historieskrivning*, som fortællinger, hvis pointe er, at de skal opfattes som sande og derfor efterlignelsesværdige.

Da historieskrivningens historie tiltrækker stadig flere forskere, er det rimeligt at anmelde bogen i dette tidskrift. Men den tilfredsstillende også en mere umiddelbar historisk interesse,

idet den lægger megen vægt på at forstå sagaernes normer ud fra, hvad der ellers kan vides om det 13. århundredes islandske samfund – gennem dets love og dets bøger om landnam og gennem dets beskrivelser af tidens kaotiske politiske liv i »samtidssagaer«. Island var da stadig et samfund uden centralmagt, styret af slægtsbånd, af fejdeinstitutionen og af fællesskabets offentlige mening; styret af en egalitær ideologi, hvor den enkelte *ære*, hans pligt til at hævde sin ukrænkelige personlige integritet, var den offentlige morals bærende princip, princippet bag den ærefulde hævn, den ærefulde fejde og det ærefulde forlig. Denne moral kunne ikke formuleres i faste påbud og forbud, men kunne alene udmøntes i eksemplariske *fortællinger* om konflikter, om deres udladninger i hævn og fejde og om fredens genoprettelse i forliget. Bogen lader sig således læse som et nyttigt supplement til Ole Fengers disputats *Fejde og Mandebod* fra 1971.

For at kunne beskrive sagaernes sociale verdensbillede giver forfatteren en levende, plastisk, dybt indtrængende skildring af det islandske samfund i det århundrede, hvor sagaerne blev skrevet ned, ud fra devisen: »Den samfundsorden, der fremstilles i lovene som et normativt system, tematiseres i sin virkelige problemfyldte og modsætningsfuldhed i litteraturen«. Forfatteren tilstræber at se på sagaerne ud fra den tid, hvor de blev nedskrevet under påvirkning af deres første publikum; men han bruger dem ikke umiddelbart som kilde til denne tid (sådan som det er blevet gjort af William Ian Miller i *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland* (Chicago 1990)). Tværtimod lægger han vægt på, at litterær analyse af teksterne med respekt for deres genre må gå forud for enhver brug af dem som kilde til noget uden for dem selv – et strengt kildekritisk krav, som

hans fremstilling klart beviser berettigelsen af.

Preben Meulengracht Sørensen's disputats giver en fremragende indføring i den islandske sagalitteratur og i beskrivelsen af det 13. århundredes islandske samfund. Den er også et fint lærestykke i de problemstillinger omkring genre og samfundsbaggrund, man må tage op, hvis man skal skrive om gamle skribenter. De senere år har set en opblomstring i studiet af fortidens historieskrivning: Her kan den moderne historiker bekvemt anbringe sig i kildekritikkens sikreste position ved at betragte fortidens krøniker som levn. Men så kan det ikke nægtes, at historiografien kræver noget andet og mere af historikeren, end man umiddelbart får gennem fagets systematiske skoling. *Fortælling og ære* demonstrerer på forbillig vis, hvorledes den, der vil skrive om fortidens historiografi, bør væbne sig med tålmodighed og skønsomhed – og med litteraturvidenskabelig metode og sensibilitet.

Rikke Malmros

Poul Rasmussen (udg.): *Århus Kannikebords Jordebog ca. 1315*. (Udgiversekskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1992). 88 s.

Århuskannikernes jordebog er vor vigtigste kilde til det højmiddelalderlige godssystem, og ikke mindst Poul Rasmussen har gjort en meget stor indsats for at aflokke den oplysninger og sætte resultaterne ind i en historisk sammenhæng samt for at gøre den (bedre) tilgængelig for forskningen. I 1975 kunne han således krone en stor indsats med at indsamle og bearbejde alle oplysninger om Århus Domkapitels jordegods frem til 1600-tallets matrikler med en ny udgave af jordebogens tekst og en meget

indgående kommentar til samme. Nærværende publikation rummer jordebogens latinske tekst og den nævnte kommentar i let revideret form samt en oversættelse af teksten og en faksimilegengivelse af håndskriftet plus sted- og personregistre. Faksimilen har været determinerende for bogens noget u håndterlige format.

Det vigtigste er den kompetente oversættelse af teksten – sådant er meget nyttigt med vore dages beskedne filologiske lærdom – mens vi tidligere har fået en fotografisk gengivelse af håndskriftet (i *Corpus Codicum Danicorum* II). I øvrigt bemærker man sig, at Poul Rasmussen har skiftet mening siden 1975 vedrørende dateringen af jordebogen. Dengang forsøgte han at argumentere for, at den var blevet til i 1313, men han erkender nu, at argumenterne var lovlig spidsfindige, hvorfor man må nøjes med en datering 1313-21 – altså ca. 1315. Måske kunne de tegn der findes i jordebogen på, at det visse steder kneb med at skaffe dyrkere til jorden, tyde på, at den er blevet til i forbindelse med eller efter misvækstårene 1315-17, der i hvert fald i England havde – om end forbigående – konsekvenser for befolkningstallet.

I oversættelse og register forekommer der en hr. Helge Jacobsen som jordejer i Starreklinte. Originalteksten kalder ham »Hælugh«, og han er utvivlsomt identisk med den bekendte hr. Herlug Jakobsen af slægten Grubbe af Særlev. Poul Rasmussen er klar over, hvilken slægt han tilhører, men Helge er ikke det samme navn som Herlug/Herluf.

Trods denne petitesse må man fastslå, at bogen udgør et stateligt monument over et langvarigt og dybtgående engagement i denne enestående kilde.

Anders Bøgh

NYERE TID

Bodil Wamberg: *Christian IV – en mand under indflydelse*. (G.E.C. Gad, 1993). 328 s.

Bodil Wamberg har specialiseret sig i psykologiske portrætter af mennesker på grundlag af, hvad de har skrevet. Denne virksomhed har bl.a. resulteret i biografiske bøger om Agnes Henning-sen, Johanne Luise Heiberg og Leonora Christina. Nu er turen altså kommet til Christian 4.

Ved flittig læsning af kongens mange skriftlige efterladenskaber, herunder de omkring 3.000 egenhændige breve, søger hun at tegne et psykologisk omruds af denne vor hele kongerækkes mest levende døde, som Palle Lauring træffende har formuleret det. »Hun når frem til et overraskende genkendeligt menneske – en repræsentant for en mandstype, der har været dominerende i den vestlige kulturhistorie i århundreder – den autoritære«, siges det i forlagsteksten på omslagets bagside. Denne erkendelse virker efter gennemlæsning af bogen imidlertid ikke synderlig overraskende. Det er nemlig selve hendes tese og fortolkningsmæssige udgangspunkt, at Christian 4.s personlighedstype var autoritær, og alle hendes tolkninger af kongens breve er derfor bestemt deraf. Man kan vanskeligt indse, hvordan hun med den anvendte fremgangsmåde skulle være kommet til et andet resultat.

Bogen er velskrevet, og fremstillingen rummer mange eksempler på evne til indlevelse og medleven. Den rummer imidlertid også en hel del overfortolkninger, ikke mindst af kongens portrætter. Indfølgelsevnen kan da i ubehagelig grad tangere ilde begrundet føleri.

Egentlig ny indsigt i kongens personlighed giver bogen ikke; men underholdende er den da. Om der også er tale om

god underholdning, er derimod et åbent spørgsmål. Efter min mening rummer bogen så meget hel- og halvprivat føleri og nøglehulskigget, at man efter læsning sidder tilbage med en lidt flov smag. Har den gamle konge virkelig fortjent denne formålsløse tur gennem den moderne psykoanalytiske vridemaskine?

Knud J.V. Jespersen

Jens Holmgaard (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1648*. (Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1991). 312 s.

Udgivelsen af *Kancelliets Brevbøger* skrider nu atter planmæssigt frem takket være forhenværende landsarkivar Jens Holmgaard. I 1987 udsendte han bindet for 1646, i 1989 kom bindet dækkende 1647, og i 1991 kunne vi glæde os over det bind, som dækker ekspeditionerne for det begivenhedsrige år 1648. Tilsyneladende går det med et urværks præcision, og holdes dette tempo, kan vi i løbet af en snes år endelig se udgaven ført frem til 1660, således som det hele tiden har været målet. Om det går så vel, kan ingen naturligvis vide; men foreløbig har vi lov til at glæde os over, at det store udgivelsesprojekt nu atter udvikler sig på forbilledlig vis.

Nærværende bind følger samme udgivelsesprincipper som de to foregående (jf. *Historie*, 18, 1989-91, s. 484-486). Det særlige ved dette bind er, at det dækker det år, da Christian 4. døde og afløstes af sønnen Frederik 3. Disse begivenheder har sat deres umiskendelige præg på kancelliets ekspeditioner, hvoraf hovedparten faktisk er affødt deraf, f.eks. i form af nye forleningsbreve, fornyelse af købstadsprivilegier osv. Man bemærker også, at den altid om-

hyggelige Christian 4. så sent som den 29. januar sørgede for, at den tidligere elskerinde Karen Andersdatter blev betænkt med en livsvarig pension på 600 rd. årligt, som skulle udbetales med 150 rd. hvert kvartal – han var omhyggelig til det sidste, den gamle. Af speciel fynsk interesse er kongens privilegium for de fynske jernparticipanter med Anders Bille i spidsen til oprettelse af et våbenmanufaktur, hvilket skabte grundlag for den kortlivede våbenfabrik i

Brobyværk, som for øjeblikket er genstand for museumsfolkernes interesse. Endelig kan vi i ekspeditionerne følge den nye konges systematiske anstrengelser for at likvidere den store statsgæld fra Torstenssonfejdens tid ved bortsalg af krongods.

Nu glæder vi os til i de kommende bind at følge, hvorledes Frederik 3.s magtkonsolidering fandt udtryk i bureaukratiets dispositioner.

Knud J.V. Jespersen

DET 19. ÅRHUNDREDE

Finn Stendal Pedersen (udg.): *Landmandsliv 1815 til 1855. J.A. Hofman (Bang)s erindringer og breve.* (Odense Universitetsforlag, 1993). 221 s., 198 kr.

I perioden fra påbegyndelsen af landbo-reformerne omkring 1770 og frem igennem det 19. århundrede undergik det danske godssystem fundamentale ændringer. Fra at være center i lokalsamfundene overgik godserne til at være virksomheder, der kun skulle tilgodese de enkelte godsejerfamiliers interesser. Godserne blev til landbrug på linie med mange andre bortset fra, at de var væsentligt større end bøndergårdene og tjente som arbejdsplads for mange mennesker. Og for yderligere at complicere billedet bevarede en del godser fæstegodset et stykke op i det 19. århundrede – nogle blev endog fortsat drevet med hoveri.

Hvis man spørger, hvorledes dagligdagen formede sig på disse storlandbrug, eller hvorledes de fungerede som arbejdsplads, står vi i dag næsten på bar bund.

Det er derfor svært at forestille sig et mere relevant initiativ end det, Finn

Stendal Pedersen og Odense Universitetsforlag har taget ved at udgive erindringer og breve fra 1815 til 1855 af godsejersønnen Jacob Aall Hofman (Bang) (1810-87). Han var tredjeældste søn i en borgerlig familie, der i 1801 havde overtaget stamhuset Hofmangsgave ved Odense Fjord. J.A. Hofman (Bang) opnåede aldrig selv at blive godsejer, men kom som ung i forvalterlære og ernærede sig senere som forpagter af forskellige hovedgårde. Der ved stod han i sjælden grad i centrum for ændringerne inden for landbruget i det 19. århundrede. Hans far blev forbigående sindssyg i forbindelse med de usikre tider ved »Pengeforvirringen« lige før 1813, og sønnen arbejdede med praktiske problemer inden for landbruget hele livet, sat i relief af erfaringer som forvalterelev på godser i Mecklenburg og Sachsen og ved studier på landbrugsakademiet i Eldena i Pommern.

J.A. Hofman (Bang)'s beskrivelser af familielivet på godserne leder uvilkårligt tankerne hen på det indtryk af europæisk godsejerliv, man får ved læsning af den samtidige skønlitteratur. Man kommer uvægerligt til at tænke på værker som Tolstojs »Barndom, opvækst,

ungdom«, Gorkijs »Familien Artamonov« eller måske Gogols »Døde sjæle«.

J.A. Hofman (Bang)'s hovedindsats lå imidlertid inden for praktisk landbrug. Ved siden af visse begivenheder i forbindelse med udbruddet af faderens sygdom hørte de uterlige ord og gerninger, især blandt de hoverigørende karle og piger, til de oplevelser, der gjorde stærkest indtryk på forfatteren som barn. Som 18-årig kom han første gang til selv at arbejde med problemerne i praksis som skriver hos forvalteren på Hvidkilde. Først måtte han øves i skrivning og regning, inden han kunne sættes ind i alle de forretninger, der hørte til godsstyrelsen såsom skiftevæsenet, overformynderi, lægdsvæsen, skatteberegning osv. Der var dog også tid til at deltage i selskabslivet hos lensbesidderinden Rantzau-Lehn. I dette selskabsliv spillede to af »aprilheltene fra 1801« (veteraner fra slaget på Reden den 2. april 1801) en central rolle.

To år senere, i 1830, var J.A. Hofman (Bang) i stand til at opfylde faderens ønske om at overtage posten som forvalter på Hofmangave, men ærgrelsen over at se på »denne jammerlige hoveridrift« på Hofmangave førte til, at forfatteren fik lyst til at lære et bedre landbrug. I 1833 blev han derfor elev hos godsejer Rösing på Pankelow ved Rostock. Hvis Hofman (Bang) havde forventet et højere stade hos bondebefolkningen her, kom han fra asken i ilden. I Mecklenburg var bønderbyerne blevet nedlagt, og bønderne var blevet samlet i daglejerhytter på godserne. Hytterne havde ingen skorsten, og røgen måtte trække ud af den åbne gadedør. Beboerne sagde da også rent ud, at hvis de så herren ophængt ved benene, ville de ikke skære ham ned. Godsejer Rösings eneste personlige kvalitet var angiveligt, at han havde været kammerat med forfatterens storebror Erik. Efter et års tids forløb kom J.A. Hofman (Bang) fra

stedet på en måde, der viser, at han også kendte til jargonen på godserne. Da godsejeren indledte skærmydslen med at true med at jage ham »zum Teufel«, var svaret »I det tilfælde behøver jeg kun at blive her«. I 1836 vendte han tilbage til Tyskland for at blive elev på godset Hundisburg i nærheden af Magdeburg. J.A. Hofman (Bang) var tidligere blevet introduceret for ejerfamilien Nathusius, som han havde et fortrinligt forhold til. Dynastiet var grundlagt af Johan Gottlob Nathusius (1760-1835), der fra fattig dreng havde arbejdet sig op til industrimagnat. Blandt utallige andre aktiviteter havde han anlagt en rukkelloesukkerfabrik under »Fastlandsspærringen«.

1837-38 er forfatteren forvalter på Kokkedal nord for København. Tilsyneladende forventede arbejderne her faste retningslinier. De tog gemytligt mod prygl, og Hofman (Bang) gik altid med en rebtamp i lommen.

J.A. Hofman (Bang) ville nu engang lære ordentligt landbrug og studerede derfor fra 1838 til 1840 på landbrugsskolen i Eldena i Pommern, hvor han også lærte det tyske studentertilv at kende på godt og ondt. For at finansiere studierne trådte han i forbindelse med Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, der skaffede ham et stipendium mod, at han sendte indberetninger og skrev artikler til *Tidsskrift for Landøkonomi*. Kontakten med Det kgl. danske Landhusholdningsselskab førte til, at han blev anmodet om at udarbejde beskrivelsen over Odense amt, der udkom i 1843.

I 1847 var forfatteren på besøg i Tyskland. Nu var der kraftige spændinger over for danskere. Særlig provokerende virkede forfatteren A.H. Hofmann von Fallersleben (1798-1874), der er forfatter til den senere tyske nationalsang »Deutschland, Deutschland über Alles«.

Det er de seneste begivenheder, J.A. Hofman (Bang) omtaler i sine erindringer, men udgiveren har valgt yderligere at bringe 10 breve til faderen frem til 1854. J.A. Hofman (Bang) er stadig i begivenhedernes centrum. Som forpagter af Svenstrup ved Ringsted klager han over, at anlæggelsen af jernbanen mellem Roskilde og Ringsted gør det svært at skaffe arbejdskraft til godset. J.A. Hofman (Bang) afsluttede sin karriere som forpagter hos sin broder på Hofmangsgave 1860-80.

Af noterne fremgår det, at de gengivne breve hidrører fra mindst to pakker i Hofmangsgaves godsarkiv. Det er yderst beklageligt, at udgiveren ikke gør rede for omfanget af korrespondancen, end sige hvilke kriterier der ligger til grund for udvælgelsen. Til gengæld har udgiveren gjort et meget stort arbejde for at skaffe personlige data om alle personer, der omtales i bogen. Herved opnår den også en væsentlig personalhistorisk værdi.

Ved siden af den handlingsmættede beskrivelse af et begivenhedsrigt liv indeholder bogen også værdifulde detaljer både om praktisk landbrug og jagthistorie. Såsom forfatterens ungdomsoplevelser som jæger ved Odense Fjord og tilrettelæggelsen af driften på godser, han kom i kontakt med.

Bogen er derfor ikke til at komme uden om ved beskæftigelse med landbrugets historie i første halvdel af det 19. århundrede i almindelighed og godsernes historie i særdeleshed.

Jens Skriver

Jens Boel: *Selvtænkeren. Agitatoren Peder Hansen, Lundby.* (Landbohistorisk Selskab, 1990). 193 s.

Den sjællandske fæstehusmand og agitator Peder Hansen, Lundby (1801-54) er ofte omtalt i skildringer af den politi-

ske kamp i 1830'erne og 1840'erne, ligesom han to gange har fået en fyldig omtale i generelle skildringer af den danske husmandsbevægelse. Første gang i C.Th. Zahles værk *Den danske Husmand* fra 1901 og anden gang i Fridlev Skrubbeltrangs tobindsværk *Den danske husmand* fra 1952. Tidligere var Peder Hansen også blevet fyldigt omtalt i 1871 i D.E. Rugaards værk *Fremragende danske Bønder*. Så selv om Jens Boels afhandling er den første selvstændige fremstilling af Peder Hansen, Lundbys liv og politiske virke, er det langt fra en hidtil overset politisk skikkelse, der hermed har fået sin første monografi.

Selv om Jens Boel i høj grad bygger på sine forgængere i den foreliggende afhandling, der i forordet udtrykkelig siges i første række at være en skildring af Peder Hansens politiske virksomhed og ideologiske placering, og ikke en personlig biografi, så må denne monografi i den foreliggende udformning i høj grad siges at være velbegrundet.

I et glimrende sidste afsnit med titlen »Husmandenes første talsmand« redegør Jens Boel klart for tendensen i C.Th. Zahles skildring fra 1901 midt i husmandsbevægelsens politiske kamp samt for, hvorledes de af Zahle ukritisk gengivne mundtlige myter om Peder Hansen, Lundby senere er overleveret i skildringerne af den politiske kamp i 1840'erne, selv om der ikke er dokumentarisk belæg for de fleste, men at de netop er myter.

Hertil kan føjes, at denne monografi, i hvert fald for nærværende anmelder, levendegør den barske politiske og sociale virkelighed i 1830'ernes og 1840'ernes Danmark på en langt klarere måde end Fridlev Skrubbeltrangs monumentale skildring af husmandsbevægelsen fra 1952. Dette hænger formentlig sammen med den fremskridts- tro og optimisme, der prægede Fridlev

Skrubbeltrangs forfatterskab og dermed var med til at gøre al den nød og elendighed, der prægede 1700- og 1800-tallets samfund, langt mere udholdelig og acceptabel for eftertidens læsere.

I sin skildring gennemgår Jens Boel kortfattet og klart de sociale vilkår for tidens husmænd og gårdmænd, den begyndende splittelse imellem de to grupper i bondestanden og Peder Hansens liv som fæstehusmand. Der kan selvfølgelig altid rejse sig diskussion om vægtingen af detaljerne i en sådan opsamling, men alt i alt forekommer Jens Boels fremstilling vel afbalanceret, og det ville være ubilligt at diskutere nuanceforskelle i tolkningen af tidens sociale vilkår på det fremlagte grundlag.

Højdepunktet i skildringen af Peder Hansens liv er givet skildringen af hans fængsling og betingede frifindelse i 1835/36. En justits sag, som meget passende af Jens Boel sammenholdes med den senere polemik mod bomuldsvæver Hans Hansen, Mern, da denne blev fortrukket frem for den nationalliberale professor H.N. Clausen ved valget til den grundlovgivende rigsdag i 1848. Til sammen illustrerer disse to sager med en frysende klarhed tidens sociale realiteter.

Efter skildringen af tidens generelle sociale kår og Peder Hansens liv som fæstehusmand følger derpå en gennemgang af Peder Hansens virke som agitator og medarbejder på Rasmus Sørensen og I.A. Hansens blad *Almuevennen* frem til udstedelsen af »Bondecirkulæret« den 8. november 1845 samt hans virke som lønnet udsending for »Bondevennernes Selskab« efter dets oprettelse i foråret 1846.

Gennemgangen af Peder Hansens virke, der er krydret med mange velvalgte eksempler fra hans artikler og pjecer, underbygger samtidens dom om, at hans virke i høj grad bidrog til at udvikle godsejernes og myndighedernes

hysteriske frygt for revolution, som førte til »Bondecirkulærets« udstedelse, og derved også indirekte til den epokegørende alliance mellem bondestand og liberalt borgerskab, som dannelsen af »Bondevenneselskabet« var udtryk for.

Blandt de refleksioner, som fremstillingen har givet anledning til, er, at Jens Boels påvisning af den nedvurdering af Peder Hansens betydning og virke, som hans kampfæller Rasmus Sørensen, Venslev og I.A. Hansen lader ham blive til del i deres erindringsværker, klargør, hvor afhængig vor vurdering af tidens husmands- og gårdmandspolitik er af de degnekristne politikeres selvforståelse og skildring af tiden.

Således optræder hverken Peder Hansen, Lundby eller Asmund Gleeurup i Knud Bannings disputats fra 1958 om de *Degnekristne*, heller ikke i gennemgangen af disses politiske virke. Dette kan til dels skyldes, at Knud Banning i hovedsagen stopper sin analyse af bevægelsen med Rasmus Sørensen, Venslevs afskedigelse uden pension fra skolelærerembedet i Venslev den 17. februar 1844.

Der kan således være god grund til at ønske sig flere lignende »biografier« af bondestandens førende talsmænd fra disse år. Da det yderligere forekommer, som om Jens Boel har svært ved at placere og tolke en person som Orla Lehmann i sammenhængen, kan ovenstående ønske endvidere sagtens udvides til også at gælde de nationalliberale politikere.

Nærværende fremstilling, der i øvrigt er krydret med en række velvalgte illustrationer, kan kun øge lysten efter mere, og den er hermed anbefalet på det varmeste.

Finn Stendal Pedersen

Hanne Engberg: *En frigørelseshistorie. Margrethe Vullum 1846-1918*. (Gyldendal, 1994). 386 s.

Hanne Engbergs bog er glimrende læsning. Den er velskrevet, velunderbygget, og man interesserer sig for dens mennesker. Margrethe Vullum er bogens hovedperson, begavet, forvænt og overordentlig velhavende, datter af Maria og Orla Lehmann, hvis tragiske kærlighedshistorie blev udgivet af samme forfatter i 1991 (jf. *Historie*, 19, 1991-93, s. 563f).

De to bøger hører ikke sammen, men Margrethes forhistorie er den, at hendes mor døde, da hun var tre år og kun efter få års ægteskab med den travle og ildfulde Orla Lehmann, der blandt meget andet var medforfatter til Danmarks grundlov.

Orla Lehmann giftede sig ikke igen, og datteren blev et midtpunkt i hans liv. Efter tidens skik tog han et kvindeligt familiemedlem i huset, der skulle afhjælpe savnet af den døde mor, et kærligt menneske, der også senere tog sig af Margrethes børn.

Margrethe giftede sig tidligt med Gotfred Rode, der var lærer og først sent fik sin embedseksamen. En venlig og lidt sagtomodig mand, Orla Lehmann var ikke alt for begejstret.

Det blev ikke noget lykkeligt ægteskab, skønt Gotfred og Margrethe var fælles om et opdragende højskolearbejde, der kostede mange af hendes penge. De fik to sønner, Ove og Helge Rode.

Margrethe forelskede sig i en lidt yngre norsk højskolelærer, Erik Vullum, og for hans skyld forlod hun sin mand og de to børn, Hanne Engberg drager naturligt nok en parallel til Henrik Ibsens »Et dukkehjem«. Det skete efter faderens død i 1870 og gav Margrethe et livsindhold, en mulighed for udfoldelse, bl.a. fordi hun havde råd til det. Ægtefællerne skrev meget og kunne klare sig uden at tjene på det. Man støttede oven i købet de tidsskrifter, hvor artiklerne udkom.

Margrethe savnede især den mindste

dreng, og da Gotfred Rode døde nogle år efter skilsmissen, var den sorg slukket, men andre fulgte efter.

Erik Vullum holdt ikke, hvad han lovede, og man får det indtryk, at han måske slet ikke havde ønsket sig at blive knyttet så fast til den energiske Margrethe. Han var på mange måder begavet, så glimrende ud, var velformuleret, en stor taler. Men han blev tidligt fordrukken, Margrethes penge fossede ud, og hun endte som en lidt trøttende jomfru Tidsfordriv med altid den samme fløjlskjole sat sammen med nåle både her og der. Hun havde et frelserkompleks, betød meget for den ungdom, hun ville hjælpe, og for den kvindesag, der var kommet frem. Hun havde sin fars ildhu, men har nok manglet noget af hans charme. I lange perioder havde familien ikke noget hjem, og de sidste års kræfter gik med at holde Vullum så nogenlunde på benene. Han døde et par år før Margrethe, og man må sige heldigvis.

Ove og Helge Rode var længe om at komme til udfoldelse og måtte støttes økonomisk, til gengæld gjorde de hende ære, da de endelig var blevet anerkendt.

Margrethe havde mange interessante venner, bl.a. Bjørnstjerne Bjørnson, og som tiden gik, fulgte hun ham i hans forkastelse af kristendommen. Hun elskede Norge og følte sig på mange måder norsk, og som skribent bredte hun sig over kunst- og litteraturkritik, politiske og menneskelige forhold, kvindesag, ja, næsten alt – og lidt for meget. Forfatteren Arne Garborgs kone Hulda skriver et sted, at Margrethe er en heltinde, men at heltinder ikke altid er morsomme.

Helge Rode var den, der bedst forstod sin mor, og hans digt ved hendes død er svært at glemme. Bogen mangler en navneliste, og man savner, at dens noter ikke er anbragt inde i bogen.

Ny Paludan-Müller

DET 20. ÅRHUNDREDE

Claus Bjørn: *Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard. En biografi.* (Landbohistorisk Selskab, 1993). 190 s.

Få kender i dag Anders Nielsen fra Svejstrup Østergaard ved Skanderborg. Ikke desto mindre formåede han at sætte lige så meget i gang inden for landbruget i perioden 1895-1915, som Tietgen i de to foregående årtier havde skabt inden for industrien. Det er derfor fuldt berettiget, at Anders Nielsen omsider bliver biograferet, og hvem er nærmere til det end Claus Bjørn, som i mange sammenhænge tidligere har behandlet nogle af de organisationer og virksomheder, Anders Nielsen skabte eller virkede i.

Anders Nielsen (1859-1928) blev tidligt forældreløs og blev allerede som 20-årig landbrugskandidat. To år senere blev han gift med den myndige Kirstine, og sammen overtog de den 6 tdr. htk. store Svejstrup Østergård. Allerede som 26-årig blev han landboforeningsformand, og han skulle i en lang årrække komme til at yde en fremragende indsats i de jyske landboforeningers planteavlsudvalg i en periode, hvor der ellers fokuseredes på svin og smør.

Det blev dog inden for andelsbevægelsen, Anders Nielsen kom til at yde den væsentligste indsats. Med ham som uforfærdet agitator lykkedes det i 1898 at få oprettet Jysk Andels Foderstofforretning som alternativ til det store Korn- og Foderstofkompagni, der var skabt ved en sammenslutning to år i forvejen (KFK's oprettelsesår er forkert angivet s. 47). Med basis i JAF blev der i de følgende år taget et stort antal nye initiativer: Smørmærkeforeningen 1900, som skabte lurmærket, Dansk Andels Gødningsforretning 1901, Smøreksporthforeningen 1904, Danske Mejeriforeningers

Fællesorganisation 1912, Dansk Andels Cementfabrik 1913 og Andelsbanken 1914 for blot at nævne nogle af de vigtigste. Desuden sad Anders Nielsen i Folketinget 1908-09, uden at det dog interesserede ham. Han var også formand for Foreningen af jyske Landboforeninger og initiativtager til Landbrugsraadet, ligesom han gennem mere end 20 år var redaktør af det vigtige *Andelsbladet*. Mange landmænd brugte ham også i dagligdagen takket være den traditionsrige *Anders Nielsens Lommebog for Landmænd*.

Alt sammen vidner det om en utrolig arbejdsevne, men også om en gudbenådet agitator. Uden hans selvsikkerhed og overtalelsesevner var mange af landbrugets fællesforetagender ikke blevet skabt, eller i det mindste først langt senere. Han var udstyret med en kraftig stemme, hvad der ikke var at kimse af i en tid, hvor mikrofonanlæg ikke eksisterede. Og som Tietgen var han forsynet med den fornødne hensynsløshed og ensidighed, der kunne fejle modstanderne til side. Han var derfor nok respekteret, men ikke elsket. Dertil kom en stærk selvhævdelse og en trang til at bestemme uden at orientere sine omgivelser. Allerede i 1889 blev han af den grund væltet i den lokale landboforening, men det skulle også senere svie til ham, især i forbindelse med Federspielaffæren under 1. Verdenskrig.

En mand af Anders Nielsens støbning måtte naturligt nok møde modstand. Det gjorde heller ikke hans folkelige opbakning større, at han tog sig godt betalt for sine mange poster. Bengnaverier var ikke et ukendt begreb dengang (»ben«-beløbet er på s. 176 fejlagtigt angivet til 600 kr. i 1907. Det var 6.000 kr., og så var det hele endda ikke med. Til sammenligning tjente en ty-

pisk gårdmand på den tid 1.500-2.000 kr.).

Andelsbankens problemer og endelige fald i 1925 fældede også Anders Nielsen. Han havde på trods af stor skepsis inden for landbruget trumfet bankens etablering igennem i 1914, og snart blev han ud over formand også direktør. Uheldige engagementer trak den ned, og Anders Nielsen blev efterhånden tvunget væk fra næsten alle sine poster. Han døde derfor som nederlagets og skuffelsernes mand få år efter. Heri ligger nok også en god del af forklaringen på, at han er gået noget i glemmebogen. Hvis betydningsfulde skikkelser vil sikre sig et godt eftermæle, skal de helst stoppe på toppen af karrieren eller sørge for, at nederlagene kommer på et tidligt tidspunkt i deres liv.

Claus Bjørns bog følger først og fremmest Anders Nielsen i al hans organisatoriske, udadvendte færden. Dermed bliver det også en interessant bog om etableringen af de mange betydningsfulde fællesforetagender i dansk landbrug i årtierne omkring århundredskiftet, hvor meget af det blev skabt, som stadig eksisterer.

Mennesket Anders Nielsen lykkes det derimod ikke at komme ind på livet af, hvad forfatteren også åbent erkender. Men der findes hverken samtidige eller senere skildringer, som har kunnet hjælpe Claus Bjørn på vej. For Anders Nielsen var et meget lidt socialt væsen, der ikke var optaget af tilværelsens mere musiske sider, som Bjørn skriver (s. 173). På trods af disse mangler ved både kildematerialet og hovedpersonen kunne man dog godt have ønsket sig, at forfatteren i højere grad havde forsøgt at grave et spædestik dybere omkring mange af de beslutninger, Anders Nielsen var med i. Skildringen befinder sig meget på overfladen, hvor forfatteren med eftertidens visdom godt ved, hvor sagen ender. Men for den samtidige beslut-

ningstager var løsningsmulighederne måske ikke så indlysende.

De fleste, der har prøvet rollen som biograf, har nok oplevet, at det kunne være vemodigt at sætte sidste punktum og sige farvel til en person, man er kommet tæt på. Man fornemmer ikke, at Claus Bjørn har været så ked af at slippe Anders Nielsen. Den store andelsskikkelse har hos Bjørn nok kunnet aftvinge respekt for arbejdsindsatsen, men ikke sympati.

Men også på anden måde virker det, som om sidste punktum har været en lettelse for forfatteren, idet bogen er præget af hastværk. Det ser ganske enkelt ud som om, der ikke er blevet læst korrektur på bogen. Ofte skal man læse en sætning en ekstra gang på grund af forstyrrende slåfejl, og direkte meningsforstyrrende fejl optræder også, f.eks. Jyllandsposten i stedet for Jyllandsbanken s. 149 og Heergaard i stedet for Neergaard s. 184. Det er så meget mere iøjnefaldende, som forfatterens øvrige værker er præget af stor akkuratesses.

Bogens første sætning indledes i øvrigt med en faktuel fejl. Det hedder her, at Studiestræde strækker sig fra Nørregade ved Frue Kirke til Jarmers Plads. Som indfødt jyde kan jeg oplyse, at Studiestræde munder ud bag Cirkusbygningen, medens det er Skt. Peders Stræde, der munder ud i Jarmers Plads.

Flemming Just

Torben Rechendorff (red.): *John Christmas Møller – en konservativ profil*. Udgivet i anledningen af 100-årsdagen for John Christmas Møllers fødsel 3. april 1894. (Christmas Møllers Mindefond, 1994). 80 s.

Christmas Møllers Mindefond har meget naturligt ønsket at fejre 100-året for John Christmas Møllers fødsel med en

bog. Den kommer dog uvægerligt til at stå i skyggen af Wilhelm Christmas-Møllers disputats fra 1993 og den planlagte udgivelse af John Christmas Møllers dagbøger fra Kildeskriftselskabet. Derfor er det forståeligt, at man fra Mindefondens side har bedt udgiveren af dagbøgerne, Erik Thostrup Jacobsen, om at skrive den bærende artikel: »Mennesket og politikeren John Christmas Møller – belyst ud fra sine efterladte dagbøger fra besættelsestiden« (s. 11-76). Dagbogen, som Christmas Møller førte fra årsskiftet 1940/41 til sin søns død i allieret krigstjeneste 20. april 1945, er den bærende kilde, men også et omfattende brevmateriale er benyttet.

Med Christmas Møller som hovedperson bliver læseren ført rundt i de politiske magtkampe i Danmark og i danske kredse i udlandet i besættelsestiden og i tiden efter befrielsen. Hovedvægten ligger i tiden 1941-45, hvor dagbøgerne er skrevet. Specielt tiden i England, hvor myten om Christmas Møller blev grundlagt, er instruktivt belyst. Her fik han indflydelse på de danske radiolyttere som »stemmen fra London«, mens hans reelle politiske indflydelse var ringe. Forholdet til de danske gesandter blev aldrig godt, og SOE, der havde inviteret ham i 1941, havde ændret strategi over for de besatte lande og ønskede ikke længere dannelsen af europæiske modstandshære.

Forfatteren vil mere end blot skildre et begivenhedsforløb. På baggrund af dagbøgerne forsøger han at sammenkæde det psykologiske billede med den førte politik for at kortlægge Christmas Møllers »politiske optik« (s. 12). Han genfinder meget naturligt de konservative dyder som nationalfølelse, konsensus, idépolitik og folkefællesskab (landsmandsskab i Christmas Møllers egne ord). Det personlige ledemotiv var ifølge Erik Thostrup Jacobsen tanken om »ofrets værdi«. Udtrykket er fra

dagbogen (27/2 1945), og det dækker over, at det som idépolitiker koster noget at ville en politik.

Det havde kostet Christmas Møller at føre sin grundlovspolitik på tværs af partiet i 1938/39. Det havde kostet ham formandsposten og magten i det parti, som han havde ledet op igennem 1930'erne. Han havde savnet Staunings støtte under tyskernes krav om hans afgang som minister 1941, og han savnede støtte både fra de danske gesandter og fra sine engelske værter under opholdet i London. Det er på dette grundlag, at dagbøgerne er skrevet – »En blanding af vrede, skuffelse og fortvivlelse« (Wilhelm Christmas-Møller: *Christmas*, 1993, bd. II, s. 153). At han desuden af sine samtidige blev karakteriseret som en stor iscenesætter af sig selv (udtrykket var Pürschels), gør ikke dagbogen mindre kompliceret som kilde. At gribe fat i et sådant citat og gøre det til nøglen til forståelsen af Christmas Møllers politiske optik er lige så forståeligt, som det er farligt. Erik Thostrup Jacobsen gør sig visse kildekritiske overvejelser over at benytte dagbøgerne i note 3, men bringer dem ikke løbende i teksten. Det er synd, fordi man fornemmer, at han kunne have magtet denne formidlingsmæssigt svære opgave. Sproget er godt, afsnittene er veldisponerede, noteapparatet er godt, og artiklen slutes med et personregister. Det havde været oplivende, hvis forfatteren havde bragt læseren med ind i det »historiske værksted« og luftet sine overvejelser og forbehold. Specielt fordi Mindefonden, trods to forord af Erik Ninn-Hansen og Torben Rechen-dorff, der hylder Christmas Møller som politisk forbillede, ikke er faldet for fristelsen til at skrive den traditionelle hagiografi.

Bogen slutter med en kort erindringsartikel af den 95-årige Erik Finnemann-Bruun. Han var som redaktør af *Kjerte-*

minde Avis en af hovedkræfterne bag Christmas Møllers valg til Folketinget i 1920. Et skæbnesvangert valg, idet en fire års forsinkelse ifølge forfatteren »let kunne have skabt et helt andet politisk billede – såvel internt i Det konservative Folkeparti som for det borgerlige Danmark«.

Søren Toft Hansen

Anker Jørgensen: *Fra Christianshavn til Christiansborg. Erindringer 1922-1972*. (Fremad, 1994). 344 s. + 32 s. billedplancher.

I 1989-90 udgav Anker Jørgensen sine dagbøger for 1972-82 (se *Historie*, 18, 1989-91, s. 514-516). Erindringerne her dækker tiden indtil statsministerudnævnelsen; der loves imidlertid også et bind erindringer for tiden efter 1972: personen Anker Jørgensen vil således blive veldækket.

Netop personen Anker Jørgensen er erindringerne en god kilde til. Selv om meget i dem tydeligvis er efterrationaliseringer, giver de et godt indtryk af udviklingen fra dreng til den modne mand og af de ydre vilkår og påvirkninger, der formede ham. Privatlivet er med i det omfang, der er nødvendigt for at forstå den offentlige person, men heller ikke mere. Det er tydeligt, at Anker Jørgensen i vidt omfang har haft personlige notater at støtte sig til, og af indledningen til Dagbøgerne fremgår, at i hvert fald fra 1950'erne har om ikke egentlige dagbøger så dog samtidige optegnelser været en støtte, og fra særlig spændte situationer på arbejdsmarkedet citeres i erindringerne formelige dagbogsoptegnelser.

Tydeligvis har Anker Jørgensen haft en udpræget tilbøjelighed til at skrive ned for at klare sine tanker. Det fremgår også af bestandige referater af de læste bøger, og de er mange og bredt favnen-

de i emnerne. Ofte virker de lange referater af det læste dog mindre nødvendige for selve erindringerne; den gamle studiekredsleder har simpelthen ikke kunnet holde sig tilbage fra at »belære«. Det hele giver imidlertid et indtryk af den vældige indsats, der blev ydet for at indhente den boglige baggrund, som – trods præliminæreksamen – ikke følte tilstrækkelig, i øvrigt en indsats, som Anker Jørgensen havde fælles med mange af tidens fagforeningsledere, selv om den i hans tilfælde var af en væsentlig større karakter end almindeligt. Selv om det stadig må huskes, at Anker Jørgensen er en ener, må det på samme tid fastholdes, at erindringerne, skønt de dækker et fuldstændigt karriereforløb fra tillidsmand på arbejdspladsen til forbundsformand, giver et billede af fagforeningsarbejdet, som er et meget tiltrængt supplement til de mange mere dataprægede jubilæumsskrifter fra fagforeninger.

Et andet område, hvor der også gives noget helt centralt, er Socialdemokratiets kamp mod kommunismen. Det, der hidtil har foreligget, er samlet om ledelsesniveauet, mens det, der foregik ude på arbejdspladserne, ligger mere skjult, selv om det må anses for at være lige så afgørende, om ikke mere udslagsgivende. Her er der spredt, ikke samlet, fremlagt væsentlige oplysninger og karaktertræk, som er vigtige for at fastholde en betydningsfuld del af Danmarkshistorien, som ellers går tabt, hvis der ikke snarest gøres en indsats for at søge bevarede oplysninger om denne side af udviklingen i årene efter 1945.

Ved siden af fagforeningsarbejdet kom fra 1964 Folketinget. Der er i korthed gode oplysninger om gruppearbejdet og en lang række personkarakteristikker, der som hovedregel lige som omtalen af fagforeningslederne giver momenter, der ellers ikke er kendte, men dog i hovedtrækkene falder sammen

med de vurderinger, der er givet andre steder. Påfaldende er, at der altid søges efter at fremhæve de positive sider hos personerne, både modstandere og partifæller. Dog kan der siges noget træffende og spidst, men stiltfærdigt: »Hun [Kamma Larsen-Ledet] så totalt åbent og frisindet på SF og alt hvad der hed venstrefløj. Efter min mening grænsede til det letsindige. Orla [Møller] kunne vi finde i den anden ende af den skala, som det blev en vane at vurdere socialdemokrater efter. Han var et menneske, der ønskede indflydelse, og det var tydeligere hos ham, end hos de fleste andre«.

Erindringerne sluttes med den totale overraskelse det var, også for Anker Jørgensen, da Krag i 1972 pegede på ham som sin efterfølger. Erindringerne og Dagbøgerne sikrer Anker Jørgensen en fornem plads i dansk historisk litteratur ved siden af den politiske.

Vagn Dybdahl

Henning Rohde: *Noget lykkedes... Erindringer*. (Gyldendal, 1994). 356 s., 298 kr.

Henning Rohde (f. 1910) indtog gennem mange år en central placering i dansk administration og teaterliv – det sidste samlet om Det kgl. Teater og Statsradiofonis dramatisk-litterære afdeling. Hans erindringer samler sig også om disse emner, mens de personlige forhold ikke optager megen plads og væsentligst indskrænker sig til facetter til portrættet af faderen, den fremragende maler og designer Johan Rohde (1856-1935). Desværre standser erindringerne, da Rohde i 1962 blev departementschef i Kulturministeriet og fra 1975 chef for Det kgl. Teater, således mangler altså det afsnit, hvor Rohde havde størst afgørende indflydelse.

Ståstedet for Rohde var i mange år Undervisningsministeriet med dets dengang – selv for de dygtigste – langsomme avancement ad stigen sekretær, fuldmægtig, kontorchef. Forløbet blev afbrudt af perioder ved teatret med stillingsbetegnelser som teatersekretær og vicechef. Til dette kommer perioder ved Statsradiofonien og *Politikens* redaktion.

Af Undervisningsministeriets organisation og arbejdsformerne giver erindringerne gode skildringer, der vil være et godt kildestof, når periodens administrationshistorie skal behandles, herunder også når forholdet mellem ministre og embedsmænd skal med. Særlig væsentlig er oplysningerne om spillet omkring dannelsen af Kulturministeriet; hidtil har vor viden mest været de mange »rygter«, der dengang løb rundt i de politiske og administrative cirkler.

Når det gælder de store afsnit om teatret, optager de for dette specifikke administrative forhold naturligt nok en stor plads, men også oplysningerne om repertoarer og kunstnerne tilgodeses. Samlet bliver derfor disse afsnit af betydelig kildeværdi for teaterhistorien. For læseren, der går til bogen alene for at hente almen orientering, er fremstillingen mindre ligefrem. I den henseende er teksten ofte ikke let tilgængelig, fordi den belastes af navne (på kunstnere og stykker) og enkeltbegivenheder, som allerede nu er for fjerne og utilgængelige for mange.

Samlet giver bogen imidlertid en indsigt i, hvordan man til vekslende tider og på vidt forskellige områder bestandig har kunnet få tingene til at lykkes. Ikke ved det blotte engagement, men ved bestandig at forberede sig grundigt og ved på forhånd at tage beslutningstagerne enkeltvis, hvad enten

de er politikere, administratorer eller kunstnere.

Vagn Dybdahl

Erling Bjøl: *Fra magtens korridorer. Erindringer fra 60'erne, 70'erne & 80'erne.* (Politikens Forlag, 1994). 272 s., 269 kr.

Hermed afslutter Erling Bjøl de erindringer, han i 1993 begyndte med *Set i bakspejlet* (se *Historie*, 1994, s. 156f). Der er tre hovedemner i bogen: tiden 1963-83 som professor i international politik i Århus og sideløbende dermed hans virke som reporter for *Politiken* med portrætter af de mange internationale politikere, Erling Bjøl traf. Et tredje hovedemne er virket som historiker gennem egne værker og som redaktør. Til disse emner kommer spredt oplysninger om *Politikens* ledelse og sidst et stykke om livet som pensionist og om det at være ramt af blindhed.

Professortiden er væsentlig som et bidrag til belysning af opbygningen af statskundskabsstudiet i Århus. Det er ikke en systematisk behandling, men snarere en række impressionistiske skildringer af studenternes forståelse af det nye fags indhold og formål og af forholdet mellem lærere og studenter ikke mindst under den nye styrelseslov, der ikke havde megen sympati hos Erling Bjøl.

I professortiden fortsatte Erling Bjøl med store reportagerejser ude i verden og med studierejser, der i reglen samtidigt affødte korrespondancer til *Politiken*. Det var en virksomhed, der førte ham i forbindelse med en række af tidens ledende statsmænd. Det var i øvrigt også en side af virksomheden – hvad Erling Bjøl ikke selv siger, men

hans studenter har berettet – der gav hans undervisning liv og hævede den over den teoretisering, som kunne have ført til en stiv og verdensfjern formalisering. Til gengæld har hans behandling af personer og begivenheder nydt gavn af den større indsigt og forståelse, arbejdet med fagets teori gav ham. Der er bestandig henvist til de artikler og kronikker, som rejserne medførte, og dermed rummer erindringerne også mulighederne for en videregående udnyttelse af de samtidige vurderinger. Som i det foregående bind er der jævnlige kategoriske personkarakteristikker, som forekommer lidet afbalancerede, måske unødvendige (»den pluskæbede prins« – om Konstantin af Grækenland).

Det historiografiske afsnit handler dels om Erling Bjøls egne værker, navnlig verdenshistorien efter 1945 og kulturhistorien, dels om hans redaktion af den store fællesnordiske verdenshistorie. Det er meget væsentlige bidrag til tilblivelsen af værkerne og til deres gang ude i de nordiske lande. Det er et afsnit, der er givende, men dog med fordel kunne have været gjort fyldigere bl.a. med mere om forfatterens eget syn på, hvordan sådanne større oversigtsværker bør gribes an, og hvilke stofområder der bør indgå i skildringerne.

Bogens »udenværker«, illustrationer og register, er af vidt forskellig valør. Illustrationerne er fine og velvalgte; registeret er som i det foregående bind meget mangelfuldt. Denne sidste mangel forringer opslagsværdien i det værk, der ellers også ved dets stilistiske kvaliteter vil blive stående højt i memoirelitteraturen.

Vagn Dybdahl

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Bo Fritzbøger: *Danske skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse*. (Landbohistorisk Selskab, 1992). 345 s.

I det foreliggende værk, der er en omarbejdet version af forfatterens PhD-afhandling, fortsætter Bo Fritzbøger sit frugtbare skovhistoriske arbejde, der bl.a. tidligere har resulteret i fremstillingen *Skove og skovbrug på Falster 1652-1685* fra 1989 (anmeldt i *Historie*, 19, 1991-93, s. 556-560).

Tema- og kildemæssigt bygger den nærværende fremstilling på resultaterne i den foregående afhandling, hvorfor der henvises til den ovenstående anmeldelse; men geografisk er perspektivet udvidet til hele kongeriget og det kronologiske perspektiv fra godt 30 til 300 år. Disse udvidelser giver da også anledning til nye problemstillinger og kildevurderinger i forhold til tidligere.

Hovedsigtet med det foreliggende værk er således landskabshistorisk. »Skoven vil primært blive betragtet som en del af kulturlandskabet, og kun sekundært som landbrugsproduktionens og hele samfundets vigtigste materiale- og energiresource. Undersøgelsens emne er skoven, ikke skovbruget, omend de to selvsagt er uløseligt forbundet«. Et par sætninger senere hedder det: »Det er derfor undersøgelsens sekundære mål at belyse *kildematerialets anvendelighed og begrænsninger*« (s. 11).

Denne mangfoldighed af opgaver koster forfatteren sig derpå ud i med imponerende flid og heuristisk kunnen.

Til sikring af den geografiske dækning i kongeriget udvælges ud over Nykøbing len yderligere Antvorskov og Korsør len samt Koldinghus len. Disse områder beskrives med hensyn til ejen-

domsstatistik, krongodsets administration, landskab og landbrug i et kortfattet, men fyldestgørende afsnit (s. 19-35).

Derefter følger et stort afsnit under overskriften »Skov eller ej?« (s. 36-84), hvor Fritzbøger ved hjælp af variationen i landgildeydelsernes enkelte persiller (herunder specielt udviklingen i oldengælden), bebyggelsesnavne, marknavne og kortmaterialet fra 1600-tallet og op i tiden søger at skabe et overblik over den generelle udvikling af skovenes omfang igennem perioden. Den mere generelle og systematiske præsentation af kilderne, der inddrager forskningsresultater og eksempler fra hele riget (s. 36-78), efterfølges først af en sammenfatning (s. 79), dernæst af et lokaleksempel på udviklingen, Hårslev sogn, Vester Flakkebjærg herred (s. 80-84).

Det næste afsnit, »Store og små skove« (s. 85-126), beskæftiger sig, delvis på grundlag af de samme kilder som det foregående afsnit bygger på, med udviklingen af de konstaterede skoves (overskoves!) areal igennem perioden (s. 85-122) med sammenfatning (s. 122) og et lokaleksempel, nu Give sogn i Nørvang herred, et typisk eksempel på et jysk hedesogn med græsmarksbrug (s. 123-126).

Herpå følger et afsnit, »Tæthed og tilstand« (s. 127-148). Emnet belyses gennem mageskiftebesigtigelser og synsforretninger fra 1600- og 1700-årene (s. 127-142); en sammenfatning (s. 142), der også inkluderer det foregående afsnit, er yderst central: »Danske skove blev mindre i årene mellem 1500 og 1800. Både med hensyn til det areal de dækkede, og deres vedmasse. Men gennem en hundredårig periode fra midten af 1600tallet synes det især at være gået hårdt ud over vedmassen,

mens arealet i store træk forblev stabilt«. »Skoven var virkelig sølle. Men de fleste steder synes landskabet snarere præget af konvertering af overskov til relativ tæt underskov end af regulær udtynding«. »... krat drevet som stævningsskov (havde) overtaget de tidligere overskovarealer, og denne mange steder særdeles frodige underskov fik lov at overleve indtil århundredets sidste årtier«. Sammenfatningen efterfølges af et lokaleksempel fra Sdr. Alslev sogn i Falsters Sønder herred (s. 143-147).

Næste afsnit, »Træerne«, beskæftiger sig med arterne i de danske skove og udviklingen i sammensætningen af disse samt træernes sundhedstilstand (s. 148-167), efterfulgt af et lokaleksempel fra Eskilstrup sogn, Falsters Nørre herred (s. 168-172).

Afsnittet »Mange slags skove« (s. 173-205) beskæftiger sig først med skovenes funktion (s. 173-200), dernæst følger sammenfatning (s. 201) og lokaleksempel fra Gaverslund sogn, Holmans herred.

Næste afsnit, »Forsøg på forklaring« (s. 206-212), hænger snævert sammen med de følgende afsnit: »Vedproduktion og overforbrug« (s. 213-224), »Skov og husdyrbrug« (s. 225-240), »Skov og agerbrug« (s. 248-257) og »Skovdyrking« (s. 265-283). Ind imellem disse afsnit finder vi nogle lokaleksempler: Øster Starup sogn (s. 241-247), Kinderstofte sogn i Slagelse herred (s. 258-264).

Den afsluttende konklusion, »Skoven og landskabet« (s. 284-292), efterfølges af et engelsk resume, kilde- og litteraturfortegnelse samt et person- og stedregister.

Bogen har et righoldigt væld af observationer og spændende kildevurderinger, men er på grund af sin opbygning og meget nuancerede delkonklusioner meget svær at overskue og få hold på. Således er lokaleksemplerne,

som det vil være fremgået, spredt i bogen med rund hånd, og desværre uden at der tilsyneladende er en speciel grund til de enkelte lokaleksemplers aktuelle placering i tilknytning til de enkelte afsnit.

Da de endvidere i hvert enkelt tilfælde er placeret efter sammenfatningen i de respektive afsnit, er deres funktion i bogen ikke umiddelbart indlysende. Er disse eksempler de eneste analyser, som forfatteren har foretaget i de udvalgte regioner, og som han bygger sine konklusioner på, så burde dette forhold unægteligt være anført.

Nærværende anmelder kan selvfølgelig også kun være tilfreds med, at Bo Fritzbøger i den snart gamle diskussion med Karl-Erik Frandsen om brug/hvile angivelserne i forarbejderne til Christian V's matrikel ender med at være enig i mit synspunkt, endda efter en yderst skarpsindig kildeanalyse af forholdet mellem udsædstallene i 1662-matriklen og arealtallene 1682/83 i Christian V's matrikel (s. 252ff.); men analyseresultatet ses ikke at være anvendt i Fritzbøgers egne videre analyser i fremstillingen, og dette eksempel er ikke enestående.

Bo Fritzbøgers forhold til kilderne medfører også en mangel på kvantificerede vurderinger af de danske skoves udvikling 1500-1800. Selv om kildematerialet er meget spinkelt, kunne man nok have ønsket sig et forsøg på at opstille nogle mål for den generelle udvikling i perioden. Mangelen på disse vurderinger i fremstillingen medfører, at den meget spændende debat med Thorkild Kjærgaards synspunkter i *Den danske revolution 1500-1800* ikke bringer nogen nærmere afklaring af holdbarheden af Kjærgaards tese om sammenhængene bag landboreformerne.

Tilbage står imidlertid, at Bo Fritzbøger har skrevet en meget væsentlig fremstilling om de danske skoves ud-

vikling, og at hans kvalitative generelle skildring af udviklingen 1500-1800 virker overbevisende, så langt kilderne rækker.

Finn Stendal Pedersen

Bo Fritzbøger (udg.): *Danske skovbrug 1710-33. Indberetninger til overjægermester Frederik von Gram.* (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie og Skovhistorisk Selskab, 1993). 302 s.

I 1730 blev amtmand Frederik von Gram udnævnt til overjægermester og dermed øverstansvarlig for kronens skove. Året efter begyndte han at forbedre en ny skovforordning til afløsning for den gældende forordning fra 1710. I denne anledning rundsendte han en lang række spørgsmål til de kongelige skovdistrikter, hvor han spurgte, om den eksisterende forordning blev overholdt og, om der var forslag til forbedringer. Spørgsmålene blev stilet til de otte skov- og jagtsessioner, der siden 1710 havde ført tilsyn med forordningens overholdelse og fungeret som særdomstole for skov- og jagtforbrydelser. Sessionerne bestod af lokale jægermestre, overførstere, amtmænd og ridefogeder eller amtsskrivere. Der foreligger besvarelser for næsten alle rytterdistrikter og amter med krongods, og nogle steder har de enkelte deputerede endda udarbejdet hvert sit svar. Dette materiale udgør kernen i nærværende publikation. Men bogen indeholder også nogle af overjægermesterens egne betragtninger og – ikke at forglemme – en sammenstilling af den gamle forordning fra 1710 og den nye fra 1733. Der er således tale om et sammenhængende kildekompleks, selv om Fritzbøger har inddraget fem forskellige pakker fra Rente-kammerets arkiv.

Som bekendt var de danske skove ud-

sat for stærk overudnyttelse i 16-1700-årene, og skovforordningerne havde da også klart til formål at fremme skovtilplantningen, beskytte de unge træer og begrænse hugsten. Der var bl.a. bestemmelser om gærdsel, om kulsviere og om at forsyne svin med ringe i trynen. Og der var en paragraf om etablering af »plantehaver«, dvs. indhegnede områder, der skulle besås med agern eller bog. Indberetningerne fra 1731 viser, at denne bestemmelse kun havde været en succes i Koldinghus og Skanderborg rytterdistrikter. Visse andre steder var der nok etableret plantehaver i 1710'erne, men de var blevet ødelagt af kvæg og vildt. Og fra Antvorskov og Tryggevælde rytterdistrikter blev det fremhævet, at det var vanskeligt at få rytterofficererne og bønderne til at rejse ny skov, fordi det betød, at de måtte afstå en del af græsningsområderne. Det blev foreslået at tilbyde bønderne skatenedsættelse som kompensation.

Skovtyveriet var et endnu større problem. Fra gammel tid havde skovejerne monopol på overskoven (reelt de højtstammede, frugtsættende ege- og bøgetræer), mens bønderne frit kunne råde over underskoven. Dog fik bønderne hvert år – mod betaling – udvist et antal træer fra overskoven. Men kronen var karrig. Sessionen på Falster foreslog derfor, at bønderne en gang om ugen fik adgang til at indsamle træstubbe, ligesom kongen hvert sjette år burde forunde sine bønder hjuleger til en halv vogn. Tilsvarende erklærede amtmanden for Dragsholm amt, at »bonden naar hand mangler Ildebrand og Biugnings Tømmer samt hiul-Tømmer, maa ... endten lade sine Huuse med Wogn og Plov staa öde og brende sit foer, eller hand maa stiele«. Denne bemærkning var lige lovlig stærk kost for overførster von Barnewitz; »förend hand Resolverde til saadan forredragende, hafde det været gafnl:, at den goede Mand overvejede

hos sig selv den ringe forraad af Skov- og Törveskier, som i Aadsherret er forhaanden«, skrev den rasende overførster, og han tilføjede, at bonden bare kunne købe tømmer ved at sælge ud af sit korn.

Den modsatte situation (at bønderne solgte tømmer og brænde til købstæderne) omtales i indberetningerne fra de mere skovrige områder på Fyn og i Østjylland – samt fra Københavns rytterdistrikt, hvor den store efterspørgsel i hovedstaden uden tvivl har presset priserne stærkt i vejret. Fra Østjylland lød der også klager over, at landboerne indførte træsko og bark til købstæderne; skomagere og handskeomagere anvendte bark til behandling af huden.

At dømme efter indberetningerne var den dårlige aflønning af de underordnede skovbetjente en ikke uvæsentlig årsag til, at så meget gik i svang. Ja, visse steder – som fx i Vordingborg rytterdistrikt – modtog hovedparten af dem slet ikke løn, og de var heller ikke fritaget for skat. Så selv om skovriderne forsøgte at undgå underslæb ved at udpege de mest velstillede gård- og husmænd til skovfogeder og skovløbere, var det åbenbart ganske almindeligt, at skovbetjentene lod sig bestikke til at se igennem fingre med andre bønders forseelser – eller ligefrem selv tog del i den ulovlige skovhugst.

Som det ses, er Fritzbøgers kildesamling ikke blot en lækkerbidsken for skovhistoriske feinschmeckere, men også ganske nyttig for historikere med interesser inden for andre sider af økonomisk historie – samt økohistorie, socialhistorie og ikke mindst retshistorie (skovtyveri er en overordentlig interessant kriminalitetstype, fordi den var så udbredt og alment accepteret).

Bogen er forsynet med en stramt disponeret indledning på 11 sider, hvor forfatteren redegør for baggrund og de vigtigste begreber. Der er også korte ind-

ledningsafsnit for hver enkelt af kilderne samt et (meget tekstnært) noteapparat og en ret omfattende ordforklaring. Endelig er bogen forsynet med et kort for hvert rytterdistrikt eller amt. I de fleste tilfælde drejer det sig om tegninger af Abraham Chr. Willarst fra omkring 1720. Kortene giver et godt indtryk af skovens udbredelse i de enkelte regioner. Men mange af reproduktionerne er blevet ret gnidrede. Det ville have været ønskeligt, om kortene var blevet gengivet i større format og anbragt i en lomme bag i bogen.

Jørgen Mikkelsen

Søren Thorsøe, Peter Simonsen and Frederik Frederichsen: *The Dannebrog Fleet 1883-1993*. (Dannebrog Rederi, 1993). 208 s.

En eller anden må have glemt 100 året for Dannebrog Rederiets start, for bogen fejrer det noget skæve 110 års jubilæum. Bedre sent end aldrig kan man sige, for litteraturen om rederierne er ganske beskedne, selv om vi dog lever i en søfartsnation.

Bogen falder i tre adskilte dele: En ganske kort indledning skrevet af rederen Ebbe Wedell-Wedellsborg selv, der skildrer – på dansk – den historiske udvikling, hvor begivenheder i rederiet søges vævet sammen med forhold i branchen, og herunder samarbejdet med andre rederier, samt visse politiske træk i omverdenen. Stort set resten af bogen er – på engelsk – helliget en beskrivelse af rederiet, hvor der tages udgangspunkt i de enkelte skibe i kronologisk orden. Meget minutøst gennemgås således ikke mindre end 148 forskellige skibe, der konsekvent ledsages af billeder af hvert enkelt skib.

Vi informeres her om de mange tekniske specifikationer fra dets længde, dødvægt, laste- og passagerkapacitet

over antallet af kedler til væftet, hvor skibet er bygget. Endelig følger nogle appendikser af forskelligt tilsnit.

Forskellige træk af de enkelte skibes historie fra søsætning til grundstødning, ophugning osv. belyses, hvorved glimt fra logbøgerne ser dagens lys. Undertiden er det ganske dramatiske historier, vi præsenteres for, mens der i nyere tid oftest er tale om ganske fredelige forløb.

Der er virkelig tale om et meget grundigt og systematisk arbejde, men det er vel de færreste, der læser sig igennem bogen skib for skib. Det er mestendels en opslagsbog, men det er vel at mærke en opslagsbog for »feinschmeckere« udi skibshistorie. Bogens forfattere tilhører da også »The World Ship Society«, der på sidste side annonceres som »enthusiasts, pure and simple« (s. 208), hvilket de har leveret et udmærket bevis for her.

Ved den overordentlig stærke fokusering på de enkelte skibe tabes imidlertid historien om selve rederiet, for slet ikke at tale om den samtid, der har omgivet dem, branchens konjunkturer og regulering. Rederiets historie må med andre ord stykkes sammen via skibenes historie og rederens forord, og det kan derfor være vanskeligt at skabe sig det fornødne overblik. Og det var vel ikke meningen, når bogen skulle handle om rederiet?

Karsten Ronit

Per Rungholm (red.): *Søfartens bog – så-dan arbejder dansk skibsfart*. (Foreningen til Søfartens Fremme, 1994). 152 s., 150 kr.

Igen er der tale om en jubilæumsbog. Det er Foreningen til Søfartens Fremme, der i august 1994 havde eksisteret i 150 år, som her fejres. Bogen handler imidlertid ikke om foreningen selv og dens bedrifter i fortid og nutid, men der-

imod om søfarten som erhverv. Den er lagt bredt an, og mange temaer belyses, uden at den nødvendige dybde savnes. Dette synes også at falde godt i tråd med foreningens arbejde, da en af de væsentligste aktiviteter netop er oplysning om erhvervet.

Søfarten defineres her med en vis bredde. Således tages ikke kun den rene erhvervsvirksomhed omfattende rederierne og værfterne med, da afsnit også er afsat til at gennemgå f.eks. søværnet og uddannelsesvirksomheden. De offentlige myndigheder på området belyses også, men det sker alt for kortfattet og uinteressant. Mere plads kunne godt være afsat til at diskutere de offentlige myndigheders virke såvel i Danmark som internationalt. En vis fornemmelse herfor får man dog alligevel gennem de andre afsnit.

Mange forskellige sider af søfartens aktuelle forhold belyses og med særlig vægt på rederierne, ligesom nyere aktiviteter som f.eks. off-shore dimension også inddrages. På denne måde forklares nogle helt fundamentale træk ved erhvervet, som man ikke finder i andre nutidige fremstillinger, hvilket er en klar gevinst. Det skyldes vel egentlig ikke, at disse afsnit har en enestående kvalitet, men derimod at skibsfart i mange henseender er et så ringe studeret erhverv. På den måde udfylder publikationen rent faktisk et hul.

Skibsfartshistorie er som et stykke erhvervshistorie heller ikke en flittigt dyrket gren. Også på dette punkt er bogen ganske interessant, idet nærværd halvdelen af pladsen er afsat til en kompetent gennemgang af den moderne del af erhvervets historie fra 1844 til i dag. Det er nu tidligere afdelingschef i Danmarks Rederiforening Jørgen Holck, der har løst denne opgave. I denne historiske gennemgang får vi også glimt af de enkelte rederiers historie, ligesom der er lagt vægt på at beskrive udviklingen in-

den for den mindre og mellemstore skibsfart.

Som årstallene lader angive, har flere faktorer af såvel politisk som økonomisk karakter ledt til denne periodisering. Det bør derfor understreges, at præsentationen af skibsfartens historie i disse 150 år ikke er styret af en snæver fascination af tekniske fremskridt og økonomiske konjunkturer, men at det derimod lykkes at sætte udviklingen ind i et bredere perspektiv ved også at pege på de politiske forhold, som bl.a. den offentlige regulering og arbejdernes organisering, der i høj har haft betydning for erhvervet.

Karsten Ronit

Henrik Madsen: *Spies – Et eventyr*. (Børsen Bøger, 1994). 242 s., 248 kr.
Jan Cortzen: *Myten Møller. Mærsk McKinney Møller – han gør Danmark rigere*. (Børsen Bøger, 1994) 353 s., 98 kr.

Inden for de senere år har forlaget Børsen udgivet en række bøger om danske erhvervsvirksomheder og nøglepersoner i det danske erhvervsliv, der af den ene eller anden grund har påkaldt sig særlig opmærksomhed. Disse bøger er alle forfattet af journalister. Det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at samtidshistorikere og samfundsvidenskabsfolk i øvrigt har ladet hele dette felt uopdyrket, når man tager i betragtning, at visse virksomheder og personer klart fremstår som markante samfundsaktører, der i større eller mindre omfang kan have økonomisk og endda politisk indflydelse. Flere af bøgerne inden for denne særlige »genre« udfylder derfor et tomrum, selv om de selvfølgelig ikke på nogen udtømmende måde forholder sig til centrale problemstillinger inden for de omtalte discipliner.

Bogen om Spies handler først og

fremmest om rejsebureauet, da udviklingen er ført frem til forsommeren 1994, men det er klart, at selve personen Simon Spies også optager plads. Dels gennemgås bureauet under grundlæggernes ledelse helt tilbage fra 1950'erne, og dels præger hans »ånd« stadigvæk foretagendet, om end i stadig aftagende grad. Faktisk lykkes det at give et udmærket indblik i den ånd, der i hvert fald før i tiden herskede i koncernen. Tildragelserne siden »formandens« død i 1983 kontrasteres således med hans oprindelige ambitioner og principper – og her peges rigtignok på markante forskelle.

Historien fra 1983 og frem er således en historie om Danmarks største rejsebureau og dets vej mod afgrunden. Den ene fejlposition afløser den anden, og persongalleriet skifter også undervejs. Gennemgående figur er dog »Jan-ni fra Herlev« og hendes familie, herunder Christian Kjær, men f.eks. også Steffen Møllers og Knud Heinesens virke beskrives grundigt. Det står ganske klart, at de skiftende ledelser i bogstaveligste forstand har kørt virksomheden i sæk kraftigt bistået af branchemæssig uprofessionalisme og forfølgelse af snævre egeninteresser, af familiehensyn og intern rivalisering. Denne stærke cocktail har da også bevirket, at virksomheden i dag kontrolleres mere eller mindre af Den Danske Bank.

Bogen er henvendt til et forholdsvis bredt publikum. Det er imidlertid svært at sige, om det har været bevæggrund til gennemgående at skrive bogen i en noget underlig og unødvendig knap stil, hvor såvel sætninger som afsnit er meget korte, og derfor i længden temmelig trættende at læse. På visse områder kunne der også være gået mere i dybden. Det gælder f.eks. i beskrivelserne af selve rejsebranchen, som i det store perspektiv er en relativt ny branche, og som har været præget af stærk turbu-

lens. Brancheforhold i bredere forstand kommenteres dog kun løbende og er ikke gjort til genstand for en systematisk behandling. Dette kunne have givet en bedre ramme til forståelse af koncernen.

Med bogen om Mærsk McKinney Møller er vi henne i en helt anden boldgade, hvilket understreger, at virksomhedsinteresser kan forvaltes på meget forskellige måder. Hvor Spies var opkomlingen, provokatøren og levemanden, der direkte opfattede en spadseretur på Strøget som gavnlig for omsætningen, forholder det sig stik modsat med Hr. Møller. Det er således karakteristisk, at den første side i bogen er prydet med et billede af rederen, der citeres på følgende vis: »Jeg håber, De vil forstå vor mærkelige indstilling, der går ud på, at vi måske gør mest gavn ved at virke i ubmærkethed« (s. 3). I tråd hermed har Cortzen – chefredaktør for dagbladet *Børsen* – da heller ikke kunnet bygge sin fremstilling på interviews med den portrætterede. På den anden side har forfatteren dog skaffet sig indsigt i mange personlige forhold gennem en række interviews med folk i koncernen, der må have bistået med mange detaljer, samt andre inden for erhvervsliv og politik.

Bogen er først og fremmest bygget tematisk op. Ganske vist får vi indledningsvis et historisk kapitel, der primært beskæftiger sig med Hr. Møllers tid i USA under 2. Verdenskrig. Til det formål har *Børsens* USA-korrespondent, Niels Sandøe, stået på hovedet i amerikanske arkiver og kontakten relevante personer fra dengang. Der er mindre at sige om 50'erne og 60'erne, hvor A.P. Møller selv stod ved roret, og hvor sønnen stod i anden række.

Der er mange interessante kapitler i bogen, der hæfter sig ved Hr. Møllers samfundsengagement i bredeste for-

stand. Faktisk er det vel en mangelvare, at vi får relativt lidt at vide om de forskellige brancher og aktiviteter, hvor A.P. Møller-gruppen virker. Kun et bilag opsummerer dette ultrakort. Dette skyldes imidlertid grundlæggende, at forfatteren har valgt at tegne et personportræt og ikke et virksomhedsportræt, selv om de to ting ikke kan skilles ad.

Samfundsengagementet tager da også meget naturligt udgangspunkt i virksomheden og de interesser, der knytter sig hertil. Kapitler, der fremstår som særligt interessante, omhandler da også problemerne med koncessionen i Nordsøen, forholdet til medierne og forretningsprincipperne samt de forskellige kommentarer til politiske spørgsmål, som Hr. Møller fra tid til anden er fremkommet med. Det er her interessant at konstatere, at selv om rederen har valgt »ubmærketheden«, har han ikke holdt sig tilbage, men har tværtimod bidraget med hvasse synspunkter, om nødvendigt.

Det er en interessant og velskrevet bog, Cortzen har begået. Der er dog undertiden lidt meget »kongerøgelse« og næsegrus beundring, hvad der tydeligst skinner igennem i forbindelse med omtalen af de selskabelige aktiviteter, hvori Hr. Møller – med en vis beskedenhed – deltager. Denne grundholdning står i stærk modsætning til den ovenfor anmeldte bog, hvor forfatterens personlige holdning til visse af hovedpersonerne var præget af dyb foragt. På den anden side kan man ikke sige, at forfatteren er aldeles ukritisk og ureflekterende om Hr. Møllers mangesidige virke. Det er imidlertid klart, at der er tale om ganske forskellige virksomheder med forskellig historie, kulturer og placering i det danske samfund, og det ville derfor være overraskende, hvis ikke dette også satte sit præg på de to fremstillinger.

Karsten Ronit

KULTURHISTORIE

Danske kalkmalerier. Registerbind.
(Christian Eilers Forlag, 1992). 63 s.

Med dette bind er kalkmaleriserien afsluttet; desværre, for det har været en fornøjelse at lære den at kende. Registerne dækker emner, forfattere, lokaliteter, værksteder, motiver, teknikker og materialer, suppleret med en liste over fagord. Lokaliteterne er afsat på kort med dateringer angivet i hver sin farve, og giver derfor et interessant overblik over de kirkelige centres geografiske placering og bevægelser op gennem perioderne.

Værket afsluttes i samme smukke, gennemtænkte form, som det påbegyndtes. Det har fra starten været præget af en vis eksklusivitet. Ikke i den forstand, at det er skrevet af eller for en lille kreds; et enkelt blik på det lange forfatterregister kan afkræfte den første af disse hypoteser. Dets eksklusivitet ligger i kærligheden til stoffet, i entusiasmen, og med den nysgerrigheden og åbenheden; det har resulteret i en afvekslende, mangfoldig strøm af indgangsvinkler og synspunkter, en lyst til at forfølge et spor, udforske en detalje, uddybe en enkelthed, og sidst, men ikke mindst i information, masser af information af fagfolk med forskellig baggrund. Det kaleidoskopske, multifokale har til gengæld betydet, at overblikket, de store linier fortonede sig, for hvorledes opnåes det uden at prioritere, forkorte, overse eller udelade i dette kæmpemæssige materiale? En uortodoks, men forfriskende fremgangsmåde.

Personligt har en af de gode oplevelser været det indblik i tilblivelsesprocessen, som vel først og fremmest er

Ulla Haastrups fortjeneste. Det at få en stoflig fornemmelse, en ide om håndværket, der ligger bag – en hidtil temmelig overset del af kalkmalerihistorien, der har været meget lærd, meget teoretisk, orienteret om stilhistorien, ikonologien og religionshistorien. Men sådan tilberedes altså grovpuds, sådan intonaco, sådan forberedes malefladen, så stort er et dagsværk; sådan bruges lodsnoren; dét kan man også bruge murer-skeen til. En nærhed, næsten en nærsynethed, som giver fornemmelsen af at være på sporet, ja lige i hælene på de mennesker, som skabte billederne; omslaget på registerbindet er således et overmåde skarpt, detaljeret close-up af en kalket overflade, en omstændighed, der fortæller noget om, hvor omhyggeligt denne intention er blevet forfulgt.

Indsigten i teknik og materialer, som så gavmildt bliver læseren til del, afspejler sig i et fyldigt register over teknikker og materialer, med stikord, der giver lyst til genlæsning: azurit, bakkesand, bjerkrystaller, bomhuller, fluorescens...

Forrest og bagest, inden i omslaget, er pladsen udnyttet til skematiske rids af den romanske og gotiske kirkebygning med de tekniske konstruktionsbetegnelser vedføjet. Desuden er der to farvekort over den før- og den efterreformatoriske farveskala. Skønheden i dem begge er indiskutabel, men der er forskel: De ældste står i deres raffinerede, harmoniske afstemthed og med en sær, lysende transparens. De yngre er på én gang kraftigere og fladere, stærkere og alligevel mere livløse. Tankevækkende.

Wivan Munk-Jørgensen

Norske Reise Anno 1733. Faksimileudgave af håndskrift i Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek. (Poul Kristensen, 1992). 360 s., 1.780 kr.

Den 15. maj 1733 sneede det i Odense. Faktisk var vejret så slet, at Christian 6. af samme grund besluttede at indskrænke den planlagte inspektion af byens garnison til en hastig overværelse af troppernes forbimarch. Denne oplysning blandt mange andre står at læse i dette pragtværk af en illustreret rejsejournal over kongens store – og i øvrigt eneste – norgesrejse, som fandt sted i sommermånederne 1733.

Rejsen udgik fra Frederiksberg Slot den 12. maj og sluttede – »lykkelig«, som skrevet står – samme sted den 23. september, fire måneder og elleve dage senere. I mellemtiden havde kongen, ledsaget af sin dronning og svigermoder samt et følge på ikke færre end 188 personer, tilbagelagt en strækning på 436 mil eller næsten 3.300 km i vogn, til skibs og – ved enkelte lejligheder – på hesteryg.

Rejseruten førte det kongelige selskab gennem store dele af det vidtstrakte tvillingerige – over Sjælland og Fyn, op gennem Jylland til Fladstrand og derfra med orlogsskibe til Moss, hvorunder selskabet på grund af det hårde vejr led alle søsygens kvaler. Fra området ved Oslofjorden gik turen op gennem Gudbrandsdalen over det imponerende Dovrefjeld til Trondheim, rejsens nordligste punkt. Derfra fortsatte selskabet med skib via Aalesund til Bergen, Stavanger, Kristianssand og videre til Larvik, som var sidste station i Norge. Den ventende orlogseskadre førte derefter kongen og hans følge tilbage til Fladstrand, hvorfra turen atter gik ned gennem Jylland og tværs over Fyn og Sjælland. Om aftenen den 23. september kunne kongen endelig igen beskue

sin elskede residensstad, efter »med megen Farlighed og Møye«, men også til undersåtternes »allerstørste Glæde og Fornøjelse« at have gennemført sin store rejse, som det med nogen patos hedder i rejseberetningens slutning.

En kongerejse til Norge var på ingen måde usædvanlig. Alle danske konger aflagde indtil 1814 besøg i Norge én eller flere gange for på denne vis at markere rigernes samhörighed. Det bemærkelsesværdige ved netop Christian 6.s rejse var dens lange varighed og rejseopbuddets størrelse. Desuden er den usædvanlig velbelyst takket være den omhyggelige rejsejournal, som den norskfødte kancellist i Danske Kancelli, Henrich Willemsen efter befaling førte undervejs. Efter hjemkomsten blev journalen renskrevet med smuk kancellihånd, og der blev desuden tilføjet en række farvelagte illustrationer, som viste rutekort, æresporte og forskellige rejsesituationer, hvorefter det hele blev smukt indbundet. I 1740 befalede kongen, at værket skulle udgives som et varigt minde om rejsen, og 1742 blev opgaven overdraget til det netop stiftede Videnskabernes Selskab. Af flere grunde forblev opgaven imidlertid uløst, og det smukke manuskriptbind førte derefter i mange år en upåagtet tilværelse i Kongens Håndbibliotek.

Først i forbindelse med regentparrets statsbesøg i Norge i 1992 blev det besluttet at gøre noget ved sagen. Med Dronningens håndbibliotekar, dr.phil. Klaus Kjølens som ankermand og under medvirken af så fornemme kræfter som Poul Kristensens Forlag, F. Hendriksens Eftf. Reproduktionsatelier, Erik Ellegaard Frederiksen og kunstbogbinder Ole Olsen blev resultatet nærværende helt ualmindeligt smukke faksimileudgave med forord af Hendes Majestæt Dronningen og en efterskrift af Klaus Kjølens, hvori værkets historie skitseres og de historiske perspektiver opridses.

Hvis man i værket venter at finde afslørende beskrivelser af kongeparrets gøren og laden, sådan som man f.eks. kender det fra Christian 4.s forskellige norgesrejser, bliver man skuffet. Værket rummer en højst officiel beskrivelse af kongerejsen, og virkeligheden er stramt redigeret af en tydeligvis yderst loyal underordnet embedsmand. Under læsningen passerer en endeløs række af troppemønstre, gudstjenester, tafler og audienser revy, og det fremholdes jævnlige, at kongen til stadighed også måtte tage vare på alle de sædvanlige embedsforretninger, som i en jævn strøm krævede enevoldsmonarkens afgørelse. Journalen tegner med andre ord et temmelig stereotyp billede af kongen som rigernes travle øverste embedsmand og repræsentative topfigur uden at tilføje personlige træk. I lighed med vore dages officielle billedreportager var hensigten med rejsejournalen at fastholde et ganske bestemt billede af monarken, i dette tilfælde billedet af en travl og nådig kongeskikkelse omgivet af taknemmelige og beundrende undersåtter i skiftende iscenesættelser. Dette forehavende lykkedes næsten til fuldkommenhed for Willemsen, og det er derfor ikke mærkeligt, at Christian 6. erklærede sig tilfreds med resultatet. Her fremmanes nemlig præcis det billede af kongemagten, som enevælden havde brug for, og det er især til belysning deraf, at værket fra en historisk synsvinkel er interessant. Det siger meget om enevoldsmonarken som institution, kun lidt om Norge og intet om kongen som person. Vil historikeren vide noget om sådanne anliggender, må han vende sig andre steder hen.

Værket bør således nok omgås med en vis kildekritisk forsigtighed. Men man kan helt uden forbehold nyde synet af de 68 store, farvelagte tegninger og plancher, som er reproduceret i enestående smuk udførelse. Det samlede ind-

tryk af dem understreger fuldt ud sandheden af Hendes Majestæt Dronningens fyndige slutbemærkning i forordet: »Lykkelig den som rejser i Norge«. – Om Christian 6.s sindsstemning under norgesrejsen melder dette værk ganske vist intet; men vi har som læsere grund til at glæde os over, at nogle har haft mod og kræfter til endelig at udgive denne rejsejournal i et udstyr, hvis pragt vist betegner et højdepunkt i dansk bogkunssts historie.

I *Aftenposten* skrev en norsk anmelder om værket, at det var en kærligheds-erklæring så rørende, at landet den stammer fra kunne fortjene at komme i union med Norge igen. – Det kom vi som bekendt heller ikke denne gang. Men det bør ikke hindre os i fuldt ud at tilslutte os Dronningens ovenanførte vurdering og samtidig glæde os over, at en norgesrejse kan give anledning til et pragtværk som dette.

Knud J.V. Jespersen

Margit Bendtsen: *Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece 1818-1862.* (Kunstakademiets Bibliotek/Aarhus Universitetsforlag, 1993). 383 s., 450 kr.

Aristea Papanicolaou-Christensen: *Christian Hansen. Breve og tegninger fra Grækenland.* (Gyldendal, 1994). 176 s., 388 kr.

Begge bøgernes emne er danske arkitekters ophold og besøg i Grækenland, især Athen, i løbet af det forrige århundrede; men mens Aristea Papanicolaou-Christensen koncentrerer sig om Christian Hansen, går Margit Bendtsens bog fra Jørgen Hansen Koch over brødrene Hansen til Ferdinand Meldahl. Begge bøger er primært publikationer af de pågældende arkitekters tegninger, skitser, akvareller mv. i en flot gengivelse, som kombinerer fornemt forlagsarbejde med

fotografier taget af Kunstakademiets fotograf, Jørgen Watz. I Margit Bendtsens bog er det dog generende, at man skal finde teksten mv. til de 163 billeder ved først at slå op i billedfortegnelsen foran og dernæst i katalogdelen bagved. I Aristeia Papanicolaou-Christensens bog er de 210 billeder fordelt på fire sektioner rundt i bogen uden nærmere begrundelse (af tryktekniske grunde formoder jeg).

Begge bøger vil lidt mere. Aristeia Papanicolaou-Christensen »har til formål at skildre Christian Hansens personlighed ud fra hans kunstneriske arbejde i Grækenland«. Dette formål indløses ikke; men de også gengivne breve mv. giver et godt indtryk af hans oplevelse af Athen på godt og ondt samt hans planer for fremtiden. Ud fra den rigtige iagttagelse, at arkitekterne gengav forhold mv., som de faktisk så dem, vil Margit Bendtsen i sine kommentarer hertil vise »the changes in the appearance of the various sites and monuments«. Dette formål indløses ikke særligt godt, da hun tager en række navne for givet, bl.a. navne på bygninger mv., som ikke eksisterer mere.

Aristeia Papanicolaou-Christensen er derimod meget omhyggelig med at sætte lange noter bag i bogen, hvor hun ofte giver forklaringer og oplysninger, som med stor fordel kunne have været indarbejdet i selve teksten. I note 52 svigter hun imidlertid sine læsere ved blot at skrive »Den udgivelse af Stuart, som Christian Hansen her refererer til, er et værk af Stuart Jones og Revett Nicholas, *The Antiquities of Athens*«. Så skødesløst (til dels fejlagtigt) bør man ikke henvise til den publikation, som åbnede Vesteuropas øjne for den klassiske græske verdens arkitektur! Denne – og den øvrige – åndshistoriske baggrund har Margit Bendtsen langt bedre med. Det gælder også den historiske baggrund for rejserne til og opholdene i

Grækenland i forrige århundrede. Margit Bendtsen er dog på vildspor, når hun anfører oldtidens athenske demokrati som en hovedgrund til interessen for samtidens Grækenland. Oplysningstiden forbandt ikke den berømmede græske frihed med det athenske demokrati, som i Danmark først blev positivt fremstillet efter Junigrundloven i 1849 (se mit bidrag til Rudi Thomsen (red.): *Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn*, II, Århus 1986, s. 295ff.). Der er da heller ikke skygge af interesse for dette demokrati i de breve fra Christian Hansen, som gengives hos Aristeia Papanicolaou-Christensen.

Der skete meget i Athen i forrige århundrede, især efter at byen i 1833 blev udråbt til hovedstad for den nye græske stat og nu skulle gøres til en værdig residensby. Valget af dette sted som hovedstad var begrundet i oldtidens Athen, og de arkæologiske frilæggninger begyndte. De danske arkitekter var ofte aktive på begge felter og samtidig tog de mange inspirationer hjem til klassicismen i Danmark. Deres tegninger mv. er gode kilder til alt dette, og de gengives i de to her omtalte bøger i en form, der er en fryd for øjet; men begge bøggers ledsagende introduktioner lader en del tilbage at ønske.

Erik Christiansen

Thorkild C. Lyby: *Kundskab og ånd. Ask Højskole 1869-1994*. (Ask Højskole, 1994). 176 s., 75 kr.

I 1994 fejrede folkehøjskolen 150 års jubilæum, Højskolesangbogen blev 100 år, og flere skoler havde selv jubilæum. En af dem var Ask Højskole syd for Århus, der blev oprettet i 1869. Der er god grund til at lægge mærke til den jubilæumsbog, som skolen i den forbindelse udsendte. I udgangspunktet, fordi forfatteren, Thorkild C. Lyby, foruden

et mangeårigt virke i og omkring Ask Højskole også er historiker – lektor i kirkehistorie ved Aarhus Universitet. Solid indsigt, særdeles grundige kildestudier samt en frisk vilje til at gennemgå også de pinagtige episoder i skolens 125-årige historie gør, at forfatteren har leveret en bog, der hæver sig meget højt i jubilæumsskriftskulturen. Desuden indeholder bogen nye perspektiver, der rækker ud over Ask Højskole, og som kan være værd at læfte sig ved.

Det gælder først og fremmest forholdet mellem bjørnbakker og grundtvigianere. Ask Højskole er nemlig den eneste af de gamle bjørnbakker-skoler, der har overlevet, og den eneste af dem, der gik over til at blive grundtvigsk, afspejlet i bogens titel »Kundskab og ånd«. Gennem udredningen af overgangen mellem de to skoleformer, hvis foregangsmænd i 1860-70'erne stødte sammen i gevaldige bråvalla-slag, konkluderer Lyby, at *forskellene* ikke var uforligelige *mod-sætninger*. Bjørnbakkerne talte også ånd og grundtvigianerne også kundskab. Men forskellene blev af psykologiske, politiske og ideologiske grunde gjort til mere, end de egentlig var (s. 45ff, 62ff). Derfor, men også grundet personforhold, kunne overgangen ske på Ask som et glidende og smertefrit forløb gennem en længere årrække.

Ask Højskole, der for det meste har ført en tilbagetrukket tilværelse, synes i øvrigt karakteriseret ved en god tilpasningsevne til skiftende tiders skolemæssige krav, ofte dog med store problemer som i de generelt problematiske 1950-60'ere, hvor landboudommen som elevgrundlag svandt ind. Der er også grund til at bemærke gennemgangen af 1970'erne i kølvandet på »ungdomsoprøret«. Det fremgår gang på gang, at episoder med pjæk, druk og hash, samt piger og drenge, der ville dele værelser, blev håndteret så usmidigt af forstandere og bestyrelse (f.eks. med bortvisninger af hele hold), at begivenhederne nødvendigvis spidsede til og havnede på avisernes forsider. Ledelsens medansvar erkender forfatteren ganske vist ikke fuldt ud, af veneration for de nulevende velsagtens. I stedet søges forklaringen i et større perspektiv, i skredet i de unges moral i disse år: »højskolen (kunne) komme i vanskeligheder, fordi den bar på et større medansvar for samlivets former end den enkelte borger«, hedder det bl.a. (s. 145).

Der er dog på alle måder tale om et særdeles vægtigt bidrag til højskolehistorien, tilmed velskrevet og i et efterlignelsesværdigt layout.

Kenn Tarbensen

SLESVIG OG HOLSTEN

Wilhelm Koops: *Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik (1918-1933). Ein Landkreis zwischen Obrigkeitstaat und Diktatur. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 101. (Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1993). 427 s.*

Ved rigsdagvalget den 6. november 1932 opnåede Det Nationalsocialistiske Tyske Arbejderparti (NSDAP) 33,1% af de afgivne stemmer. Dermed blev Nationalsocialisterne rigsdagens stærkeste fraktion, selv om man kunne se en tilbagegang i forhold til valget den 31. juli 1932, hvor NSDAP opnåede hele 37,3%.

Historikere har prøvet på at klarlægge udviklingen, som førte til Hitlers overtagelse af magten i 1933. En udbredt forklaring lægger vægt på den betydning, de katastrofale økonomiske og sociale forhold fik i slutningen af Weimarrepublikken. Denne forklaring er dog ikke fyldestgørende. Den tyske historiker Rudolf Rietzler så i 1982 nærmere på NSDAP's udvikling i Slesvig-Holsten. Et område, hvor NSDAP stod meget stærkt. Her opnåede partiet således i november 1932 lidt over 45% af stemmerne. Rietzler gjorde opmærksom på de allerede eksisterende tendenser i området, som kun blev forstærket af den økonomiske krise og dermed følgende sociale problemer.

Wilhelm Koops har taget tråden op i sin dissertation og set nærmere på regionen Sydtønder. Her opnåede NSDAP nogle af sine bedste resultater i hele Tyskland. Ved valget i november 1932 opnåede partiet således hele 68,2% af de afgivne stemmer. Dette resultat bliver særlig interessant, når man sammenligner valgresultatet fra 1932 med resultatet af valget til provinslanddagen i november 1929. Her opnåede NSDAP kun 4,7% af stemmerne. På dette tidspunkt betragtede den nationalsocialistiske bevægelses ledelse udviklingen i området som »ikke tilfredsstillende«.

Hvordan kan denne udvikling forklares? Her påpeger forfatteren, at en fokusering på de økonomiske og sociale problemer som forklaring ikke er uddybende nok.

Allerede før 1914 kan man spore antidemokratiske og antisemitiske holdninger i området. Men disse adskiller sig ikke nævneværdigt fra forholdene i mange andre dele af det tyske kejserrige. I forbindelse med befolkningens bevidsthedsdannelse (*Bewußtseinsbildung*) er perioden 1918-21 meget mere væsentlig ifølge Koops.

Befolkningens glæde over krigens afslutning varede kun kort. Den blev hurtigt erstattet af harme over det uforståelige nederlag i krigen og over Versaillesfreden, der blev opfattet som et diktat. En følge af Versaillesfreden blev folkeafstemningen i 1920. Den tyske nationalisme kom til at stå over for den danske i kampen om regionen m.m. Grænsekampen var med til at fremme de nationale bevægelser.

Flertallet af den overvejende landlige befolkning i Sydtønder gav demokratiet skylden. Landbefolkningen og dens interesseorganisationer tog afstand fra alt moderne og trak sig tilbage til en overskruet dyrkelse af det idealiserede landliv. Bondebefolkningens selvopfattelse lagde vægt på den sunde natur, som stod over for den usunde bykultur.

Ved siden af de stærke landorganisationer stod blandt andet »Alldeutscher Verband« og den såkaldte »Jungdeutsche Orden«. Antisemitismen, kulturpessimismen og viljen til at acceptere en autoritær statsform som alternativ til republikken var udbredte fænomener i Sydtønder.

I Koops' fremstilling er det muligt at følge udviklingen i regionen fra tiden omkring Den første Verdenskrig frem til Hitlers overtagelse af magten i 1933. Hovedvægten ligger dog på perioden efter 1918. Ved siden af en analyse af de økonomiske og sociale forhold inddrager Koops befolkningens bevidstheds-mæssige udvikling i perioden. Ved hjælp af studiet af interesseorganisationer, foreninger m.m. formår Koops at tegne et detaljeret billede af regionens og NSDAP's udvikling i den omtalte periode.

Selv om der er tale om en regionsstudie, mister Koops ikke blikket for den overregionale udvikling. Således er der blandt andet et udmærket afsnit om regionens forhold til Danmark og det danske mindretal i området.

Afhandlingen er både velskrevet og godt disponeret. Bogen henvender sig til dem, der er interesseret i området

Sydtønder og til dem, der er interesseret i NSDAP's vej til magten generelt.

Michael Klos

NORDEN

Erik Husberg: *Honung, vax och mjöd. Biodlingen i Sverige under medeltid och 1500-tal.* (Historiska institutionen i Göteborg, 1994). 397 s.

Det omfattende bevarede regnskabsmateriale fra 1500-tallets svenske administration giver mange muligheder, og i denne bog udnyttes det sammen med kilder fra middelalderen til at belyse biavlens historie i Sverige. Et tilsyneladende meget begrænset emne viser sig faktisk ved nærstudiet af kilderne at rumme spændende nyt.

Forfatteren, der ikke overraskende ud over at være historiker også er biavler, påviser en udbredt biavl i middelalderen, der blandt andet afspejler sig i detaljerede bestemmelser om ejendomsretten til vilde bier i landskabslovene. Angående forbruget i denne periode kan det ud fra kirkeregnskaber dokumenteres, at bivoks i stor udstrækning fandt anvendelse til lys i kirkerne. Skønt det slås fast, at reformationen kunne indebære en mindskning i voksforbruget ved kirkerne til en tiendedel af det hidtidige forbrug, indtraf der imidlertid ikke en krise for biavlens med den ny tros komme, som det ellers er blevet hævdet. Under Gustav Vasa kom honning nemlig dels til at udgøre et vigtigt indslag i bøndernes skatteafgifter, dels udviklede kronen et system med halvpartsbrug, hvor kronen stillede bistader til rådighed for bønderne og så selv modtog halvdelen af udbyttet. Systemet, kaldet »lottebi«, blev særdeles udbredt i Små-

land, hvor biavl må have været hovederhverv for en pæn del af bondebefolkningen.

Afhandlingen giver nøje besked om, hvordan biavlens fandt sted, om biernes »slagting« – man dræbte normalt bierne, når honningen skulle bjerges – og om forbruget. Her tjener hoffets regnskaber som kilde, og de viser blandt andet, at honning var reserveret for en udvalgt skare. Blandt anvendelsesmulighederne var syltning, konfekt og medicin og drikkevarer, nemlig honningvinen mjød og honningøl. Vi får grundigt at vide, hvordan man bryggede godt klart mjød, og Gustav Vasas interesse for den dyre drik, der betegnes som datidens champagne, vises ud fra kongens breve.

Vigtigst i den større historiske sammenhæng er det utvivlsomt, at biavlens udvikling over tid viser sig at være nøje forbundet med landbrugets almindelige udvikling. Der kan dokumenteres en tydelig sammenhæng mellem de svenske høstudbytter og biernes afkast, og en tilbagegang i biavlens, som kan spores fra 1570'erne og århundredet ud, må givetvis sættes i forbindelse med en generel klimaforværring, der har bevirket øget vintertab.

Forfatterens gennemgang af materialet giver os et indblik i et overset aspekt af landbrugets historie, som der også i dansk sammenhæng kunne være grund til at kigge nærmere på. Husbergs arbejde vil da udgøre et godt udgangspunkt for studier i ældre dansk biavl.

Bjørn Poulsen

Christian Braw: *Tro på Wasas tid*. (Norma, 1993). 92 s.

Denne lille bog beskæftiger sig med troen hos mennesker i Sverige i første halvdel af 1600-tallet.

Bogen indledes med et kapitel om »tro utanför kyrkan«. Her behandles trolddom, signeri, astrologi, ateisme og afguder. Braw forklarer, at ordet *ateisme* i perioden havde den anden betydning end i dag. Det kunne betegne socianismen og deismen eller epikuræernes måde at leve og fornøje sig på uden at bekymre sig om Guds bud. Desværre er Braw ikke lige så agtpågivende, når der i kilderne er tale om »avguderi« (s. 17). Han tolker det som rester af førkristen hedendom, men begreber som *avguderi* eller *hedensk* var for datidens præster teologiske kategorier, ikke historiske, dvs. de angav uacceptable praktikker uanset deres oprindelse. I de fleste tilfælde menes sikkert rester af middelalderlige fromhedsformer (f.eks. helgendyrkelse), muligvis allerede lutherske fromhedsformer fra reformationstiden, som en ny teologisk generation distancerede sig fra. Man kommer næppe til nogen forståelse for lægfolkets religiøsitet eller for magiske riters trading og forandring, hvis man som den ældre folkemindeforskning postulerer en »folkreligion« (s. 18f.), der skulle have levet uændret i folkets dyb fra tidernes morgen.

Det andet kapitel giver en nyttig oversigt over »tro i skolans värld«, eller snarere i latinskolen verden. Her er hovedkilderne en skoleordning fra 1611 og den mest brugte skolebog (af M. Hafnerffer, trykt i Sverige siden 1612). Luther som forfatter var i skolen – bortset fra katekismen – næsten fraværende, men hans tanker fandt udtryk i andre af de anvendte lærebøger. Kapitlet om »tro bland de bildade« præsenterer aristotelismen, ramismen og paracelsismen. Det

længste kapitel om »tro i kyrkan« karakteriserer nogle andagts-, salme- og bønnebøger, Johann Arndt og mystikken og gennemgår tre prædikener over evangeliet til første søndag i advent. Braw giver en god sammenfatning af synet på Ordet, sakramenterne, nåden og syndernes forladelse. Sidste kapitel om »tro i liv« diskuterer, hvorvidt denne tro var overfladisk eller selve personlighedens kerne. Ud fra nogle – som historikere siger i dag – »ego-dokumenter«, forfattet af kongen og visse stormænd, kommer han til den slutning, at de virkelig levede i denne tro og var overbeviste om, at Guds forsyn styrede alt til det bedste. Braw lader bevidst spørgsmålet stå åbent, i hvilken grad denne tro var udbredt i andre samfundslag.

Braw pointerer flere steder, at »det rent religiösa är överordnat det funktionella« (s. 50). Prædikenerens formål var ikke at indprente befolkningen lydighed over for øvrigheden, men at undervise om menneskets forhold til Gud. Ikke engang i militæret blev sjælesorgen betragtet som et middel til at opnå en god kammoral. Evangeliet skulle ikke stå i samfundets tjeneste. »Det är alldeles tvärtom så, att samhället skall tjäna evangeliet« (s. 66).

Med de begrænsninger, som Braw selv nævner, eller som betinges af værkets ringe omfang, giver bogen en god introduktion til tidens lutherske tro – ikke blot i Sverige. Man kunne nemt supplere med kildebelæg fra de andre lutherske lande, og en del af de religiøse bøger, som Braw citerer, er jo også oversat fra tysk. Braw er måske ikke altid á jour med den nyeste forskning, ikke mindst fra profanhistorisk side, og han læser kun forholdsvis få kilder, der alle er trykte. Til gengæld læser han dem meget omhyggeligt.

Jürgen Beyer

Svante Norrhem: *Uppkomlingarna. Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 117. (Almqvist & Wiksell International, 1993). 200 s., 158 Skr.

Emnet for bogen er de svenske kancellisekretærer i perioden fra 1600 til 1680.

Denne gruppe bestod af borgerlige eller nyadelige med en betydelig uddannelse bag sig. Socialt var gruppen præget af tætte slægtskabsforbindelser indtil og langt svagere udadtil. Først og fremmest var slægtskabsforbindelser til den gamle adel næsten usete. Som forfatteren fremhæver, er der tale om en gruppe med en lav social status omkring Reformationen, som da skifter fra at være gejstlig til at være borgerlig.

I nogle overvejelser omkring patroners indflydelse kommer han frem til, at det egentlig kun var under Axel Oxenstiernas tid som kansler (1612-1654), at man kan se denne systematisk fremme en egen kreds. Som forfatteren også understreger, har man – selv om ordet patron anvendtes i datiden – oftest set disse forbindelser som funktionelle og næppe følt dem som forpligtende loyalitetsbånd.

De svenske kancellisekretærers politiske rolle var oftest ret begrænset. Som brevene til dem viser, var det kun i simple personspørgsmål, man forventede, at de i forbindelse med forelægningen af supplikationen kunne påvirke kongen. Men her søgte man også at påvirke dem ved gaver.

Kun i nogle perioder, hvor de rigsemdsmænd, der normalt udgjorde bindeledet mellem kongen og kancelliet, ikke var i funktion, havde kancellisekretærene en egentlig politisk rolle.

Her som overalt i afhandlingen sammenlignes de svenske forhold med de europæiske, og det understreges, hvor-

ledes højadelen i Sverige ligesom i Spanien havde angst for et sekretærvælde.

Bogen lægger stor vægt på disse løbende sammenligninger med europæiske forhold. Som det er naturligt for en doktorand, der har haft G.R. Aylmer som vejleder, spiller de engelske eksempler en meget stor rolle. Men eksempel-materialet begrænses unægteligt af, at litteraturen næsten udelukkende er svensk- og engelsksproget. Der anføres kun en enkelt dansk artikel, og hverken tysksproget litteratur eller tyske eksempler anvendes. Man kan diskutere, hvilken rolle det danske eksempel kan have spillet: Når adelen i 1612 fik Gustav II Adolf til at love, at kancellisekretærene fremover skulle være adelige, er det måske rimeligere at pege på, at det var de i Danmark, end som forfatteren gør det at henvise til en generel aristokratiseringstendens i Frankrig. Men når man ser, at sekretærene næsten udelukkende fik deres udenlandske uddannelse i Tyskland, at nogle af dem kom fra Tyskland, og at Sverige i store dele af denne periode blev regeret fra Tyskland, er det manglende kendskab til Tyskland her en beklagelig mangel. Netop i forbindelse med patronatsforhold er Sverige sammen med Danmark og Preussen blevet fremhævet som lande, hvor patronatsforhold ingen væsentlig rolle spillede.

Men Norrhems omhyggelige undersøgelse af denne centrale embedsmandsgruppe giver under alle omstændigheder mulighed for at stille væsentlige spørgsmål også til den danske udvikling.

Ole Bay

Ditte Benzon Goldschmidt: *Oprindelige folks rettigheder i Norden. Den historiske og aktuelle situation for grønlandere, samer og de oprindelige folk i Ruslands sibiriske områder*. (The Danish Centre for Human Rights, 1994). 177 s.

Denne lille udgivelse er en fortræffelig introduktion til såvel de oprindelige folks rettigheder som deres historie i Norden. Forfatteren tager straks fat på at definere udtrykket »oprindelige folk«, og placerer det sikkert som et politisk begreb, hvis anvendelse på en konkret gruppe kan diskuteres. Hjemlandets velvilje er her afgørende, ligesom den er det for de retskrav, der måtte følge med anerkendelsen som oprindeligt folk. Afgørende blandt kriterierne for at kunne opnå rettigheder som et oprindeligt folk er situationen at »have været der først« og en selvopfattelse af at udgøre et særligt folk.

Mens grønlænderne i denne sammenhæng udgør en homogen gruppe, må samerne først deles i tre efter deres norske, svenske og finske tilhørsforhold, og dernæst i rendriftssamer og de øvrige. For hver gruppe tages der udgangspunkt i den aktuelle situation. Derefter udredes det historiske forløb af retsstillingen, og der sluttes af med nogle vurderinger af fremtidsudsigterne. Dette gøres nok kortfattet, men styret af overordnede problemstillinger og med sikker sans for dokumentation af afgørende ændringer.

Den overordnede tese er – ikke overraskende – at udviklingen i disse folks retsstilling er bestemt af en vekselvirkning mellem deres egen ageren og hjemstatens interesser og retssædvaner. Her går der et klart skel mellem grønlændere og samer, idet de sidste er landfaste med majoritetsbefolkningen og også er udsat for konkurrence om resourcegrundlaget fra dem. Om de oprindelige folk i arktisk Rusland er der ikke meget at berette, og det, der er, er sørgeligt. Materialet på vestlige sprog er meget begrænset.

Tillad mig at slutte af på forfatterens

– og anmelderens – hjemmebane, den grønlandske udvikling. På 35 sider gennemgås her udviklingen fra ca. 1850 til tiden efter hjemmestyret. Det gøres med sikker hånd og gode karakteristikker af såvel den danske politik som den grønlandske. Pladsen har ikke været til at diskutere de fremlagte fortolkninger, men de virker såvel interessante som plausible. Et par stykker af dem skal præsenteres: Det danske styre var fra første færd mildt og velmenende, fordi det lagde vægt på at fremstå som legitimt i grønlændernes øjne. Lykkes denne strategi, vil den dominerede acceptere dominansen og overtage dens ideologiske værdier. Det kunne forklare fravær af såvel magtanvendelse som oprør i koloniseringsprocessen. Det kan også forklare de i kolonisammenhænge progressive reformer efter 1840'erne. Klimamildningen i mellemkrigstiden med overgang til fiskeri som dominerende erhverv i Sydgrønland medførte selv sagt store samfundsmæssige ændringer i Grønland. Forfatteren gør opmærksom på, at derved mistede grønlænderne det sidste område, hvor de var eksperterne, nemlig erhvervsudøvelse i Grønland, og blev lærlinge. Det kunne forklare deres modvilje mod at miste den beskyttelse, monopolet kunne give. Faktisk blev det ophævet i 1950 på dansk initiativ, men – konsistent med forfatterens tese – i fuld forståelse med grønlænderne.

Trods en umiskendelig sympati for de oprindelige folk er fremstillingen ikke en jamrehistorie over deres skæbne. Der er nøgternt gjort rede for deres situation og dens historiske udvikling med et godt blik for, hvad der måtte have bevæget majoritetsbefolkningerne til den politik, de gennem tiderne har ført.

Axel Kjær Sørensen

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan bruge tekster udarbejdet i andre tekstbehandlingsprogrammer, såfremt de foreligger som ASCII-filer. Orddelingen skal altid slås fra, inden indskrivningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noter særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadlovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til manchete på ca. 10 linier.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentesens. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Atlantpagten eller skandinavisk forsvarsforbund?

Hedtoftregeringen og Danmarks tilslutning til Atlantpagten

Af Aage Hoffmann

Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster ved det 16. århundredes

begyndelse

Af Bjørn Poulsen

Den store forfatningsdebat 1841-42

Af Søren Juelstorp

Historisk essay

Johannes Steenstrup og kulturhistorien

Af Jon A.P. Gissel

Disputatsoppositioner

Hæren og magten i Danmark 1614-1662

Af Knud J.V. Jespersen

Cholera-Morbro'er og Danmark

Af Ida Blom

Større anmeldelser

Festskrift til Ladewig

Af Ole Bay

Norden og Europa 800-1200

Af Anders Bøgh

Enhjørningen Corfitz Ulfeldt

Af Knud J.V. Jespersen

Københavns Universitets historie 1788-1936

Af Claus Møller Jørgensen

Litteraturnyt